politika-tudomány

1988.3

AZ MSZMP POLITIKAI FŐISKOLA
ÉS A POLITIKATUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

Ágh Attila, Bayer József, Boros László, Borsányi György, Dányi Pál, Fodor Gábor, Kemény László, Kozma Ferenc (elnök), Lick József, Lőrincz Lajos, Losoncz Miklós, Nagy Lajos, Rozgonyi Tamás, Szoboszlay György, Szokolay Katalin, Tomori Lajos. Tutő László, Valki László

Felelős szerkesztő:

Tomori Lajos

A szerkesztőség munkatársai:

Farkas Mária, Lenkei Gábor, Pödör Ferencné

E számunk szerzői:

Fodor Gábor kandidátus, docens – MSZMP Politikai Főiskola, Szabó A. Ferenc adjunktus – SOTE Társadalomtudományi Intézet, *Jordán Gyula* kandidátus, docens – ELTE Bölcsészettudományi Kar, *A. Gergely András* szociológus, *Kapitány Ágnes* tudományos főmunkatárs – OKK Művelődéskutató Intézet, *Kapitány Gábor* tudományos főmunkatárs – OKK Művelődéskutató Intézet, *N. Szabó József* adjunktus – Bessenyei Gyorgy Tanárképző Főiskola, *Pankovits József* kandidátus, docens – MSZMP Politikai Főiskola, *Réti Gyorgy* kandidátus, főmunkatárs – Magyar Külügyi Intézet, *Fricz Tamás* tudományos munkatárs – Magyar Kozvéleménykutató Intézet. *Zielbauer Gyorgy* kandidátus, docens – Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, *Juhász János* adjunktus – Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszék

Kéziratokat nem őrzunk meg és nem kuldunk vissza

A szerkesztőség címe·
MSZMP Politikai Főiskola
Bp XIV., Ajtósi Dürer sor 19–21
1146

Engedtessék meg, hogy a folyóirat néhány sor erejéig függetlenítse magát a szerkesztőbizottságától. Az alkalmi eljárás oka: módot találni arra, hogy a testület soros újjáalakításakor a lapgazda intézmény kifejezhesse köszönetét a leköszönő szerkesztőbizottságnak azokért az erőfeszítésekért, amelyeket a folyóirat jobbításáért tett az elmúlt évek, az együttműködés során.

Nincs szükség a búcsú alkalmával megszokott dagályos szólamokra. Munkabizottság volt, amely végezte a dolgát. Elgondolásokat érlelt, javaslatokat tett, lapszámokat, cikkeket értékelve mércét állított. Működésének évei fordulatot hoztak a lap fejlődésében: a szándék és törekvés, hogy a „belső" intézményi kiadvány meginduljon a folyóirattá válás útján, elhatározássá lett. Folyóiratunkat – a Politikai Főiskola mellett – sajátjaként jegyzi most már a Magyar Politikatudományi Társaság is.

Az új feladatokra vállalkozó új szerkesztőbizottság számára az örökség: kiindulópont. Nem több és nem kevesebb.

A jelenlegi szerkesztőbizottság tagjai:

Elnök: Kozma Ferenc	egyetemi tanár, rektorhelyettes – MSZMP Politikai Főiskola
Ágh Attila	főtanácsadó – MSZMP Párttörténeti Intézet
Bayer József	osztályvezető – MSZMP Társadalomtudományi Intézet
Boros László	adjunktus – Politikai Főiskola
Borsányi György	tudományos főmunkatárs – MSZMP Párttörténeti Intézet
Dányi Pál	első titkár – MSZMP Baranya Megyei Bizottsága
Fodor Gábor	docens – Politikai Főiskola
Kemény László	egyetemi tanár, rektorhelyettes – Politikai Főiskola
Lick József	nyugalmazott rektorhelyettes – Politikai Főiskola
Lőrincz Lajos	főigazgató-helyettes – Államigazgatási Főiskola
Losoncz Miklós	tudományos munkatárs – OT Tervgazdasági Intézet

Nagy Lajos	egyetemi tanár – József Attila Tudományegyetem, Szeged
Rozgonyi Tamás	tanszékvezető – Politikai Főiskola
Szoboszlay György	tanszékvezető, a Magyar Politikatudományi Társaság titkára
Titkár: Szokolay Katalin	egyetemi tanár – Politikai Főiskola
Tomori Lajos	felelős szerkesztő
Tütő László	adjunktus – ELTE Bölcsészettudományi Kar
Valki László	tanszékvezető egyetemi tanár – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

FODOR GÁBOR

KONSZENZUSOK ÉS DEMOKRÁCIA

Viszonylag rövid idő leforgása alatt tanúi lehettünk annak, hogyan bomlott fel, morzsolódott szét nálunk három konszenzus. Ezek mindegyike értéket hordozott, de – amint azt az azóta végbement folyamatok bizonyítják –, nem eléggé időtálló értékeket.

Melyek voltak ezek a konszenzusok?

Ezek közül az egyik leginkább ellentmondásos, ám mégis működő konszenzus az volt, amit átfogóan így nevezhetnénk: a demokrácia korlátozása a demokrácia védelmében.

Természetesen ilyen jellegű közmegegyezés nem először, s nem is utoljára köttetett a politikában. Ennek különféle tartalmai és formái jelentek meg, s jelennek meg ma is a politikai rendszerekben.

Az ókori Athén szabad polgára például a közhatalom részesének érezhette magát, s ezért az államnak nem kellett tartania a nyilvánosságtól. Ennek ellenére a korábbi szövetséges, a Szamosz ellen vívott háború egyik különlegesen veszélyes szakaszában a népgyűlés megszavazta, hogy két esztendőn keresztül tilos a színpadról bírálat tárgyává tenni a hadvezetést és a háborús eseményeket. Nem egyszerűen a színház szeretete és féltése kelthetett sokakban rossz szájízt a kényszerűnek tűnt határozatot követően. Nemcsak arról volt szó, hogy egy mindennapi, s valószínűleg örökletesnek tartott szokás borult fel átmenetileg. Ez a korlátozás az athéniek szemében minden bizonnyal a demokrácia korlátozása volt, mivel durván megtörte azt a magukénak érzett tradíciót, hogy a színpadról minden és mindenki szabadon kritizálható, s ha egy vezető ilyenkor a gúny céltáblájává válik, alkalmasságának egyik bizonyítékaként mosolyognia kell a nézőtéren, mert ez hozzátartozik politikusi egzisztenciájához.

A városállamban sokféle megosztottság létezett addig is, de hogy a nyilvánosság e fontos eszköze elől egyesek védettségben részesülhessenek, arra ez volt az első precedens. A polgároknak egyfelől semmi kétségük sem lehetett azt illetően, hogy mindent összevéve ez a demokrácia korlátozása, de másfelől Szamoszban egy olyan politikai párt ragadta ma-

gához a hatalmat, amely a demokrácia esküdt ellensége volt, s ha Athén történetesen elesne, az az athéni demokrácia teljes pusztulásával járna, ami már nem is hasonlítható ahhoz a veszteséghez, ami a színházi szólásszabadságot átmenetileg érte. A politikai filozófia iránt érzékeny athéniaknak tehát szembe kellett nézniük azzal a mind a mai napig létező dilemmával, hogy a demokrácia védelme érdekében jogosult lehet-e a demokrácia megnyirbálása?

Nos, ami a tényeket illeti, aligha vitatható, hogy erre a kérdésre igent mondtak. De nem hagyható figyelmen kívül, hogy bármennyire is felkorbácsolta a szenvedélyeket a szóban forgó döntés, a polisz polgárainak maradt mit megvédeniük demokráciájukból, a színházi tiltás fontos, de csak egyetlen szabadságjogot vont vissza, s azt is meghatározott időre. Továbbá egyáltalán nem elhanyagolható körülményként kell értékelni azt, hogy ehhez is a népgyűlésre volt szükség, tehát a demokrácia időlegesen önmagát korlátozta, vagyis paradox módon a demokrácia intézményét kellett működésbe hozni egy antidemokratikus lépéshez.

Marat már nem a demokrácia önkorlátozását javasolja, hanem kijelenti, hogy le kell mondani végre a vélemények és a sajtó korlátlan szabadságának hamis elképzeléséről, s könyörtelen szigorral kell fellépni minden csibész ellen, aki szóban és írásban az ellenforradalom ügyét támogatja. Lenin 1921-ben pedig így érvel: „A burzsoázia (az egész világon) erősebb még nálunk, mégpedig sokszorta erősebb. Ha ráadásul *még* egy olyan fegyvert is adnánk a kezébe, mint a politikai szervezkedés szabadsága (= sajtószabadság, mert a sajtó a politikai szervezkedés központja és alapja), akkor megkönnyíthetnénk az ellenség dolgát, segítenénk az osztályellenséget. Nem óhajtunk öngyilkosságot elkövetni, ezért ezt nem tesszük meg . . . A »sajtószabadság« *nem* Oroszország *kommunista pártjának* számos gyengéjétől, hibájától, ferdeségétől, betegségétől . . . való megtisztítását szolgálná . . ."

Ez a dilemma olykor gigantikus méreteket öltött a politikai demokrácia előnyeit és hátrányait mérlegelő hatalomfelfogásokban. A különféle politikai mozgalmak pozíciói többnyire nagy szerepet játszottak a kérdésre adott válaszokban. A politikai hatalomért legálisan harcolók számára a demokratikus mozgástér előnyei rendszerint mindig kézenfekvőbbnek tűntek, mint azok számára, akik a hatalom sáncain belül tudhatták magukat. Az ókori görögségből eredeztethető nyugati mintájú társadalomfejlődés egyik alig felbecsülhető jelentőségű tapasztalata ezért, hogy a hatalmi küzdelmek bürokratikus kiiktatása vagy legalitásának tagadása minden politikai demokráciát veszélybe sodorhat.

Az „igazi demokráciáról" alkotott felfogások tekintetében nagy, döntő polaritások alakultak ki a népszuverenitás eszméjének hatása alatt. A polgári liberalizmus történelmi válasza mindmáig a tulajdon, a szerződéskötés szabadságán alapszik, s óriási tettet vitt végbe azzal, hogy a jogegyenlőség eszméjét összekapcsolta a szabadság gondolatával. Ez a vá-

lasz azonban nem oldotta meg a súlyos társadalmi egyenlőtlenségeket, csak más formákat kölcsönzött azoknak. Ezért a liberalizmussal szemben jelentkező plebejus demokráciaértelmezések a hangsúlyt nem a jog-egyenlőség és a szabadság összekapcsolására helyezték. A népszuverenitás biztosítékát elsősorban attól tették függővé, hogy kiket illet a társadalmi termelés során keletkező anyagi és szellemi javak rendelkezési, elsajátítási joga.

Ennek az utóbbi kérdésnek a tudományos válasza kétségtelenül a marxi életmű grandiózus teljesítménye, s nem Marx tehet arról, hogy Sztálin ezt a választ már azzal is végtelenül leegyszerűsítette, hogy megtagadta a liberalizmus valamennyi értékét, s általános politikaelméleti rangra próbálta emelni azt a gyakorlatot, amely egyenlőségjelet tett a tulajdon feletti állami rendelkezés és a demokrácia közé. Ez hosszabb távon – ma már tudjuk – valójában nem a társadalmi tulajdont hozta létre, hanem a tulajdon nélküli társadalmat, és a legszorosabb összefüggésben volt azzal, hogy a kelet-európai szocializmusokban a sztálini modell átvétele után a demokrácia kérdése hosszú időre lekerült a napirendről, az adott körülmények között nem képezhette semmiféle nyilvános vita tárgyát. Az érvényben lévő ideológiai válasz azzal intézte el a problémát, hogy a termelési eszközök köztulajdonba vétele egy csapásra megoldotta a demokrácia minden kérdését, és akik ezt mégis szóvá akarják tenni, azok a rendszert kritizálják, s ellenségesen viszonyulnak a szocializmushoz.

Józan ésszel azt lehetett volna gondolni, hogy a rendszerbírálat nemcsak a rendszer megsemmisítését, hanem megjavítását is szolgálhatja. Ezért ez a válasz olyannyira nem volt kielégítő, hogy a szocializmus számos hívét elidegenítette. Ez a válasz a rendszerbírálatot – a kritikusok szándékaitól függetlenül – a nyilvánosság informális csatornáiba préselte, mintegy „gyűjtőmedencébe" terelte az ellenzékiség különféle indíttatású képviselőit. S tekintettel arra, hogy a demokráciának e fojtogató hiányában a rendszer teljesen megmerevedett, elveszítette fejlődőképességét, nem rendelkezett a még időben kijavítható hibák elkövetésének lehetőségével – mindenütt megmutatkoztak működőképességének rendkívüli fogyatékosságai. Mindennek következtében pedig az önkorrekcióra képtelen rendszer időnkénti „széteséseire", megrázkódtatásaira lett szükség ahhoz, hogy levezethesse összetorlódott feszültségeit, s az újraépítkezések keserves folyamataiban teremtsen új, időleges egyensúlyokat. Ezek a válságperiódusok nagy anyagi, szellemi és – tegyük hozzá – vérveszteségekkel jártak, de legalább megteremtették az átmeneti feltételeket bizonyos szükséges változásokhoz. Ezek a változások – már ahol végbementek – nem érintették a politikai rendszer struktúráit, de az aktuális feszültségmegoldásokon kívül olyan átfogóbb felismerésekre is ösztönözték a politikai gondolkodást, amelyek a struktúrával szembeni inkonzisztenciákra késztették a hatalomgyakorlást, működőképesebbé téve ezzel a politikai berendezkedést.

A szocializmus megrázkódtatásai ilyen módon egyfajta katalizátor szerepet töltöttek be, s ha roppant lassan és nehézkesen is, olyan eszméket inspiráltak, illetve olyan gondolkodási hullámoknak adtak impulzusokat, amelyek egyre jobban kikezdték a sztálini demokráciafelfogást. Nálunk a szocializmus politikai rendszerének alapvető és gyökeres átalakítása ugyan megrekedt ezeknek a nagyszabású elgondolásoknak, a politikai filozófiáknak a szintjén, de a valóságban kialakult a társadalmi és egyéni szabadságoknak egy új, a korábbiakhoz viszonyítva összehasonlíthatatlanul magasabb rendű, persze korántsem kielégítő minősége. Ezt lehetett és kellett is félteni. Mégpedig két okból.

Először is mindenki tudta, hogy ez nem kompatibilis az adott politikai rendszer szerkezetével, tehát a visszarendeződés veszélyének lidércnyomását mindenekelőtt az a struktúra okozta, amelynek a kereteiben – s tegyük hozzá: azokat állandóan feszegető – a nagyobb szabadságok egzisztáltak. Ilyen körülmények között rendkívül felértékelődtek a politikai vezetés személyi összetételének kérdései, mivel nem a rendszer volt a garancia, hanem a rendszer diktatórikus lehetőségeivel szemben önmérsékletet tanúsító hatalomgyakorlás eljárásai.

Másodszor pedig arról volt szó, amit Berend T. Iván fogalmazott meg nyíltan, minden kertelés nélkül, még jóval az országos pártértekezlet előtt, a *Valóság* hasábjain a hetvenes éveket elemző publikációjában, amikor kimondta, hogy „a magyarországi reformfolyamat, amelynek a kibontakozását a pártvezetés az előkészítés időszakához képest gyökeresen megváltozott nemzetközi közeg ellenére is bátran vállalta, a hatvanas–hetvenes évek fordulójától a szocialista országokban bizalmatlanságot, sőt nyílt vagy burkolt kritikát váltott ki".

E kettős lidércnyomás okozta, hogy a demokrácia korlátozását nálunk a korábbi állapotokat meghaladó szabadságaik védelmében érezhették sokan jogosultnak. Ezt azután kikezdte, fokozatosan erodálta a reform elhúzódása, a gondolatilag „bejárt" cselekvések elmulasztása következtében mind súlyosabbá váló gazdasági helyzet, másfelől pedig az a lavina, amit az SZKP XXVII. kongresszusának hatása váltott ki. Ettől fogva már ténylegesen szembe kellett nézni azzal, hogy nem lehet a politikai rendszertől elvonatkoztatni a társadalom gazdasági s egyéb természetű teljesítményhiányait. A demokrácia korlátozását ettől kezdve már nem demokratikus értékeik védelmét szolgáló eljárások együttesének tekintették a legtöbben, hanem hibás helyzetértékelésnek, s ezért felmondták ezt a konszenzust.

A másik konszenzus a maga nemében teljesen speciális volt: a nemzedéki konszenzus. Ennek az elvesztése elkerülhetetlennek bizonyult, mivel az alapját valami olyasmi jelentette, ami nem általában érinti az egymás után következő generációkat.

Görög Tibor és S. Horváth Jenő mutattak rá nemrégiben arra a *Kritika* hasábjain publikált közös tanulmányukban, hogy az elmúlt évtizedek

magyar politikai praxisában a nyugalom minden korábbihoz viszonyítva is túlértékelődött. A többi között így fogalmaztak: „Ennek a segítségével diadalmaskodott időről időre a partikularizmus, ennek a jegyében halmoztunk adósságot adósságra, illetve az egyre súlyosabbá váló következményektől való félelemtől vezérelve halogatta a vezetés a termékszerkezet átalakítását és egyéb strukturális jellegű változtatásokat stb."

A szerzők megállapításait itt érdemes kiegészíteni azzal, hogy a stabilitás túlértékelődése egyrészről távolról sem csupán a társadalmi termelés és elosztás szféráit érintette rendkívül kedvezőtlenül, hanem széles kiterjedésénél fogva mindenütt a dologi és személyi kontraszelekciónak kedvezett. Másrészről nem elhanyagolható mozzanat az sem, hogy eme túlzott, a változásoknak mereven ellenálló stabilitásra törekvés sokáig azok részéről is egyetértésre lelt, akik más körülmények között ezt nem igényelték volna. Ennek a lényege abban rejlett, hogy a stabilitás mindenekfelettisége elsősorban ama középnemzedék számára képviselt itt óriási értéket, amely megjárta a Don-kanyart, a koncentrációs táborokat, valamint a világtörténelem első hidegháborúját, benne a Rákosi-kurzussal s az 1956-os megrázkódtatásokkal. Ez a nemzedék a stabilitást még azon az áron is hajlandónak mutatkozott preferálni, hogy csak rendkívül lassú, roppant fokozatos változtatásokat tett lehetővé, elmulasztva ezzel olyan lehetőségeket, amelyek még egészen más körülmények között, előzetes adósságterhek nélkül teremtettek alkalmat a már szükségesnek felismert lépések megtételére.

Ennek a nemzedéknek mindenekfeletti igénye volt a nyugalom, az elért eredmények megőrzése. Ezeket a korcsoportokat azonban fokozatosan felváltották azok, amelyek mindezeken a kálváriákon nem mentek keresztül, arról már nem is szólva, hogy az ő számukra a megőrzés már nem jelenthetett ugyanolyan értékű programot, mint azoknak, akik „meglovagolták" a hatvanas évek második s a hetvenes esztendők első felének prosperitási hullámait. A megőrzés nem ugyanarról szólt nekik, mint azoknak, akik már kialakíthatták életkereteiket, megteremthették otthonaikat, megvehették trabantjaikat, faházaikat.

Nem minden tanulság nélkül valóban jellemző erre a korszakra, hogy a 68-as diákmozgalmakra mi úgy reflektáltunk, hogy engedtük meghirdetni a „hétköznapok forradalmiságának" mindenkit megtévesztő jelszavát. Ez a jelszó ugyanis nem csak és nem is elsősorban azokat tévesztette meg, akiknek szánták. Ebbe a jelszóba beépült a középnemzedék önbecsapási ingere is. Kifejezésre juttatta azokat az illúziós elképzeléseiket, hogy saját létélményeik, helyzetük és törekvésük szinkronba hozhatók az utánuk következők tapasztalataival és elképzeléseivel. Csakhogy ez minden alapot nélkülözött, egy speciális nemzedéki ellentét természetesen nem oldódott attól, hogy nem akartak tudomást venni róla, s forradalminak deklaráltak egy egyáltalán nem forradalmi időszakot.

A stabilitás túlértékelésén alapuló konszenzust nem kellett felmonda-

ni. Ez elmúlt, csendesen kihunyt azoknak a fokozatos távozásával, akiknek ez olyan egyedülállóan fontos volt.

A harmadik konszenzust az életszínvonal romlása ásta alá. Ehhez csak annyit, hogy a reform híveinek bizonyos szempontból igazuk volt akkor, amikor Veress Péterrel szemben még évtizedekig bizonygatták a „frizsider-szocializmus" vádjának moralizáló felhangjait, vagy Csoóri Sándor „hideg málnakrémre" cserélt értékek feletti kesergéseit. A bírálatok természetesen jogosultak voltak abban az értelemben, hogy nem szabad esetleges romantikus hajlamoknak engedve egy országot skanzenná változtatni. Magától értetődően Marxnak volt igaza abban, hogy az „egyének egy addig anyagilag megszabott létezési módjának anyagilag megszabott" megsemmisítése az egyetlen értelmes feladat, amire vállalkozni lehet, s hogy ezzel szemben minden más a moralizálás csapdáiba kerget. De szabadjon megkockáztatni: lehet, hogy nem teljesen értettük mi meg Veresst és Csoórit!

Ugyanis a tények bebizonyították, hogy túlságosan is ingatag bármiféle konszenzus alapja, ha arra nagyon nagy súllyal nehezedik az életszínvonal – nálunk egyébként felfelé ívelő időszakaiban is szerénynek mondható – „létesítménye". A frizsider és benne a hideg málnakrém persze kell, de társadalmi méretekben a tartós konszenzus nem arra alapozható, amit ezek szimbolizálnak, hanem azokra a dinamikusan stabil érdekintegrációkra, szellemi-politikai összefogásokra, amelyek révén mindez létrehozható. Ellenkező esetben egyrészről könnyen eltűnhet a hideg málnakrém a frizsiderrel együtt a lakásokból, másrészről pedig az emberek ebben a veszteségükben kétségbeejtően elbizonytalanodhatnak, mivel úgy érezhetik, mindent elveszítettek, nem maradt semmijük.

A harmadiknak nevezett konszenzus felbillenése után ez a jelenség bekövetkezett.

Nagyjából ezek történtek. S hogy jó ideig szétmállott konszenzusaink romjain tipródtunk, abban – egyebek mellett – szerepe volt annak is, hogy a rendszer nem tudott mit kezdeni a disszenzusokkal.

A közmegegyezések lebomlása nem egyik óráról a másikra ment végbe. S ezt nem is a „dolgok", hanem emberek végezték, akik fokozatosan disszenzusba kerültek az adott politikával. Ezt nálunk bizalmi válságként emlegették s emlegetik ma is, de talán szerencsésebb kifejezés a disszenzus. Az utóbbiban ugyanis az is benne foglaltatik: nemcsak érzések és hangulatok munkáltak az elfordulásokban és szembekerülésekben, hanem nézetek, vélemények, akaratok kerültek konfrontációba. S minthogy a sztálini modellt alapjaiban megőrzött politikai rendszer a Rosa Luxemburg-i értelemben vett másként gondolkodást legfeljebb tolerálni tudta, de nem integrálni, a disszenzusok olyan fenyegető rémképeket keltettek, amelyeknek lehetetlen volt a kimondása is, nemhogy a kezelése. Több mint száz esztendővel ezelőtt Alexis de Tocqueville, az amerikai demokrácia súlyos fogyatékosságait bírálva mutatott rá arra,

hogy mindazonáltal rendelkezik egy, a korabeli politikai rendszerekhez viszonyítva alig felmérhető előnnyel: a kijavítható hibák elkövetésének lehetőségével. Azok a nemzetek, amelyek – mint mi is – csak későn láthatnak hozzá egy ilyen előnnyel rendelkező rendszer megalkotásához, a pionírok és egyszersmind a sokat tapasztaltak kritikai képességével, lendületével foghatnak munkájukhoz. Tudják, hogy a másolatok bagót sem érnek, akár szovjet, akár egyéb modellekről van szó.

Minden népnek valami újat, valami eredetit kell létrehoznia, ha nemzeti és egyetemes értékeket egyaránt akar gazdagítani. Nem elhanyagolva mások tapasztalatait, figyelmünket ezért arra kell fordítanunk, hogy maradandót is csak azoknak a történéseknek a szálaiból lehet fonni, amelyeket valamely társadalom a sajátjának tud. A jövő szocializmusainak demokratikus politikai intézményrendszerei sehonnét sem importálhatók. Sem Keletről, sem Nyugatról! Ha adódnak majd hasonlóságok, azokat éppen úgy természetesnek kell látni, mint a sajátszerűségeket, mert csak így, ilyen módon lehet arra összpontosítani, amire valóban szükség van.

A jövő nem kopírozhatja sem a sztálini, sem a polgári megoldásokat, s mi ezzel a megterhelő tudással akarjuk kiépíteni azt a demokráciát, ami emberöltőkön keresztül is az állampolgári tudat és magatartás időtálló, tartós pillére lehet. Ez egyebek mellett megkönnyítheti jó politikai konszenzusok kialakítását, s a túlélt, anakronisztikus elemekkel való gyorsabb leszámolást a nyilvánosan felvállalt disszenzusokon keresztül.

SZABÓ A. FERENC

A NÉPESEDÉSI ÉS A NEMZETISÉGI FOLYAMATOK ÖSSZEFÜGGÉSEI NÉHÁNY SZOCIALISTA ORSZÁGBAN

Az utóbbi évtized és különösen az elmúlt néhány év hangsúlyosan vetette fel világszerte mind a nemzetiségi, mind a népesedési problémákat. Ugyanakkor a két kérdéskör sajátos összekapcsolódása is megfigyelhető. A nemzetiségi problémák mögött sok esetben demográfiai feszültségek rejtőznek. Vizsgálódásunk azokra a szocialista országokra terjed ki, amelyekben nemzetiségek nagyobb számban élnek. Kivételt képez ezen a téren Magyarország, ahol megkíséreljük tipológiánkba illeszteni a nemzetiségi lakosság körében lezajló folyamatokat, elsősorban azért, hogy megfelelő összehasonlításokat tehessünk a szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiségű lakosság helyzetével.

Hipotézisünk az, hogy a nemzetiségek között tapasztalható eltérő demográfiai folyamatok, tendenciák idővel megváltoztatják a nemzetiségi problémák jellegét és súlyát. Másrészt egy-egy nemzetiség sajátos helyzete sajátos népesedési problémákat hoz magával. Felerősítheti vagy gyengítheti a nemzetiségi kérdés jelentőségét, fontosságát. Úgy tűnik, hogy a szocialista országok nemzetiségeinek helyzetében bekövetkezett változások jelentős mértékben tartósan érvényesülő demográfiai folyamatok következtében jöttek létre.

A szocialista világban sokáig mind a két kérdés viszonylag gyors, szinte automatikus megoldásával számoltak. Úgy vélték, hogy a kapitalista társadalom ellentmondásainak kiküszöbölése nyomán elhárul minden akadály a problémák végleges rendezése elől. A nemzetiségek hamarosan integrálódnak, megszűnnek a tradicionális különbségek és az ellentétek különböző nyelvű és kultúrájú emberek között. Hasonlóképpen az osztálytársadalmak felszámolásától várták a népesedési konfliktusok eltűnését is.

Ezért a hatvanas években meglepetésként hatott régen megoldottnak hitt kérdések újbóli jelentkezése. Kezdetben nem is valóságos problémaként kezelték őket – különösen a nemzetiségi kérdést –, csupán a korábbi

társadalmi rendszer maradványait látták bennük, vagy egyszerűen az ellenséges politika és propaganda számlájára próbálták őket írni. Napjainkra bebizonyosodott, hogy a szocializmusban még történelmileg nagyon hosszú ideig számítani kell a különböző társadalmi-politikai kérdések fennmaradására.

A Szovjetunió

A nyugati politikai irodalom régi, kedvelt témája a szovjet nemzetiségi politika elemzése és bírálata. Ezek az írások egy sajátos ellentmondással találták magukat szemben mind ez ideig. Oroszosítási politikáról beszélnek, ugyanakkor, ha statisztikákat közölnek, meg kell állapítaniuk, hogy a Szovjetunióban nem nő, hanem elég tekintélyes arányban csökken az orosz nemzetiségűek aránya az utóbbi évtizedekben. A nagyoroszok részaránya az 1939. évi 58%-ról 1979-re 52,4%-ra csökkent, a muzulmánok részaránya a szovjet lakosságon belül 1979-re 11,6%-ról 16,5%-ra növekedett, az öt közép-ázsiai nemzet aránya az 1959-es 6,2%-ról 1979-re 9,9%-ra nőtt, állapítja meg Boris Meissner.[1]

A hatalmas országban érvényesülő népmozgalmi tendenciákat és társadalmi folyamatokat nem lehet erőszakos asszimilációs politikával vagy népszámlálási törekvésekkel magyarázni. Egészen másról van szó: a kontinensnyi ország egymástól eltérő múltú, fejlődésű területeinek természetszerűleg eltérő társadalmi viselkedéséről. Az európai szovjetköztársaságokban már befejeződött a népesedés terén a demográfiai átmenet korszaka, ami azt jelenti, hogy a lakosság népmozgalmát kevés születés és viszonylag kevés halálozás alapozza meg.

Ez a folyamat először a balti köztársaságokban ment végbe, s napjainkban már Grúziában és Moldáviában is befejezéséhez közeledik. Egészen más a helyzet a közép-ázsiai köztársaságokban. Itt a hatvanas évektől jelentős mértékben javuló életszínvonal és egészségügyi ellátás következtében a népesség felgyorsuló növekedése figyelhető meg. Némileg csökkent a születések száma, viszont jelentősen csökkent a halálozásoké, így a fejlődő országok demográfiai helyzetéhez hasonló szituáció alakult ki népmozgalmi szempontból.

Az ázsiai szovjetköztársaságokban lezajló demográfiai folyamatokat egyes szerzők demográfiai robbanásnak nevezik, bár hozzáteszik, hogy lényegesen különbözik ez az ugrásszerű népességgyarapodás a fejlődő országokétól, mert szovjet-Közép-Ázsia mezőgazdaságilag fejlett, képes élelmezni megnövekedett lakosságát. A hat köztársaságban (Üzbegisztán, Kirgizisztán, Tadzsikisztán, Türkménia, Azerbajdzsán, Kazahsztán)

[1] *Boris Meissner:* Die „Nationale Frage" in marxistischer und leninistischer Sicht. Südosteuropa, 1986. 6. sz. 333. old.

él a Szovjetunió lakosságának 18%-a. A népesedési prognózisok pedig azt mutatják, hogy „. . . a már nem is olyan távoli ezredfordulóra a hat köztársaság részesedése a Szovjetunió népességében eléri majd az egynegyed részt, és a szovjet népesség teljes nettó növekményének kétharmada innen fog kikerülni"[2].

A nyolcvanas évek derekán a Szovjetunió köztársaságai fő vonalakban nagy népességgyarapodást mutató területekre és csökkenő népességnövekedésű területekre oszthatók. Az előbbiek a közép-ázsiai köztársaságok, valamint 2 kaukázusi állam, Azerbajdzsán és Örményország, míg a többi köztársaság – az átmenetet mutató Grúzia és Moldávia kivételével – a másik csoportba sorolható.

A népmozgalom főbb adatai a Szovjetunióban és a szövetségi köztársaságokban (1000 lakosra)

Köztársaság	1940-ben			1983-ban		
	születés	halálozás	természetes szaporodás	születés	halálozás	természetes szaporodás
Szovjetunió	*31,2*	*18,0*	*13,2*	*20,1*	*10,3*	*9,8*
Tadzsikisztán	30,6	14,1	16,5	38,7	7,6	31,1
Üzbegisztán	33,8	13,2	20,6	35,3	7,5	27,8
Türkménia	36,9	19,5	17,4	35,6	8,5	27,1
Kirgizia	33,0	15,3	16,7	31,5	7,9	23,6
Azerbajdzsán	29,4	14,7	14,7	26,2	6,7	19,5
Örményország	41,2	13,8	27,4	23,6	5,8	17,8
Kazahsztán	*40,8*	*21,4*	*19,4*	*24,4*	*8,0*	*16,4*
Moldávia	26,6	16,9	9,7	22,5	10,9	11,6
Grúzia	27,4	8,8	18,6	18,0	8,4	9,6
Belorusszia	26,8	13,1	13,7	17,5	10,0	7,5
Oroszország	33,0	20,6	12,4	17,6	11,1	6,5
Litvánia	23,0	13,0	10,0	16,3	10,3	6,0
Ukrajna	27,3	14,3	13,0	16,0	11,5	4,5
Észtország	16,1	17,0	−0,9	16,0	12,0	4,0
Lettország	19,3	15,7	3,6	15,9	12,5	3,4

Forrás: Statisztikai Szemle. 1985. 460. old.

A népesedési helyzet azonban ennél a statisztikai megoszlásnál sokkal bonyolultabb, hiszen minden ázsiai köztársaságban nagy számban élnek európai eredetű lakosok, elsősorban a nagyvárosokban és az iparvidékeken, akik magukkal hozták korábbi lakóhelyük szociológiai-demográfiai jellemzőit. Az európai származású családok kevés gyermekűek. Tovább növeli a különbséget a két népességi csoport között az, hogy az európai származásúak szinte kizárólag értelmiségiek, vezető beosztásúak és ma-

[2] *Kiss Károly:* Népesedés, életmód szovjet Közép-Ázsiában. Valóság. 1985. 1. sz. 79. old.

gasan kvalifikált szakemberek, akik saját demográfiai mintájukon belül is szélső helyzetet foglalnak el.

Sok helyen az eltérő demográfiai sajátosságokat felmutató rétegek lakóhely szerint is elkülönülnek egymástól (falvak, városok). A középázsiai és kaukázusi falvak őrzik a nagy család szeretetének hagyományát, a szocialista társadalmi viszonyok ezeken a tájakon nem siettették a demográfiai átmenetet, hanem helyenként még meg is erősítették a régi szokásokhoz való ragaszkodást. Kétségtelen, hogy ilyen körülmények között lelassult a különböző nemzetiségűek integrációja. Ennek akadályát képezi a hagyományrendszer eltérésén túl az életszínvonalbeli eltérés is. Az autochton lakosság szakképzettségi szintje alacsonyabb, s minthogy ezek a családok sokkal népesebbek, körükben a családanyák munkavállalása nem terjedt még el, így a jövedelem sokkal többfelé oszlik, mint az európai eredetű családoknál. A lakosság korstruktúrája az egyes köztársaságok között globálisan is eltér, ami részben a népmozgalmi különbségekből ered, de újra is termeli azokat, hiszen egészen más a jövedelmek megoszlása azokban a köztársaságokban, ahol a nyugdíjasok aránya meghaladja a lakosság 20%-át, mint ott, ahol ez az arányszám csak 10% körüli.

A nagy eltérések, különbségek – párosulva egy jól kirajzolható nemzetiségi összefüggésrendszerrel –, kényes feladat elé állítják a nemzetiségi politikát. Ilyen viszonyok között szinte minden társadalmi konfliktus nemzetiségi ellentétként tételezhető, legyen szó akár a falu és a város, a vezetők és a beosztottak, a magasan kvalifikáltak és a kvalifikálatlanok közötti viszonyról. Ilyen körülmények között termékeny talajra találhatnak a nemzetiségi elzárkózásra és a nemzetiségi szupremációra törekvés retrográd eszméi.

A kosovói helyzet

Az európai szocialista országok közül Jugoszláviában figyelhető meg a legnagyobb demográfiai eltérés a különböző nemzetiségek között. A legélesebb különbség Kosovóban tapasztalható. Míg a szövetségi államokban nem alakult ki dichotómia az egyik nemzetiséghez tartozó vezetők, illetve magasan kvalifikált szakemberek és a másik nemzetiséghez tartozó beosztott, szakképzetlen, sőt munkanélküli tömegek között, addig Kosovóban a jugoszláv kormány minden törekvése ellenére sem tudott – az albán lakosság nagyfokú társadalmi elmaradottsága és sajátos nemzeti hagyományaihoz való erős ragaszkodása miatt – megoldást találni erre a konfliktusra. Az albánok nemzeti felemelkedésének céljával létrehozott prištinai egyetem az albán nemzeti mozgalom egyik központja lett.

A Kosovóban együtt élő szerb kisebbség és albán többség között a társadalmi közeledést a gyökeresen eltérő demográfiai folyamatok nagyon

megnehezítik. 1948 óta csaknem háromszorosára nőtt ebben az autonóm tartományban az albánok száma, míg a szerbeké stagnált.

A kosovói nemzetiségi arányok eltolódása

Év	Albán	Százalék	Szerb	Százalék
1948	500 000	68,4	172 000	nincs adat
1971	916 000	73,6	228 000	18,3
1981	1 227 000	77,5	209 000	13,2

Forrás: N. Dima: Southeast European Boundary Disputes. The journal of Social Political and Economic Studies, 1982. 3. sz. 244. old.

Ez a népességrobbanás nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az albán tömegek kulturális és szociális elmaradottságát csak kevéssé sikerült csökkenteni. A szegénység, a munkanélküliség körülményei között a legkisebb nemzetiségi sérelmek is nemzeti ellentétekké transzformálódnak. A jelentős mértékben demográfiai tényezőkre visszavezethető társadalmi problémákat az albán lakosság egyre inkább nemzeti elnyomatásként éli át.

A probléma súlyosságát jelzi, hogy amikor 1987 júniusában a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének plénuma foglalkozott a kosovói helyzettel, a demográfiai problémát már nem tabuként kezelték, mint korábban. Franc Setinc úgy fogalmazott, hogy a demográfiai politika elválaszthatatlan a gyorsabb társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődéstől. Kosovóban olyan viszonyokat kell kialakítani, hogy az emberek élete egyre inkább munkájuktól függjön. A legidőszerűbb kérdésnek az albán család kérdését nevezte, amelynek középpontjában az asszonyok állnak, akiknek túlnyomó többsége háztartásbeli.

A népesedési helyzet súlyosságát mások is érzik, és politikai összefüggésekbe helyezik: „Nem arról van szó, hogy valaki ijesztgetni akar bennünket azzal, hogy elárasztanak bennünket az albánok. Mindenekelőtt a kosovói albánok érdekeiről van szó, mert egyébként szubjektív nyomások nélkül, tehát objektíven létrejönne az etnikailag tiszta Kosovó, ami nagyon sok bizonytalanságot váltana ki, átfogó téren megingatná a viszonyokat, és súlyos következményei lennének."[3]

A kialakult helyzetben a JKSZ Központi Bizottsága a Kosovóval kapcsolatos határozatok közé beiktatta a következő pontot: „Az aktív népesedési politika érvényesítése, a családtervezés, és azon intézkedések, amelyeknek céljuk, hogy a népszaporulatot egybekapcsolják a reális anyagi és egyéb feltételekkel, nagy jelentőségűek Kosovó hatékonyabb és gyor-

[3] Magyar Szó. 1987. június 30.

sabb gazdasági fejlődése, a munkanélküliség és más problémák megoldása szempontjából, ami a kosovói albán nemzetiség legközvetlenebb érdeke."[4]

Magyarok népesedése a szomszédos országokban

A szocialista világ népesedési és nemzetiségi folyamatainak összefonódásáról szólva nem kerülhető meg a szomszédos szocialista országokban élő magyar nemzetiségű tömegek helyzetének problémája. A kérdés súlyát az is mutatja, hogy a kelet-európai szocialista országok mintegy 7 milliós nemzetiségi lakosságának körülbelül a fele magyar. A magyar kisebbségek azonban demográfiai szempontból alapvetően különböznek az eddig tárgyalt nemzetiségektől, mivel nem gyorsabban, hanem lassabban népesednek a többségi nemzeteknél (Jugoszláviában lélekszámuk is csökken).

Erre a jelenségre a nemzetközi irodalomban is felfigyeltek. A magyar kisebbségek közül legjobban népesedő romániai magyarságról írta az egyik szerző: „Az elmúlt évtizedek alatt a Romániában élő magyar és székely lakosság száma 1956-ban 1,5 millió, 1966-ban 1,6 millió és 1977-ben 1,7 millió volt. A legutóbbi, az 1977-es román népszámlálás adatainak megfelelően e két nyelvileg megkülönböztetett lakossági csoport Románia 21 milliós lakosságának 7,9%-át, Erdély lakosságának pedig 30%-át alkotta, míg a románok az utóbbi lakosságának 60%-át és az ország összlakosságának 90%-át tették ki. A helyzetet etnodemográfiai szemszögből vizsgáló Seton-Watson történész megállapítja, hogy a magyarok körében alacsony a születések száma, s hogy az utóbbi időszakban nem sikerült számukat természetes szaporulat útján növelni, így tehát az inkább városlakó erdélyi magyar lakosság számszerűen nem növekedett, míg a nagyobb részben vidéki románok elég gyorsan szaporodtak. A jelenlegi urbanizációs és iparosító folyamatok sok vidéki románt vonzottak az erdélyi városokba, egyre inkább román jelleget adva ezeknek és az egész térségnek. E tendenciák folytatódása és a német ajkú lakosság Német Szövetségi Köztársaságba települése következtében Erdély fokozódóan románná válik, és egyre kevésbé fenyeget a destabilizáció veszélyével. Ezzel szemben Besszarábia és Dél-Jugoszlávia pontosan az ellentétes irányban haladnak."[5]

Tekintsünk most el a tanulmány írójának elfogultságaitól és attól, hogy adatai nem pontosak, hiszen a romániai magyarság számát – elfogadván a hivatalos statisztika adatait – alá-, erdélyi arányát viszont túlbecsüli.

[4] Magyar Szó, 1987. augusztus 2.

[5] *N. Dima:* Southeast European Boundary Disputes. The journal of Social Political and Economic Studies, 1982. 3. sz. 254. old.

Figyeljünk fel inkább arra, hogy összefüggést talál a népesedési folyamatok jellege és a politikai stabilizáció között! Kétségtelen, hogy a kezdetben látens, csak lassan manifesztálódó nemzetiségi népesedési eltolódások előbb-utóbb politikai feszültségekkel, problémákkal járnak. Akkor is felmerül a destabilizáció veszélye, ha a kisebbség számbeli gyarapodása változtatja meg az erőviszonyokat, de akkor is, ha a többségé. Politikailag az előbbi eset kényesebb, hiszen egy már kialakult status quo megváltoztatása irányába hat, míg az utóbbi eset – a nemzetiség visszaszorulását eredményezve – megszilárdítja, legitimálja a már kialakult politikai helyzetet.

Nehéz azonban a legitimáció abban az esetben, ha a nemzetiségi népmozgalomban keverednek egymással a természetes belső fejlődés hatására kialakuló folyamatok a kívülről jövő beavatkozással, a nemzetiségi lakosság asszimilációjának siettetésével, erőltetésével. Ebben az esetben elválaszthatatlanná válik egymástól a természetes népmozgalmi tendencia és a felülről vezérelt, erőszakos beavatkozás „eredményessége".

Ha elvégezzük a magyar nemzetiségi demográfia történelmi távlatú vizsgálatát, azt tapasztaljuk, hogy az adott területen – a Kárpát-medencében – együtt élő nemzetek, nemzetiségek közül mindig azok szaporodtak gyorsabban, amelyek maguk mögött érezhették az állam tudatos beavatkozását a népesedési folyamatokba. Erdélyben magyar impérium alatt a magyarok, román impérium alatt a románok szaporodtak az utóbbi évszázadban gyorsabban. Egymáshoz népesedési szempontból közel álló nemzetiségek közül Kelet-Európában az népesedik jobban, amelyik többségi helyzetben van. Tudatos állami beavatkozás nélkül is elvégzi a maga dolgát a természetes asszimiláció, amely mindig a nagyobb lélekszámú nemzet arányát növeli jobban, hacsak közjogi, territoriális elhatárolásra nem kerül sor a különböző nemzetiségű lakosság között. Felgyorsítja a nemzetiségek lemorzsolódását, ha olyan állam keretei közé kerülnek, amelynek gyorsabban népesedő, a demográfiai átmenet terén hátramaradottabb területei is vannak.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a romániai magyarság népesedési mutatóit, azt találjuk, hogy természetes szaporulata elmarad a román többségé mögött, de a különbség a románság javára elsősorban Moldvában, Olténiában és Munténiában mutatkozik. Erdélyben a magyar lakosság történelmileg gyorsan népesedő vidékeket is benépesít (Székelyföld, Szatmár), visszaszorulása főleg azért tapasztalható, mert a más tartományokból Erdélybe irányuló természetes és államilag ösztönzött migrációs folyamatok hatására összekeveredik egy nagyszámú más demográfiai sajátosságokat felmutató népességgel. A bánáti románok népmozgalmi arányszámai közelebb állnak a bánáti német és magyar lakosság népmozgalmi arányszámaihoz, mint a távoli román vidékek hasonló demográfiai mutatószámaihoz.

Az élve születések arányszáma 1000 főre Romániában

Év	Magyar kisebbség	Az ország egész népessége	Különbözet
1966	12,8	14,3	−1,5
1967	21,2	27,4	−6,2
1968	22,9	26,7	−3,8
1969	21,4	23,3	−1,9
1970	19,8	21,1	−1,3
1971	17,9	19,5	−1,6
1972	17,4	18,8	−1,4
1973	16,6	18,2	−1,6
1974	18,0	20,3	−2,3
1975	17,3	19,7	−2,4
1976	17,1	19,5	−2,4

Forrás: Semlyén István: Hétmilliárd lélek. Kriterion, Bukarest 1980. 203. old.

Szélsőségek a természetes szaporodásban Romániában (1977)

	Megye	Születés–halálozás (1000 fő)		1000 főre jutó gyarapodás
	Arad	14,3	13,2	0,11
BÁNÁT	Temes	14,3	11,7	0,26
	Krassó-Szörény	15,8	12,0	0,38
	Vaslui	27,5	9,6	1,79
MOLDVA	Iaşi	25,3	7,4	1,79
	Botoşani	25,0	9,4	1,56

Forrás: Ugyanott, 187., 189. old.

A nemzetiségi demográfiai folyamatok sajátos összefüggéseket mutatnak a társadalmi struktúra alakulásával. Általában elmondható, hogy az urbanizáltabb, magasabban iskolázott népesség lassabban népesedik, mint a falusi, a hagyományokhoz még jobban kötődő. A különböző nemzetiségű lakosok elhelyezkedése a társadalmi struktúrában információkat nyújthat a kutató számára a nemzetiség történelmi hagyományairól és pillanatnyi állapotáról is. Kétségtelen, hogy a nemzetiségek integrációja számára a legjobb feltételeket az nyújtja, ha társadalmi struktúrájuk nem különbözik lényegesen. Jelentős eltérések vagy különleges hagyományok továbbélését, vagy a nemzetiségi politika hiányosságait mutatják. A romániai magyarok hagyományosan urbanizáltabb népességet alkottak, mint a románok. Ez is hozzájárult fokozatos népesedési visszaszorulásukhoz, ami mindazonáltal nem volt túlságosan jelentős, hiszen ha az 1910-es népszámlálás kimutatta erdélyi 32%-os arányt összevetjük a mai körülbelül 25%-os aránnyal, a csökkenés számottevő, de nem végzetes, és

a magyar lakosság abszolút számának lényeges növekedésével járt együtt.

Egészen más a helyzet Csehszlovákiában, ahol a Trianonban elcsatolt területen 1910-ben a lakosság közel egyharmada volt magyar nemzetiségű, míg 1970-ben, hivatalos adatok szerint, már csak 12,2%-a. Itt a magyar lakosság abszolút száma stagnál, azaz 65 év nem jelentéktelen természetes szaporulatát asszimilálta a többségi szlovákság.

Az asszimiláció mellett ebben a magyar anyanyelvűek tömbjének erőszakos megbontása is szerepet játszott, hiszen 1921-től kezdődően a zsidóságot és a cigányságot külön nemzetiségként tüntették fel. A Csehszlovákiához került zsidók 70–75%-a korábban magyarnak vallotta magát. Ez a népszámlálási-politikai manőver – Kárpát-Ukrajna lakosságát nem számítva – mintegy 100 000 fős veszteséget jelentett a magyarságnak. Részben csak papíron, hiszen ismeretes, hogy a szlovákiai zsidóság ezután is milyen fontos szerepet játszott a magyar nyelvű újságírás, könyvkiadás és kultúra fenntartásában. Hasonló következtetésekre juthatunk a csehszlovákiai népszámlálások adatainak segítségével is.

Csehszlovákia népességének nemzetiségi megoszlása az 1921. évi és az 1970. évi népszámlálás adatai szerint

Nemzetiség	1921	Százalék	1970	Százalék	Index (1921 = 100)
Cseh	6 831 120	52.5	9 318 019	65.0	136.4
Szlovák	1 968 598	15.1	4 199 902	29.3	213.3
Ukrán	101 313	0.8	58 651	0.4	57.3
Lengyel	109 580	0.8	65 132	0.4	59.4
Magyar	657 646	5.1	570 470	4.0	86.7
Német	3 207 213	24.7	85 663	0.6	2.7
Egyéb	130 134	1.0	47 142	0.3	36.2
Összesen	13 006 604	100.0	14 344 987	100.0	110.3

Forrás: Gyönyör József: Nemzetiség és anyanyelv. A csehszlovákiai magyarság népesedési tükre. In A Csallóköztől a Bodrogközig. Madách 1977. 303. old.

Természetesen nem feledkezhetünk meg az országhatárokon kívülre irányuló migrációs mozgalmakról, az 1920 és 1945 utáni önkéntes kitelepülésekről, illetve erőszakos kitelepítésekről, amelyek a mai Szlovákia földjéről több mint 200 000 magyart sodortak Magyarországra. A fenti táblázat adatai már nem tartalmazzák a Trianon utáni meneküléshullám adatait, így jól mutatják a stagnálást.

A szlovákiai magyarok korösszetétele kedvezőtlenebb a szlovák lakosságénál, a 0–24 éves magyar népesség részaránya nem éri el a magyarság összesített szlovákiai arányszámát, viszont a 24–44 év közötti kategóriában valamelyest meghaladja. A 45–49 éves évjáratok arányszámát tekintve ismét a szlovák arány a nagyobb (mivel 1970-es adatokról van szó,

nem árt megjegyeznünk, hogy ők voltak 20–25 évesek a kitelepítések idején, őket fenyegette leginkább a távoli cseh–német határszélre történő kitelepítés), majd végül a legidősebb, az 50 év feletti népességben egyértelműen sokkal nagyobb a magyar részesedés, mutatva a nemzetiség viszonylagos elöregedésének jeleit, amelynek mértéke azonban nem éri el az ország nyugati, cseh lakosságának hasonló értékeit. 1970-ben Csehszlovákiában ugyanis a szlovákok átlagos életkora 27,2, a magyaroké 30,7, a cseheké viszont 32,7 év volt. A munkaképes kornál idősebbek között azonban már ismét a magyarok voltak viszonylag a legtöbben: 20,2%, szemben a szlovák 16,0%-kal és a cseh 16,6%-kal.[6] A magyar lakosság tehát összességében idősebb korösszetételű a vele együtt élő szlovák lakosságnál, pedig jórészt falvakban és kisvárosokban lakik, ahol – a közismert demográfiai törvényszerűség szerint – kedvezőbbek a népesedés feltételei. A legfiatalabb korosztályokat tekintve még általában nincs számottevő elmaradás, hiszen a legtöbb magyart tömörítő nyugat-szlovákiai kerületben, ahol 1970-ben 357 665 magyar – a lakosság 22,6%-át alkotva – élt, a 15 évesnél fiatalabb népesség aránya 22,4% volt, azaz csaknem megközelítette ezt az arányt. A két magyar többségű járásban, a dunaszerdahelyiben és a komáromiban ugyanakkor a legfiatalabb évjáratok arányszáma még meg is haladta a magyaroknál az összesített arányszámot (Dunaszerdahely 89%–90,3%, Komárom 72,4%–72,5%). Az asszimiláció idősebb korban következik be, egybeesik az iskolai tanulmányok, a pályaválasztás és a családalapítás idejével, s attól is függ, hogyan helyezkednek el a nemzetiségi lakosok a társadalmi struktúrában.

A Csehszlovákia területén élő főbb nemzetiségek társadalmi szerkezete 1970-ben százalékban

Osztályok és rétegek	Magyarok	Csehek	Szlovákok
Munkások	58,0	56,6	58,5
Alkalmazottak	16,2	31,7	28,0
Szövetkezeti parasztok	22,4	8,6	9,1
Kisipari szövetkezeti tagok	1,6	2,5	1,7
Egyéni gazdálkodók	0,2	0,3	2,0
Egyéb és ismeretlen	0,6	0,3	0,7

Forrás: Ny. Rugyenszkij: A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában. In Szovjet Irodalom, 1985. 12. sz. 160. old.

A társadalmi struktúra változásai megváltoztatják a nemzetiségek demográfiai viselkedését is. Ha a nemzetiségi lakosság kiszorul az értelmiségi és az alkalmazotti pályákról, úgymond „proletarizálódik", népesedé-

[6] Lásd *Mihály Géza:* A társadalmi átalakulás és gazdasági fellendülés hatása a népesedési folyamatok alakulására Dél-Szlovákiában. Új Mindenes Gyűjtemény. Madách 1981. 181. és 179. old.

se is változni fog. Több szakember véleménye megegyezik abban, hogy a társadalmi struktúra csúcsairól kiszoruló magyarság nagyarányú munkás- és paraszttömegei csökkenteni fogják mind Csehszlovákiában, mind Romániában a természetes szaporulatban ma még meglevő, a magyarság számára hátrányos tendenciákat.

A magyarság demográfiai visszaesése a szomszédos szocialista országok közül Jugoszláviában a legnagyobb mértékű, bár eredeti településterületén többségét eddig meg tudta őrizni. A magyar lakosság kormegoszlása jelentős mértékben eltér a jugoszláv népességétől, és nyugati kivándorlás is ritkítja sorait. Arra, hogy a demográfiai folyamatok milyen mértékben képesek befolyásolni a nemzetiségi kérdést, a legjobb példa összehasonlítani egymással a Jugoszláviában élő albán és magyar nemzetiség hat és fél évtizedes útját. Az állam kialakulásakor a két nemzetiség létszáma körülbelül egyenlő volt: 500 000–500 000 fő. Ekkor a magyar kisebbségben rejlő centrifugális erők a kisantantba szorították be a fiatal délszláv államot. Ma a kosovói és macedóniai albánok közel 2 millióan vannak, és a Balkán-félsziget legnagyobb konfliktusforrását képezik. A mintegy 500 000 magyar nem viszály okozója többé, betölti a két szomszédos állam által neki szánt feladatot: a gazdasági és kulturális híd szerepét.

A fő korcsoportok aránya Jugoszlávia egész lakosságában és a jugoszláviai magyarságnál (1970, százalék)

Korcsoport	Egész lakosság	Magyarok
15 év alatt	26,8	18,0
15–49 év között	53,4	50,7
50 év felett	19.8	31,3

Forrás: Ugyanott, 163. old.

Kevés adat ismeretes a kárpát-ukrajnai magyarok demográfiájából, a létszámadatokat azonban tudjuk: 1979-ben 158 400-an voltak. Ha ezt az adatot összevetjük az 1921-es első csehszlovákiai népszámlálás adatával, ami 102 144 fő volt, azt tapasztaljuk, hogy a szomszédos országok magyar nemzetiségei közül ők szaporodtak a legnagyobb arányban.

A szomszédos szocialista országok magyar nemzetiségű lakosságszámának alakulása az első népszámlálástól napjainkig

Ország	1921	Százalék	Utolsó adat	1921:100
Csehszlovákia	657 646	100	604 000 (1978)	92
Jugoszlávia	472 409	100	477 400 (1971)	101
Románia	1 322 000	100	1 706 000 (1977)	129
Szovjetunió	102 144	100	158 400 (1979)	155
Összesen	2 554 199	100	2 945 800	115

A magyarországi nemzetiségek demográfiai viselkedése

A magyarországi nemzetiségek demográfiai mérlege azt mutatja, hogy arányuk gyorsabban csökkent az ország lakosságában, mint a szomszédos országok magyar lakosságáé, sőt abszolút számuk is alaposan visszaesett az elmúlt évtizedekben. A második világháború utáni német kitelepítés és a szlovák–magyar lakosságcsere óta nem élnek összefüggő területen, de asszimilációjuk már a szocialista rendszerváltozás idején előrehaladott volt.

Sopron és Békéscsaba nemzetiségi jellegének megváltozása óta a magyarországi nemzetiségek tulajdonképpen csak falvakban élnek. A nemzetiségi falvak népmozgalmi mutatói nem térnek el lényegesen a velük szomszédos magyar községekétől. A baranyai német és délszláv falvak népesedése az ottani magyar falvakhoz hasonlóan stagnáló, míg a keleti határszélen található román falvak, a magyarokhoz hasonlóan, kedvezőbb képet mutatnak. A központi és északi területeken fekvő szlovák községek népmozgalmát alaposan megváltoztatta az utóbbi évtizedekben a közelükben kiépült szocialista nagyipar és bányászat.

Valószínűleg a magyar lakosságéhoz közel álló demográfiai sajátosságaik is hozzájárulnak ahhoz, hogy a hazai nemzetiségek gyorsan asszimilálódnak, s a századelőn még több százezres tömegeikből a legutóbbi népszámláláson már csak néhány tízezren vallották magukat nemzetiségieknek.

Mai demográfiai jellegzetességeiket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az asszimiláció–integráció folyamatában előrehaladt lakosság demográfiai jellemzőit mutatják. Fontos kutatásokat végeztek ezzel kapcsolatban Baranya megyében. Ez a megye a magyarországi nemzetiségek egyik legfontosabb települési területe. Hazánk német lakosságának 38%-a, a magukat délszlávnak vallók 25%-a élt itt a legutóbbi népszámlálás adatai szerint.[7] A kutatók arra próbáltak választ keresni, mi lehet az oka annak, hogy a nemzetiségi szövetségek, a különböző feldolgozások több százezer hazai nemzetiségi lakosról tudnak, miközben a népszámlálások adatai szerint jóval kevesebben vannak. Nem elégedve meg a népszámlálási adatokkal, részletes szociológiai vizsgálat keretében tanulmányozták a nemzetiségi községek lakóinak nemzetiségi nyelvi és iskolázottsági sajátosságait. A kérdezőbiztosok összeírták mindazokat, akiket környezetük nemzetiséginek tart, még akkor is, ha ők magukat már nem tekintik annak. Ez utóbbiban az asszimilációs folyamatok előrehaladása mellett az is közrejátszik még, hogy a második világháborút követően az 1941. évi népszámlálási nyilatkozatok alapján telepítették ki a német lakosság egy részét az országból. Kiderült, hogy így már sokkal nagyobb a nemzetisé-

[7] Lásd *Hoóz István:* A Baranya megyében élő német és délszláv lakosság nemzetiségi tudatának alakulásáról. Demográfia, 1983. 2–3. sz. 315. old.

giek száma, de bebizonyosodott az is, hogy az így összeírt lakosság korántsem alkot egységes nemzetiségi tömböt, hanem a nemzetiségi léttől az asszimilációig vezető út különböző fázisai szerint tagolódik. A három alapvető csoport:

a) egyértelműen nemzetiségi,

b) nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott,

c) nyelvileg asszimilálódott.

A három csoportból csak az első tekinthető egyértelműen nemzetiséginek. A második azokból tevődik ki, akik anyanyelvükként jelölik meg a nemzetiségi nyelvet, a harmadik csoport azokból áll, akik nemzetiségi származásúak, de már nincsenek a nemzetiségi nyelv birtokában (lehet, hogy szüleik vagy nagyszüleik sem beszélték már a nyelvet), viszont őrzik magukról, vagy környezetük tartja számon róluk a nemzetiségi eredetet. Egyébként egyértelműen magyaroknak tekinthetők, annak is vallják magukat, mégis többnyire szerepelnek a nemzetiségi szövetségek nyilvántartásaiban, különböző megfontolásokból. Növeli a nemzetiségi szövetség súlyát, ha minél több nemzetiségi lakost képvisel; a történelem kacskaringói valóban megkérdőjelezhetővé teszik a Kárpát-medencében a nemzetiségi-anyanyelvi népszámlálások hitelességét; ugyanakkor érződik még ma is egy olyan törekvés, amely úgy véli, hogy előnyös hazánknak, ha viszonylag sok nemzetiségi lakost tud kimutatni, mert akkor „erősebb az a híd, amely összeköt bennünket" a szomszédos országokkal, amelyeknek viszont magyar nemzetiségű lakosai vannak.

A nyelvtudás és a társadalmi minősítés kapcsolata a délszláv és a német népességnél Baranya megye községeiben

Minősítés	Délszlávnak minősítettek	Délszláv anyanyelvűek	Délszlávul is beszélők	Németnek minősítettek	Német anyanyelvűek	Németül is beszélők
Egyértelműen nemzetiségi	5565	4261	608	21 686	7751	7 443
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	1767	580	270	8 077	988	1 882
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	914	53	1129	7 620	415	1 476
Összesen	8246	4894	2007	37 383	9154	10 801

Forrás: Hoóz István: A Baranya megyében élő német és délszláv lakosság nemzetiségi tudatának alakulásáról. Demográfia. 1983. 2–3. sz. 321–322. old.

A következő táblázat a nemzetiséginek minősített lakosság kormegoszlását mutatja:

A délszlávnak és németnek minősített népesség kormegoszlása Baranya megye községeiben

	0–14	15–39	40–59	60–	Összesen
	éves (százalék)				
Baranya megye községeiben élő népesség összesen	21,4	34,2	27,0	17,4	100,0
Délszlávnak minősített összesen	15,5	29,2	31,4	23,8	100,0
ebből:					
Egyértelműen nemzetiségi	11,8	25,3	34,3	28,6	100,0
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	23,4	36,4	25,6	14,6	100,0
Nyelvileg asszimilálódott	24,0	38,9	24,2	12,9	100,0
Németnek minősítettek összesen	16,2	30,1	31,5	22,2	100,0
ebből:					
Egyértelműen nemzetiségi	12,9	26,2	33,5	27,4	100,0
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	21,5	34,8	28,0	15,8	100,0
Nyelvileg asszimilálódott	20,1	36,0	29,3	14,6	100,0

Forrás: Ugyanott, 323. old.

A két Baranya megyei nemzetiség nyelvi-etnikai tagolódásának vizsgálatából és kormegoszlásának a megye egész lakosságával való összevetéséből látható: „. . . az életkor csökkenésével mindkét nemzetiségű népességnél csökken a nemzetiségi anyanyelvűek aránya. A nyelvvesztés üteme azonban nagyon különböző. A németnek minősítettek közül az idős korúak 40–45%-a vallotta ősei nyelvét anyanyelvnek . . . a délszlávoknál pedig 80–90%. Az arányszám korcsoportról korcsoportra csökken a délszlávnak minősítettek között is, de még a gyermekkorúaknál is 30–40%, amikor a németeknél a 10%-ot is alig haladja meg. Az anyanyelv továbbadásának igénye tehát nagymértékben eltér a két nemzetiségnél, pedig lehetőségeik ezen a téren is azonosak."[8]

Ha a nemzetiségek demográfiai összetételéről összegyűjtött adatokat tágabb perspektívába helyezzük, s eltekintünk a délszlávok és a németek történelmileg és földrajzilag megmagyarázhatóan eltérő etnoszociológiai viselkedésétől, azt tapasztaljuk, hogy „. . . az intenzívebb nemzetiségi életet élő, a hagyományokat őrző és továbbadni szándékozó népesség gyorsan öregedő korstruktúrát mutat . . ."[9]

Nincs ez másképpen a többi nemzetiség esetében sem. Általánosan ismert köznapi tapasztalat, hogy az öregek jobban ragaszkodnak nemzetiségükhöz, nyelvükhöz, mint a fiatalabb korosztályok. A fiatalabbak, átél-

[8] Ugyanott, 322. old.
[9] Ugyanott.

ve a legújabb történelmi időszak felgyorsuló gazdasági és társadalmi folyamatait, elhagyják őseik tradicionális életmódját, foglalkozását, sokszor lakóhelyét, a falut is, s közben elvesztik vagy egyszerűen elvágják azokat a kapcsolatokat, amelyek szülőföldjük szokásaihoz, nyelvéhez, kultúrájához kötik őket. Gyakran választanak maguknak más nemzetiségű élettársat, ennek pedig annál nagyobb a valószínűsége, mennél kisebb lélekszámú és a többségi nemzettel vegyesen települt a nemzetiség. Egy szlovákiai magyarokról írt tanulmányból tudjuk például, hogy 71,1–73,1%-uk (nők–férfiak) választ magának magyar nemzetiségű házastársat. Ugyanez az arány a többségi szlovákoknál 86% körüli, viszont a kis lélekszámú ukránoknál csak 27%. Minél népesebb tehát valamely etnikum, minél homogénebben népesíti be az általa lakott területet, annál nagyobb körében a homogén családalapítás esélye,[10] ami csaknem egyenlő a nemzetiségi lét megtartásának esélyével.

A kis létszámú nemzetiségek asszimilációja szükségszerűen gyorsul fel, s veszi fel ennek következtében népességük egy öregedő népcsoport összes sajátosságát. Ez nemcsak a hazai nemzetiségeknél van így, hanem – többek között – a burgenlandi magyaroknál is, akik a magyarországi nemzetiségekhez hasonlóan viszonylag kevesen vannak, és elvegyülten élnek a többségi osztrák lakossággal. Ilyen körülmények között az etnikum öregedése elérhet egy olyan fokot, amikor a beolvadás elkerülhetetlenné válik, hiszen az öreg népesség korstruktúráját felmutató népesség többé nem képes reprodukálni önmagát. Stagnáló vagy lassan lemorzsolódó lélekszámú nemzetiségek szükségszerűen jutnak el ebbe a fázisba, ha egyéb körülményeik nem mutatnak jelentős eltérést a többségi nemzettől.

A magyarországi nemzetiségek, szórványjellegüknél fogva mind ebben a demográfiai fázisban vannak. Nem arról van szó, hogy a nemzetiségi lakosság népmozgalmi mutatói általában kedvezőtlenebbek lennének a magyarokénál, hanem arról, hogy az adott, diaszporikus nemzetiségi lét keretei között egyre gyakoribb, hogy a nemzetiséginek született és nevelkedő lakosok életútjuk valamelyik szakaszában eltávolodnak, majd elszakadnak nemzetiségüktől.

Összefüggő területen élő, viszonylag nagy létszámú, arányos társadalmi struktúrát mutató nemzetiséget még nem jellemez ez az állapot. Ők nem annyira egyéni sorsuk, önazonosságuk konfliktusaként élik meg a nemzetiségi létet, hanem a másik, a többségi nemzetiséghez való viszonyuk konfliktusaként. A konfliktushelyzet, amely értelmezésünkben egyszerre jelenti a nyelvi, a családi, a nemzeti, az állampolgári elhelyezkedés pszichikai, szociológiai és politikai terheit, annál kiélezettebb, mennél inkább mások, eltérőek a többségi nemzet hagyományai, közöttük a demográfiai hagyományok.

[10] *Mihály Géza:* Id. mű, 183. old.

A szomszédos szocialista országokban élő magyarok népesedése általában karakterisztikusan eltér a többségi nemzetekétől. Az eltérés negatív irányú, azaz a magyarok természetes és különösen tényleges szaporulata csökkenő irányzatú. Ez az eltérés azonban nem olyan mértékű, hogy indokolná azt a számszerű veszteséget, ami a közreadott statisztikák szerint éri a magyar nemzetiségű lakosságot. A magyar lakosság térvesztésében a demográfiai folyamatok kedvezőtlen alakulása mellett a nemzetiségi politikában tapasztalható hiányosságok is közrejátszanak.

A nemzetiségek népmozgalma abban az esetben a legkonfliktusmentesebb a szocialista világban, ha nincsenek köztük és a többségi nemzet között számottevő népmozgalmi eltérések.

Felhasznált irodalom

Adatok a Szovjetunió fejlődéséről. 1945–1984. Statisztikai Szemle, 1985. 458–469. old.

Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság, 1980. 8. sz. 87–101. old.

Dávid Zoltán: Magyarok – határaink mentén. Mozgó Világ, 1982. 7. sz. 38–50. old.

Dima, N.: Southeast European Boundary Disputes. The Jornal of Social Political and Economic Studies, 1982. 3. sz. 241–256. old.

Fónod Zoltán: Tegnapi önismeret. Madách 1986. 393. old.

Gyenge Imre: Az elfelejtett anyanyelv. A burgenlandi magyarokról. Műhely, 1987. 2. sz. 29–35. old.

Gyönyör József: Nemzetiség és anyanyelv. In A Csallóköztől a Bodrogközig. Madách 1977. 292–312. old.

Hoóz István: A Baranya megyében élő német és délszláv lakosság nemzetiségi tudatáról. Demográfia, 1983. 2-3. sz. 315–329. old.

Illyés Gyula: Válasz Herdernek és Adynak. In Helyünk Európában. II. köt. Magvető Kiadó 1986. 477–489. old.

Karachanov, Murtaza: Geburtlichkeit in Mittelasien. In Fertilitätstrends. Methode – Analyse – Politik. Akademie Verlag, Berlin 1984. 101–121. old.

Kiss Károly: Népesedés, életmód szovjet Közép-Ázsiában. Valóság, 1985. 1. sz. 78–87. old.

Meissner, Boris: Die „Nationale Frage" in marxistischer und leninistischer Sicht. Südosteuropa, 1986. 6. sz. 319–339. old.

Mihály Géza: A társadalmi átalakulás és gazdasági fellendülés hatása a népesedési folyamatok alakulására Dél-Szlovákiában. In Új Mindenes Gyűjtemény, 1980. Madách 1981. 170–198. old.

Nagy Iván: A magyarság világstatisztikája. In Jancsó Benedek emlékkönyv. Budapest 1931. 355–399. old.

Nyikolaj Rugyenszkij: A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában, Magyarország határain túl. Szovjet Irodalom, 1985. 12. sz. 150–166. old.

Semlyén István: Hétmilliárd lélek. Kriterion, Bukarest 1980. 227. old.

Vagabov, M., B.: Iszlam i szemjá. Izdatyelsztvo „Nauka", Moszkva 1980. 174. old.

JORDÁN GYULA

NEMZETISÉGEK A KÍNAI NÉPKÖZTÁRSASÁGBAN

A kérdés jelentősége

A Tibetben 1987 szeptember végén, október elején lezajlott tüntetések ráirányították a figyelmet arra az általában kevés figyelemre méltatott tényre, hogy Kína soknemzetiségű ország. Első pillantásra a nemzetiségi probléma elhanyagolható voltára csábíthat, hogy az 1982-es népszámlálás szerint az ország lakosságának 93,3%-át alkotják a hanok (kínaiak), de azonnal más megvilágításba kerül a helyzet, ha arra gondolunk, hogy a fennmaradó 6,7% 67,2 millió embert jelentett, és még inkább, hogy az általuk lakott térségek az ország területének több mint 60%-át (!) tették ki. Ezek az ország belső, távoli vidékei, hatalmas határterületek, amelyek minden időben, egyes időszakokban pedig különösen, rendkívül szorosan kapcsolódnak az ország védelmi feladataihoz. Az ország biztonsága szempontjából ezért alapvető fontosságú e területek nyugalma, az ott lakókkal kialakított szilárd kapcsolat. Az egész gazdaság további fejlődése elképzelhetetlen az itt található természeti kincsek, a hihetetlen gazdagságú potenciális energiaforrások kiaknázása nélkül. Az egész kínai fejlődés számára hatalmas kihívást jelent, hogy az ország keleti, tengerparti tartományai sokkal fejlettebbek, de a nélkülözhetetlen nyersanyagok és más erőforrások elsősorban a gazdaságilag és kulturálisan elmaradott nyugati területeken találhatók.

A 67,2 milliós kisebbségi népesség több mint 55 nemzetiséget jelent, amelyek igen eltérő létszámúak. A legnagyobb nemzetiségek: csuang 13,38, huj 7,22, ujgur 5,96, ji 5,45, miao 5,03, mandzsu 4,3, tibeti 3,87, mongol 3,41 millió stb., a sor végén viszont néhány ezer fős közösségeket találunk: evenki 19 343, üzbég 12 453, jugur 10 569, orocsen 4132, tatár 4127, orosz 2935 stb.[1]

A nemzetiségek jelentős része, mintegy 49 millió ember kompakt kö-

[1] Beijing Review *(a továbbiakban: BR)*, 1983. 21. sz. 19–20. old.

zösségekben él, míg a többiek szétszórtan, a hanok által lakott területeken, illetve soknemzetiségű vidékeken.

A szétszórt kisebbségek főleg Jünnan (4 millió), Kujcsou (3 millió) területén és a három északkeleti tartományban: Liaoning, Csilin és Hejlungkiang (5 millió) élnek, míg a további 6 millió más tartományokban, körzetekben és városokban. Vannak kisebbségek, amelyek népességének fele az országban szétszórva él (például huj, mandzsu, koreai, jao stb.).[2]

A forradalom győzelme előtt az ország általános elmaradottságán belül a nemzetiségi területek különösen hátramaradottak voltak. Egyes népcsoportok a jobbágyság, sőt a rabszolgaság körülményei között éltek, primitív termelési technikákkal gazdálkodtak, kulturális szintjük, a világról szerzett ismereteik gyakran igen kezdetlegesek voltak. Például a Jünnan tartomány elzárt hegyi falucskáiban élő va népcsoport minden évben emberi fejeket áldozott az égieknek a bőségesebb rizstermés érdekében (különösen a szakállas fejektől remélt hatékony közbenjárást). Ezért az aratási szezon közeledtével támadásokat indított más nemzetiségek ellen. Ez a barbár szokás még az 1950-es évek elején is élt körükben, és igen szkeptikusan fogadták a hozzájuk érkező munkacsapatok trágyázásra és egyéb korszerűbb módszerekre vonatkozó felhívásait. A vallási hiedelmek többek között Tibetben is gondokat okoztak, ahol a parasztok a rovarkártevőkhöz a soha semmit meg nem ölni buddhista szellemnek megfelelően viszonyultak, és elpusztításuk helyett megkértek egy lámát, hogy énekeljen el egy szutrát. A nemzeti kisebbségek soraiból rengeteg áldozatot szedtek a járványos fertőző betegségek, rendkívül magas volt a csecsemőhalandóság, az írástudatlanság egyes népcsoportoknál szinte százszázalékos volt (nem szólva azon tucatnyi népről, amely nem rendelkezett saját írásrendszerrel).

Az előzőekben inkább csak jelzésszerűen említett elmaradottság tényei nagy óvatosságot, fokozatosságot és rugalmasságot igényeltek a forradalom győzelme után elindított reformok végrehajtásakor. További indokát képezte ennek a mérsékelt ütemnek a múltbeli nemzetiségi elnyomás, a nagy han sovinizmus (ami szükségszerűen életre hívta a helyi nacionálizmusokat és sovinizmusokat), amelyek bizalmatlanná tették ezeket a népeket minden, a hanok részéről érkező hatással szemben. A kínai politikában az 1950-es évek második felétől eluralkodó balos tendenciák természetesen nem kerülték el a nemzetiségi politika területét sem, és különösen súlyos, nehezen helyrehozható károkat okozott a „kulturális forradalom" évtizede. A „zűrzavar" és „katasztrófa" évtizedében teljesen figyelmen kívül hagyták a nemzetiségek sajátos körülményeit, jellemzőit, náluk is az országosan alkalmazott módszereket, radikális eljárásokat követték. Számos területen pusztító következményekkel járt a gabonater-

[2] BR. 1987. 28. sz. 27. old.

melés erőltetése minden más gazdasági ágazat (állattenyésztés, erdészet) rovására: gyenge termőképességű legelőket törtek fel, óriási mértékű erdőirtást folytattak, amelynek eróziós, környezetkárosító következményeivel máig küszködnek. Durván beavatkoztak mindennapi életükbe, akadályozták nyelvhasználatukat, elmaradottnak, reakciósnak bélyegezték kultúrájukat. Ezrével rombolták le, zárták be a vallási helyeket, a mecseteket, a templomokat, a kolostorokat, elégették könyveiket, bezárták iskoláikat. A buddhista és lámaista szerzeteseket nehéz fizikai munkára, a muzulmánokat disznótartásra, Mao képeinek tiszteletére kötelezték, holott mindezek mélyen sértették vallási felfogásukat. Ez az időszak súlyosan megterhelte a nemzetiségek viszonyát, mindenekelőtt természetesen a túlnyomó számbeli fölényben levő hanok és a többi népcsoportét, amelyen csak igen keveset enyhíthet az a gyakorta hangoztatott felfogás, hogy a „kulturális forradalom" egyaránt sújtotta az ország minden lakosát. Ez az alapjában igaz állítás a nemzetiségi problémáknál nemigen állja meg a helyét, mert esetenként ugyan az adott nemzetiségiek közül is részt vettek néhányan a különféle akciókban, de azokat zömmel – gyakran kívülről érkező – han „munkacsapatok", vörösgárdisták végezték, másrészt a helyi kultúra, nyelv, szokások rovására elkövetett sérelmeket a han kultúra, nyelv és szokások rájuk kényszerítésével párosították. A súlyos örökségre utalt röviden a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága 1981 júniusában elfogadott dokumentuma (Határozat a KKP felszabadulás utáni történetének néhány kérdéséről), amely egyúttal megjelölte a fő feladatokat is: „A nemzetiségi kérdésben a múltban, különösen a »kulturális forradalom« folyamán, súlyos hibát vétettünk az osztályharc eltúlzásával, ártottunk nagyon sok nemzetiségi kádernek és dolgozónak. A munka során nem tartottuk eléggé tiszteletben a nemzetiségi kisebbségek autonóm jogait. Ezt a tanulságot lelkiismeretesen meg kell szívlelnünk. Világosan fel kell ismernünk, hogy jelenleg az országunk nemzetiségei közötti kapcsolat alapjában véve a nemzetiségek dolgozó népei közötti kapcsolat. Ragaszkodnunk kell a nemzetiségek területi autonómiájának érvényesítéséhez, gyorsítanunk a területi nemzetiségi autonómia jogi kereteinek megteremtését, biztosítani a nemzetiségi területek önállóságát a párt és az állam politikai intézkedéseinek az adott hely tényleges helyzete szerinti megvalósításában. Hatékony intézkedésekkel kell segítenünk a nemzetiségi körzeteket gazdaságuk és kultúrájuk fejlesztésében, igyekeznünk kell kiképezni és előléptetni a nemzetiségi kisebbségek kádereit. Határozottan fel kell lépnünk a nemzetiségek összefogását és a nemzetiségek egyenjogúságát romboló bármilyen megnyilvánulással és cselekedettel szemben."[3]

[3] Resolution on CPC History (1949–1981). Beijing 1981. 81. old.

A nemzetiségek helyzetének jogi szabályozása

A kínai vezetés 1949-ben a nemzetiségi kérdés autonóm megoldása mellett kötelezte el magát, tudatosan szembeállítva és elhatárolva azt a például a Szovjetunióban alkalmazott föderatív felfogástól. Legfőbb érvként azt hangoztatták, hogy Kína történelme túlnyomó részében egységes, egyesített ország volt, ezért a többé-kevésbé önálló részek egyesítésére szolgáló föderatív megoldás Kína esetében nem alkalmazható. A kompakt közösségekben élő nemzetiségek számára biztosított regionális autonómia politikáját fogalmazta meg az ideiglenes alkotmányként szolgáló Általános Program, amelyet 1949 szeptemberében fogadott el a Népi Politikai Tanácskozó Testület, majd a Népköztársaság első (1954) és az azóta elfogadott összes többi alkotmánya (1975., 1978., 1982.) is.

A ma érvényes 1982-es alkotmány 4. cikkelye leszögezi valamennyi nemzetiség egyenlőségét, megtilt mindennemű megkülönböztetést vagy elnyomást bármelyik nemzetiséggel szemben. Ahol a nemzetiségek egységes közösségben élnek, a regionális autonómia gyakorlására önkormányzati szervek létesülnek. Az ország egységére utalva megállapítja: „Minden nemzeti autonóm terület a Kínai Népköztársaság elidegeníthetetlen része."[4] Biztositja számukra a szabad nyelvhasználatot, szokásaik megőrzését. Az 59., illetve a 65. cikkely megfelelő képviseletet biztosít a nemzetiségeknek az Országos Népi Gyűlésben, illetve annak Állandó Bizottságában. A korábbi tapasztalatok fényében fontos jogot fogalmaz meg a 99. cikkely: „A nemzetiségiek lakta körzetek népi gyűlései a törvény által előírt hatáskörükön belül az érintett nemzetiségek sajátosságainak megfelelően különleges intézkedéseket hozhatnak."[5] A 112–122. cikkelyek részletesen szabályozzák az autonóm területek önkormányzati szerveinek összetételét és hatáskörüket, hangsúlyozva nagyfokú önállóságukat a politikai, gazdasági és kulturális élet irányításában, figyelembe véve a helyi adottságokat. Fejlődésük meggyorsításához az állam pénzügyi, anyagi segítségét ígéri, továbbá nagyszámú káder, szakember kiképzését soraikból.

Az Országos Népi Gyűlés ülésszaka 1982 decemberében fogadta el az új alkotmányt és ugyanakkor választási törvényt dolgozott ki, amely 16–21. cikkelyeiben részletesen szabályozta a kisebbségek képviselőinek megválasztását, biztosítva még a legkisebb lélekszámú népcsoportok képviseletét is.[6] Az 1983-ban megválasztott 6. Országos Népi Gyűlés 2978 tagjából 403-an (13,5%) képviselik az ország nemzeti kisebbségeit, ami az

[4] The Constitution of the People's Republic of China. Beijing 1983. 13. old.

[5] Ugyanott, 73. old.

[6] Kitajszkaja Narodnaja Reszpublika. Konsztyitucija i zakonodatyelnije akti. Moszkva 1984. 95–97. old.

összlakosságon belüli arányukat tekintve kétszeresen nagyobb képviseletet jelent.[7]

Az alkotmányba foglalt alapelvek sikeres végrehajtása érdekében, a regionális autonómia részletesebb szabályozására az Országos Népi Gyűlés 1984 májusában regionális autonómiatörvényt fogadott el, amely egy bevezető részből és 67 cikkelyből áll, és ugyanazon év október 1-jén lépett hatályba.[8] A törvény nemcsak az autonóm területek és az állam, illetve az adott területeken belül élő különböző nemzetiségek viszonyát szabályozta, hanem miközben ismételten leszögezte, hogy ezek a területek Kína elidegeníthetetlen részei, speciális rendelkezések sorozatával kívánta szolgálni gazdasági, kulturális fejlődésük meggyorsítását, az önkormányzati szervek autonómiájának teljes körű garantálását.

Az autonóm területek önkormányzati szervei a népi gyűlések és a népi kormányok, amelyek összetételére vonatkozóan a törvény többek között előírja, hogy a helyi kormány fejének, továbbá a helyi népi gyűlés állandó bizottsága elnökének és alelnökeinek (illetve ezek egy részének) azon nemzetiség soraiból kell kikerülniük, amelyről az adott területet elnevezték. A kisebbségekhez tartozó küldöttek számát és arányát a körzet vagy a tartomány népi gyűlésének állandó bizottsága határozza meg, törekedve a legkisebb lélekszámú népcsoportok képviseletének biztosítására is. Más kormányzati posztok betöltésénél is törekedni kell nemzetiségiek alkalmazására is. Az önkormányzat szervei speciális szabályozásokat, rugalmas intézkedéseket iktathatnak törvénybe, a helyi feltételeknek és szükségleteknek megfelelően (amelyek természetesen nem mondhatnak ellent az alkotmánynak és az autonómiatörvénynek), illetve amennyiben a felsőbb szintű állami szervek határozatai, rendeletei vagy instrukciói nem felelnek meg az autonóm terület körülményeinek, azokat megváltoztathatják vagy figyelmen kívül hagyhatják (az érintett felsőbb szerv engedélyezésével!).

Az állami terv irányítása mellett az autonóm önkormányzati szervek kidolgozhatják saját politikájukat és terveiket a gazdasági építésre, a termelési viszonyok kiigazítására, a termelés struktúrájának módosítására. Pénzügyi, anyagi lehetőségeik szerint különböző létesítményeket hozhatnak létre, beruházásokról rendelkezhetnek. Helyi bevételeik felett maguk rendelkeznek, és ahol a helyi bevételek nem fedezik a kiadásokat, ott a felsőbb szintű pénzügyi osztályok szubvenciókat nyújtanak. Ezen területek elmaradottságának felszámolását a törvény hosszú távú alapfeladatnak minősítette, és a magasabb szintű állami szervek részére fontos elvi útmutatásokat fogalmazott meg. Így például az országos gazdasági, társadalmi fejlesztési tervek kidolgozásánál figyelembe kell venni az autonóm területek speciális szükségleteit, számukra külön fejlesztési alapo-

[7] BR, 1983. 22. sz. 5. old.
[8] BR, 1984. 26. sz. 17–19. old. és 1987. 47. sz. 4–5., 21. old.

kat kell előirányozni, figyelmet kell fordítani ellátásukra, termékeik értékesítésére, megfelelő számú szakemberrel történő segítésükre stb. Külgazdasági kapcsolataikból származó valutájuk nagyobb részét tarthatják meg, mint más területek.

A törvény speciális szabályozásokat tartalmazott az oktatás, a kultúra, a nyelvhasználat fejlesztésére. Az állami oktatási politika keretén belül, de nagy függetlenséggel alakíthatják oktatási rendszerüket, dönthetnek iskolák felállításáról, azok tanrendjéről, nyelvhasználatáról, a felvétel módjáról stb. Az önkormányzati tevékenységek gyakorlása közben a helyi nyelvet használják, ahol több nemzetiség él együtt, azt kell fő nyelvnek tekinteni, amely nemzetiség ott az autonómiát gyakorolja. Különös hangsúlyt helyezett minél több nemzetiségi káder és különböző szintű szakember kiképzésére. Végül érdemes megemlíteni, hogy a törvény a katonai rendszerrel összhangban lehetővé tette az autonóm területek számára a szükségleteknek megfelelően helyi közbiztonsági erők megszervezését a közrend fenntartására.

A nemzetiségek helyzete

A fenti vázlatos áttekintésből látható, hogy jogilag a törvényhozás szintjén biztosították a nemzetiségek egyenlőségét, nemzetiségi létüket és gyorsabb fejlődésük feltételeit. A világon számos tapasztalat mutatja azonban, hogy a papíron biztosított jogok nem mindig, vagy csak korlátozott mértékben érvényesülnek a gyakorlatban, ezért azokat feltétlenül össze kell vetni a tényleges helyzettel. A dolog természetéből következően szinte kizárólag kínai eredetű tényközlésekre lehet ennek megítélése során támaszkodni. Bár ez indukálhat bizonyos fenntartásokat, tény, hogy egyrészt minden más területre vonatkozó adatoknál is ez a helyzet, és ezeket ma már többnyire mindenhol hiteleseknek fogadják el, másrészt a nemzetiségi vonatkozású adatok összhangban vannak az ország helyzetére vonatkozó egyéb tényekkel.

Kínában 1983-ban öt autonóm körzet (Belső-Mongólia, Hszincsiang Ujgur, Kuanghszi Csuang, Ninghszia Huj, Tibet), 30 autonóm prefektúra és 72 autonóm megye létezett.[9] Azóta a kisebb autonóm egységek száma jelentősen megnövekedett, így 1987-ben az 5 autonóm terület mellett 31 prefektúra, 105 megye és 2944 autonóm város létezett.[10] A nemzetiségi népesség növekedési üteme meghaladja a hanokét[11], ennek eredményeként 1987-re az összlakosságon belüli arányuk az 1982-es 6,7%-ról 8%-ra

[9] BR, 1983. 21. sz. 20. old.

[10] BR, 1987. 36. sz. 20. old.

[11] 1964 és 1982 között a hanok száma 43,8%-kal növekedett, míg a nemzeti kisebbségeké 68,4%-kal. (BR. 1983. 21. sz. 20. old.)

növekedett.[12] A növekedésben szerepet játszó tényezők – melyek részben már az 1982-es népszámlálást közvetlenül megelőzően is jelentkeztek – között szerepel, hogy a nemzetiségi területeken rugalmasabb házassági és családtervezési politikát folytatnak, helyzetük kedvezőbb alakulásával jelentősen csökkent a fertőző betegségek hatása, jóval alacsonyabbá vált a halandósági ráta, nőtt az átlagéletkor és végül nagyon sokan vallották magukat ismét nemzetiséginek, azok közül, akik korábban ezt megtagadták. A tujia (tucsia) nemzetiség lélekszáma elsősorban ez utóbbi tényező következtében ugrott az 1964-es 545 000-ről 1982-re 2 833 000-re.[13] A különböző kedvezmények ismeretében az sem meglepő, hogy a han–nemzetiségi vegyes házasságból születő gyerekek előszeretettel vallják magukat nemzetiséginek.

Az általános egészségügyi helyzet javulása ellenére a zömmel nemzetiségek által lakott határterületeken a csecsemőhalandóság még mindig igen magas, 1985-ben 100 ezrelék felett volt, míg az országos átlag 34 ezrelék alá esett. Csinghaj tartomány tibeti autonóm prefektúrájában a ráta 116,2 ezrelék, a mongol autonóm megyében pedig 146 ezrelék volt. Ezek a világ legmagasabb rátái közé tartoznak. A fejletlen vidékeken igen magas a halálozási arány a terhes nők és gyermekágyas anyák között is. Az egészségügyi minisztérium ötéves programot dolgozott ki, amelynek eredményeként 40 ezrelékre szeretnék leszorítani a csecsemőhalandóságot a kisebbségi körzetekben.[14]

Hivatalos statisztikák szerint 1984-ben az érintett óriási területen az egy főre jutó átlagos ipari és mezőgazdasági teljesítmény értéke csak 64%-a, a fejenkénti jövedelem pedig 66%-a volt az országos átlagnak. Az akkor mintegy 80 millióra becsült szegényből több mint 56 millió (65%) élt ezeken a területeken.[15] A nemzetiségek között nagy hiány van káderekből, képzett szakemberekből. 1982-ben közöttük tízezer főből 37-nek volt egyetemi szintű végzettsége, ami 38,3%-kal alacsonyabb az országos átlagnál. A felső középiskolát végzettek aránya 31,3%-kal, az alsó középiskolát végzetteké 31,5%-kal, az elemi iskolát végzetteké pedig 14,6%-kal maradt el az országos átlagtól. Soraikban az írástudatlanok és fél írástudatlanok aránya a 12 év felettiek között 42,6%-ot tett ki.[16]

Az abszolút és viszonylagos elmaradottság tényei ellenére vagy mellett a nemzetiségi kisebbségek saját korábbi helyzetükhöz képest hatalmasat léptek előre, és fejlődésük különösen gyors a jelenleg is tartó reformidőszakban. Az ipar és a mezőgazdaság összes teljesítményértéke a nemzetiségi autonóm területeken az 1949-es 3,66 milliárd jüanról 1981-re 41,67 milliárd jüanra, vagyis mintegy 11,4-szeresére növekedett; az átlagos évi

[12] BR, 1987. 47. sz. 7. old.
[13] BR, 1984. 25. sz. 24. old.
[14] BR, 1985. 33. sz. 9. old.
[15] BR, 1985. 34. sz. 7. old.
[16] BR, 1984. 25. sz. 26. és 30. old.

növekedési ütem 7,4%-os volt. Ez az ütem nem tekinthető lassúnak, ugyanakkor tény, hogy elmarad az országos 15,8-szeres, évi átlagban 9,2%-os növekedéstől. Ha az előző teljesítmény két összetevőjét külön-külön nézzük, akkor a mezőgazdaság teljesítményértéke 5,9-szeresére nőtt, 4,5%-os évi ütemmel (az országos átlag 4,4%), az iparé 43,3-szeresére, évi átlagban 12,7%-kal (országosan 47-szeresre és 12,9%-kal).[17]

Nyilvánvaló tehát, hogy elsősorban az iparosítás területén maradtak el némileg az ország egészétől, másrészt – és legfőképpen –, hogy jelenlegi elmaradottságuk elsősorban az alacsony indulási szintnek tulajdonítható.

Az 1980-as évek gyorsuló fejlődési ütemét mutatja, hogy 1986-ban az ipar és a mezőgazdaság együttes termelési értéke ezeken a területeken elérte a 87,2 milliárd jüant, ami 13,99%-os évi növekedést jelent, szemben a megelőző 5 év 9,7%-os átlagával. A 6. ötéves terv (1981–1985) 279 nagyberuházásának 60%-a itt valósult meg, zömük az energiaipar, a szállítás és a kommunikáció, valamint a nyersanyag-kitermelés fejlesztését szolgálta. Az állam növekvő pénzügyi szubvenciókat nyújtott a nemzetiségi területeknek, évi 10%-kal növelve ennek összegét. Így egyedül 1986-ban 7,9 milliárd jüan szubvenciót kaptak, a továbbra is biztosított, jelentős összegű, alacsony kamatú kölcsönök mellett.[18] (Összehasonlításul: 1950 és 1983 között ugyanezen célra az állam 83 milliárd jüant fordított.[19])

Az állam adócsökkentéssel vagy az adók teljes elengedésével, a felvásárlási kvóták leszorításával is segítette a kisebbségi területeket. A központi keretekből nyújtott támogatásokon kívül jelentős szerepet játszik a fejlettebb tartományok és nagyvárosok segítségnyújtása, amely már 1980–1982 között közel 1200 létesítmény formájában realizálódott. Ez utóbbi tevékenység az elmaradott kisebbségi területek úgynevezett külvilág felé nyitási törekvésébe illeszkedik, ami tehát nemcsak más országokkal jelent egyre bővülő kapcsolatokat. A nyitási politikát ösztönzik többek között a nagyobb külkereskedelmi, pénzügyi függetlenség biztosításával, az import rugalmas kezelésével stb. Országosan a külkereskedelemből származó valutabevételek 25%-ának megtartására jogosultak a helyi egységek és tartományok (illetve Kuangtung és Fucsien tartományok, amelyekben a négy különleges övezet is elhelyezkedik, 30%-ra), ugyanakkor az autonóm körzetek és az elmaradottabb tartományok 50%-ra, kivéve Tibetet, amely valutabevételét teljes egészében megtarthatja.

Intézkedéssorozatot dolgoztak ki a kisebbségi területek gyorsabb fejlődését komolyan akadályozó egyik fő tényező: a káder- és szakemberhiány enyhítésére. Ennek keretében a távoli területek vállalatai és intézmé-

[17] BR, 1983. 21. sz. 20. old. és *Ma Hong:* New Strategy for China's Economy. Beijing 1983. 15–16. old.

[18] BR, 1987. 47. sz. 4. old.

[19] BR. 1984. 43. sz. 8. old.

nyei országszerte szabadon hirdethetnek és toborozhatnak szakembereket, technikusokat, számukra különböző prémiumokat, járadékokat és lebegőbért nyújthatnak. A tudósoknak, szakembereknek lehetővé teszik, hogy másodállást vállaljanak, munkahelyeiken fizetett tudományos kutatással foglalkozzanak. Felsőfokú intézményeket, illetve technikai szakközépiskolát végzetteket ösztönöznek különböző kedvezményekkel munkavállalásra ezeken a területeken. Az előbb említett juttatásokon túl például a csinghaj–tibeti területen munkát vállalók 8 évi munka után visszatérhetnek a tengerparti területekre. Akik több mint 20 évig dolgoztak ott, és a visszavonulás után is maradnak, 10%-kal magasabb nyugdíjat kapnak. Ezen túl a magasabb tanulmányi intézetek országszerte osztályokat indítottak speciálisan azon hallgatók számára, akik a távoli területeken akarnak dolgozni. Az egyetemek és technikai szakközépiskolák a nemzetiségi hallgatók számára alacsonyabb felvételi követelményeket állapítanak meg, mint a hanok esetében, és számukra kedvezményes ösztöndíjrendszert létesítettek. 1986-ban több mint 100 000 nemzetiségi hallgató tanult az egyetemeken, ami 46,2%-os növekedést jelent 1984-hez képest.[20] Pekingben működik egy középiskola, kizárólag nemzetiségi diákok számára. 1985-ben 320 hallgatója volt 46 nemzetiség soraiból (közülük 144 tibeti).[21]

A nemzetiségi kérdés sajátos vetületét jelenti Kínában a vallás és a különböző egyházi szervezetek problémája. Míg a hanok között a hívők száma kevés, addig arányuk a nemzetiségek között jelentős, és ami még lényegesebb, bizonyos nemzetiséghez tartozás egyúttal vallási hovatartozást is jelöl, és fordítva. Amikor tehát az 1982-es alkotmány (hasonlóan a megelőzőkhöz) 36. paragrafusával biztosította a vallásszabadságot, akkor ez jórészt a nemzetiségeket érintette, és nem véletlen, hogy a kérdéssel foglalkozó publikációk erőteljesen hangsúlyozzák: a vallást nem szabad a nemzeti egység megsértésére felhasználni. A különböző felekezetek országos szervezetekkel és intézményekkel rendelkeznek, melyek hosszú szünet után általában 1980-tól újították fel tevékenységüket.[22] Nyolc ilyen, hivatalos terminológiával hazafias egyesülésnek nevezett szervezet létezik, és feladatuknak tekintik a párt és a kormány, valamint a hívők, illetve az egyházi szervezet közötti közvetítést, az utóbbiak érdekeinek képviseletét és védelmét, a kapcsolattartást a megfelelő nemzetközi szervezetekkel, fórumokkal stb.

A vallási kisebbségek közül külön figyelmet érdemelnek a több mint 14 milliós létszámú és 10 nemzetiségben hívekkel rendelkező muzulmánok. Többségük Ninghsziában és Hszincsiangban él, igen terjedelmes ki-

[20] BR, 1987. 47. sz. 4. old.

[21] BR, 1985. 23. sz. 26. old.

[22] Lásd *P. M. Kozsin:* Goszudarsztvo i religiozsnije organizacii v Kitaje. Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1986. 4. sz. 141–149. old.

sebbséget alkotnak Kanszuban és Jünnanban is, de muzulmánok szerte az országban találhatók.[23] A muzulmánok megkülönböztető vonásai közé tartozik, hogy magukat elsősorban egy nemzetközi iszlám közösséghez tartozóknak, tehát egy idegen kultúra kínai ágazatának tekintik. Az iszlám testvériség eszméje és érzése bizonyos mértékig egységbe fűzi ezeket a különböző társadalmi és kulturális csoportokat, amelyek ellenállnak a különösen a múltban időnként felbukkanó kínai megosztó kísérleteknek, amelyek az ujgurok, a hujok, a türk kisebbségek (üzbég, kazah, kirgiz) stb. esetleges közös muzulmán politikai frontja kialakulását igyekeztek meggátolni. Mivel az iszlám külön kultúra és életmód, amely összefogja a vallást és a politikát, egy nem muzulmán országban hívei sok vonatkozásban kívül maradhatnak annak politikáján, potenciálisan szeparatista tendenciákat testesítve meg. Az iszlám újjáéledése és néhány országban elért sikerei – éppen a testvéri összetartozás érzése miatt – bizonyára nem maradtak hatás nélkül a Kínán belüli muzulmán közösségekre sem. Kínában mintegy 20 000 mecset van (még Pekingben is több mint 40), 1982 óta ismét működik az iszlám teológiai intézet, százezres példányszámban adták ki a Koránt, az utóbbi években évente több ezren zarándokolnak Mekkába. Nagyjából hasonló élénkülés figyelhető meg a többi vallási közösség életében is.

A nemzeti kisebbségek helyzetének általánosságban vázolt képét egy-két kisebbségi terület áttekintésével lehet teljesebbé tenni.

Belső-Mongólia

Kína első autonóm körzeteként még 1947. május 1-jén hozták létre. Területe 1,1 millió km² (az ország területének 12,3%-a), lakossága 1986-ban 20,29 millió (83%-a han), amely több mint 40 etnikai csoportból tevődik össze. A mongolok száma ebből 2,85 millió (14%), és ezzel jóval meghaladja a Mongol Népköztársaság lakosságát, amely 1983-ban 1,8 millió fő volt. A mongolok aránya a körzet megalakulásakor 14,8% volt[24], amely tényre azért érdemes utalni, mert eszerint itt nem okozott nagyarányú eltolódást, mint más területeken, a korábbi évtizedekben végrehajtott erőteljes betelepítés.

Az autonóm körzet területéből 880 000 km² legelő, az állatállomány 1947-ben 7,4 millió volt. A gazdaságnak, beleértve az állattenyésztést, sok kárt okozott a korábbi évtizedek elhibázott gazdaságpolitikája. 1978-ig például 2 millió hektár legelőt törtek fel gabonatermesztés céljából, ami nemcsak az állattartást sújtotta, hanem komoly ökológiai káro-

[23] *Raphael Israeli:* The Muslim Minority in the People's Republic of China. Asian Survey, 1981. 8. sz. 901–919. old.

[24] BR, 1987. 18. sz. 15. old.

kat is okozott, akárcsak a túlzásba vitt erdőirtás. (Jelenleg 15,6 millió hektár erdeje van.) A jelenlegi reformidőszakban diverzifikált gazdaság kialakítására törekednek, a felelősségi rendszer különböző formáit alkalmazzák. Az állatállomány ma 32,5 milliós, az erdővel fedett területek aránya az 1947-es 7,7%-ról 1986-ra 13,9%-ra növekedett. A körzet hatalmas ipari fejlődésen ment keresztül. Mintegy 7000 gyárból és üzemből álló teljes ipari rendszer épült ki, a termelési érték az 1947 utáni 49 millió jüanról 1986-ra 10,3 milliárd jüanra nőtt, ami évi 14,7%-os ütemnek felel meg. Míg az indulásnál a termelési érték 83%-a a könnyűiparra esett, ma a nehézipar aránya 56,4%.[25]

Milyen a helyzet az oktatás és a kultúra területén? A múltban 90%-os volt az írástudatlanság, és a területnek nem volt egyetlen felsőfokú tanulmányi intézete sem. Jelenleg 19 egyeteme és főiskolája működik, 31 200 hallgatóval, ezekből 6644 mongol (21,3%). A nemzetiségi hallgatók számára alacsonyabbak a felvételi követelmények, és ennek eredményeként minden tízezer emberre 24,2 mongol egyetemista jut, 19,9 más nemzetiségű és 14 han. A nemzetiségi professzorok és kutatók aránya 16%.[26] A körzetben 2052 középiskola van 1,16 millió diákkal, közülük 147 800 mongol (12,7%), a 2,5 millió elemi iskolai tanulóból pedig 366 000 mongol (14,6%). Az 1982-es népszámlálás idején ezer főre vetítve 5,71-an rendelkeztek főiskolai végzettséggel, 74,6-nyien felső középiskolai és 193-an alsó középiskolai végzettséggel, míg az írástudatlanok aránya 276 volt.[27]

A múltban a járványok és a nemi betegségek óriási pusztítást vittek végbe a mongolok soraiban. Ennek következtében is az átlagos élettartam mindössze 19,6 év (!) volt. Az egészségügyi hálózat kiépülésének köszönhetően a csecsemőhalandóság 295 ezrelékről 23 ezrelékre, a halálozási ráta 21 ezrelékről 5 ezrelékre (az országos átlag alá) csökkent, az átlagos életkor pedig 66,7 évre nőtt. Az ország más részein alkalmazott szigorú családtervezést a nemzetiségek esetében rugalmasabban kezelik. Így a nemzetiségieknek a városokban két gyerekük lehet, vidéken hármat engedélyeznek, sőt a különösen kis létszámú nemzetiségeknél többet. Ennek ellenére soraikban is terjed a születésszabályozás, csökken a gyermekek száma. 1981-ben harmadik gyerekként jött világra az újszülöttek 33,6%-a, 1985-ben már csak 20,7%-a.[28]

A törvények rendelkezéseinek megfelelően valamennyi nemzetiség képviselőkkel rendelkezik a különböző szintű választott testületekben. Az autonóm körzeti népi gyűlésbe az 1985-ös választásokon 305 mongol küldöttet választottak, ami 11 küldöttet jelent százezer lakosként, míg a han küldöttek száma 412, vagyis itt 2,5 jut százezer emberre. A népi gyűlés állandó bizottsága és a kormány elnökeinek, illetve elnökhelyettesei-

[25] Ugyanott, 18–20. old.
[26] BR, 1987. 36. sz. 21. old.
[27] BR, 1987. 18. sz. 20. old.
[28] BR, 1986. 48. sz. 16–17. old. és 1987. 18. sz. 20. old.

nek több mint fele mongol. Érvényesítik azt az előírást is, hogy az autonóm terület legfelső vezetőinek abból a nemzetiségből kell kikerülniük, amelyről a területet elnevezték. Így például bár az orocsen autonóm megye 280 000 lakosából 270 000 han és csak 1500 orocsen, az öt csúcspozícióból kettőt orocsen, egyet evenki nemzetiségű tölt be, és csak kettőt han. Az evenki autonóm megyében 2071 káder van összesen, közülük 15,5% evenki nemzetiségű, bár a megye össznépességének csak 6,45%-át alkotják. Belső-Mongólia egészét tekintve a különböző szintű kormányok vezetői és helyetteseik 41,7%-a kisebbségi káder, ebből 39% mongol.[29] A regionális autonómia gyakorlása, valamint a gazdasági és kulturális fejlődés sok nemzetiségi káder, értelmiségi és szakember kiképzését igényli. 1986-ban a tudósok, technikusok együttes száma 300 000 volt, közülük 109 000 nemzetiségi és 97 000 mongol.

Az elmúlt 40 év során az állam mintegy 20 milliárd jüan szubvencióval, kedvezményes kölcsönnel és szakemberek tízezreivel segítette a körzet fejlődését. 1986-ban például 1,9 milliárd jüan pénzügyi szubvenciót kapott Belső-Mongólia, s még több mint 60 millió jüant különböző célokra. A nagyarányú támogatás ellenére a körzet fejlődése lassúbb volt, mint az ország sok más területén, viszonylagos elmaradottsága továbbra is fennmaradt. Súlyos gondokkal küzd a közlekedés, sok helységet nem lehet vonattal elérni, a mezővárosok 30%-ába még busszal sem lehet eljutni.

Az életszínvonal jelentősen javult az utóbbi években (a pásztorok évi átlagos jövedelme 1986-ban 649 jüan volt, míg a paraszti jövedelmek országos átlaga 424 jüan), de a családok 14%-a még a szegénységi szint alatt él (a parasztok között országosan ez 11,3%). Az ipar viszonylag gyors fejlődése ellenére a termelési feltételek rosszak, a termelékenység alacsony. Az állami üzemekben dolgozó munkások termelékenysége 1985-ben csak egyharmada volt a sanghaji átlagnak. Nagyon lényeges tehát, hogy a körzet a lehetőségekhez alkalmazkodó rugalmas politikával gyorsítja fejlődését. Ennek során előtérbe állítják az állattenyésztés és a hozzá kapcsolódó feldolgozóipar fejlesztését, a legelők racionális használatát. Bővíti kapcsolatait más tartományokkal, hogy tőkét, technológiát és szakembereket vonzzon. (Jelenleg több mint 2300 létesítményre van aláírt szerződése). Eddig több mint 50 országgal létesített kereskedelmi, gazdasági kapcsolatokat, és 90 együttműködési szerződést kötött. Valutabevételéből a körzet 50% megtartására jogosult.[30] A nemzetiségiek is csak a körzet általános előrehaladásától remélhetik helyzetük további javulását.

[29] BR, 1987. 18. sz. 16–17. old.
[30] Ugyanott, 17–22. old.

Területe 1,6 millió km² (a legnagyobb területű tartomány), lakossága 13,3 millió, a legtöbb ujgur (kb. 6,1 millió), de 12 más nemzetiség is él a körzetben. A hanok száma mintegy 5,4 millió. Az autonóm körzet 1955. október 1-jén alakult. Igen gazdag természeti kincsekben, széntartalékai elsők az országban, kőolajat tártak fel, és számos színesfémlelő-hely található itt. 48 millió mu (1 mu = 1/15 ha) megművelt területe és 760 millió mu legelője van. Több mint 30 millió szarvasmarhája az ország állományának 1/10-ét jelenti. Mezőgazdaságának bruttó teljesítményértéke 1955 óta négyszeresére, iparáé 14,6-szeresére nőtt. Az állam a körzet fennállása óta 13,4 milliárd jüan szubvenciót nyújtott Hszincsiangnak, ebből 12,6 milliárdot beruházásra használtak fel.[31]

A főiskolák száma 3-ról 14-re, a középiskoláké 79-ről 2325-re, az elemi iskoláké 2014-ről 8253-ra nőtt, a beiratkozott tanulók száma pedig az 1955-ös 420 000-ről közel 3 millióra. Az oktatás fejlesztésére itt is nagy szükség van, mert nagy gond a szakemberhiány. A technikai szakemberek száma 1984-ben 115 000 volt, 45-szörösére növekedett 1955-höz képest. A körzetben tízezer főre csak 2,3 főiskolát végzett jut.[32]

Az elmúlt évtizedek, különösen a „kulturális forradalom" hibái miatt a nemzetiségek viszonya meglehetősen feszült volt. A hatvanas évek második felében az ujgur, kazah és tadzsik nemzetiségűek tízezrei menekültek át a szomszédos Kazahsztánba. A feszültség csak lassan oldódik. 1981 október végén például halálos áldozatokat követelő összecsapásra került sor ujgurok és hanok között. A megoldást a regionális autonómia következetes alkalmazásában látják. 1984-ben a kisebbségi káderek száma 192 000 volt (44,4%).[33] Az egyes helyi egységekben jobb a helyzet. Például Xibe (hszibo) autonóm megyében 88 400-an élnek tucatnál több etnikai csoportot képviselve, közülük 17 700 a hszibo (20%). A 3137 káderből 1984-ben 29% volt a hszibo, a 27 megyei szintű káderből 40%. Közülük került ki a megye vezetője és a népi gyűlés állandó bizottságának elnöke is.[34]

A körzet fejlesztési elképzelései rugalmasan alkalmazkodnak a helyi feltételekhez. A mezőgazdaságban együtt kívánják fejleszteni a gabona- és gyümölcstermesztést, az állattenyésztést. Ösztönzik az ásványi kincsek feltárását, javítják a közlekedést és a szállítást, fokozzák az együttműködést az ország más részeivel, és számos kedvezmény nyújtásával minél több külföldi tőkét igyekeznek vonzani.[35]

[31] BR, 1984. 51. sz. 19–20. old. és 1985. 1. sz. 32–33. old.
[32] BR, 1985. 41. sz. 7. old.
[33] Ugyanott.
[34] BR, 1985. 4. sz. 21–24. old.
[35] Ez utóbbira lásd *Jordán Gyula:* A külföldi tőkebefektetések néhány tapasztalata Kínában. Külgazdaság, 1987. 7. sz. 59. old.

Helyreállítják a hatvanas években megszakadt határmenti kereskedelmi forgalmat a Szovjetunió szomszédos köztársaságaival, amit még inkább fellendít majd az Urumcsi–Alma Ata közötti vasúti összeköttetés megteremtése. Természetesen javítani kell az oktatást, csökkenteni a szakemberhiányt. A mennyiségi növekedés fokozására törekedve, az ipar és a mezőgazdaság bruttó teljesítményértékét 1980-hoz képest az évszázad végéig – szemben az országos tervekkel és saját korábbi elképzelésükkel, amely megnégyszerezést irányzott elő – ötszörösére akarják emelni.

Tibet

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Tibet múltját és jelenét sokkal többen és alaposabban dolgozták fel, mint Kína bármely más területéét. Sok egyéb tényező mellett ezt a megkülönböztetett figyelmet az motiválja, hogy itt egy többé-kevésbé körülhatárolható területen egy ősi, sajátos, önálló kultúra létezik, továbbá Kínán belül ez az egyetlen olyan terület, mellyel kapcsolatban a múltban, de – mint a jelzett októberi tüntetések mutatták – a jelenben is bizonyos erők önállósulási, függetlenségi törekvéseket hangoztatnak. Sok szempontból sajátosnak mondható az 1949 után megtett útja is.

Tibetet egy 1951 elején kötött egyezmény alapján békésen szabadították fel (miután a Népi Felszabadító Hadsereg messze túlerőben levő egységei már Tibet területén álltak). Az egyezményben vállalt lassú, fokozatos átalakítást (melyre a jobbágyrendszer, sőt helyenként a rabszolgaság maradványai miatt volt szükség) viszonylag hamar a türelmetlenség, a gyorsítás, a hanok tömeges beáramlása váltotta fel. 1959 márciusában felkelés robbant ki, fegyveres összecsapásokra került sor, melyeknek kínai források szerint 87 000 tibeti esett áldozatul. Tibet vallási vezetője, a dalai láma mintegy százezer híve kíséretében Indiába menekült.[36]

A felkelést követően radikális reformokat hajtottak végre, majd 1965-ben megalakították Tibet Autonóm Körzetet. A hamarosan megindúló „kulturális forradalomban" ismét rendkívül súlyos csapások érték Tibetet. A 6000-nél több buddhista (lámaista) kolostort, templomot súlyosan megrongálták, egy részüket teljesen lerombolták, minden tibeti vonatkozású dolgot – a nyelvet, az öltözetet, a vallást, a kultúrát – az elmaradottság jelének tekintettek és üldöztek. A szavakban sokszor elítélt han sovinizmus lépten-nyomon megnyilvánult, és rendkívüli módon kiélezte

[36] Ezekre lásd például *Gerd Kaminski* Tibet's Butterlamps Are Burning Again Asian Thought and Society, 1981 szeptember–november 231–247 old., *Frank Steele* A Journey to Tibet and the Northern Side of Everest Asian Affairs, 1982 június 135–147 old., *V A Bogoszlovszkij* Tibetszkij rajon KNR Moszkva 1978

a két nemzetiség viszonyát. A távolabbi és a közelebbi múltnak ezek a terhes örökségei sok szempontból mind a mai napig éreztetik hatásukat.

Az autonóm körzet területe 1,2 millió km², lakosságát a felszabadulás után végzett első népszámlálásnál (1953) 1 274 000-re becsülték, míg 1964-ben 1 251 000 lakost regisztráltak. (A csökkenés magyarázata: az első felmérés pontatlansága, illetve az 1959-ben külföldre menekültek nagy száma.) 1982-ben 1 892 000 fő volt a népesség, ez 51,2%-os növekedést jelent 18 év alatt, átlagban 2,3%-ot évente (az országos átlag 2,1% volt).[37] A népességszám alakulását vizsgálva említeni kell egy élesen vitatott témát: a Tibetben élő hanok számának kérdését. A hivatalos adatok szerint 1982-ben ez 92 000 volt, majd 1986-ra 73 534-re csökkent, és ennek következtében a hanok aránya az összlakosságon belül 4,8%-ról 3,6%-ra esett.[38] (Itt jegyezném meg, hogy sem itt, sem más körzetekben a vonatkozó adatok nem tartalmazzák az ott állomásozó hadsereg adatait!) Nyugati forrásokban ennél lényegesen magasabb adatok szerepelnek a betelepített hanok számára vonatkozóan, melyeket részben a dalai láma köréből származó állítások is táplálnak (egészen a fantasztikusnak mondható 7,5 milliós létszámig).[39]

Az 1970-es években bevezetett családtervezést Tibetben csak az ott élő hanokra alkalmazták, majd 1986-ban ideiglenes szabályozásokat vezettek be, amelyek a tibeti és más nemzetiségi munkásoknak két gyermeket engedélyeznek, különleges esetekben hármat, míg a pásztorok, a határvidéken élők között csak felvilágosító propagandát irányoznak elő. A népesség növekedésének további forrása a halálozási ráta csökkenése (az 1967-es 11,56 ezrelékről 1984-re 8 ezrelékre), másrészt a jelentősen megjavult egészségügyi ellátás, amelynek fejlődési üteme meghaladta az országos átlagot. Erre szükség is volt, hiszen 1938-ban az 1000 lakosra jutó kórházi ágyak száma Tibetben 0,15, az orvosoké 0,2 volt (országosan 0,71, illetve 0,84), 1965-ben pedig 1,19 és 0,72 (országosan 1,42, illetve 1,05). Az arány 1984-re Tibet javára alakult: 2,35, illetve 1,82 (az országos 2,33-ot, illetve 1,34-dal szemben).[40] Számos, korábban rendkívül elterjedt járványos fertőző betegséget felszámoltak vagy jelentősen visszaszorítottak. Az előző tényezők következtében a lakosság korátlaga igen alacsony volt, a tibetiek fele 1962 óta született. Az emberek átlagos élettartama a felszabadulás előtt 35,57 év volt, amely mára 63,7 évre növekedett.[41]

Az élet minőségének javulását jelzi az oktatási hálózat bővülése is. 1959-ben 462 elemi iskolája volt Tibetnek, 16 300 diákkal, valamint 3 középiskolája, illetve technikuma 1732 tanulóval. 1984-re három főiskolát

[37] BR. 1987 33 sz. 20. old.

[38] BR. 1987. 41. sz. 4. old – Egy másik kínai forrás százezer hanról tud, akik a lakosság 4,5%-át jelentik. [China Reconstructs (a továbbiakban: CR)] 1987., szeptember. 14. old.

[39] Far Eastern Economic Review (a továbbiakban: FEER), 1987 október 29 27. old.

[40] BR. 1987. 33 sz 22 old.

[41] BR. 1987. 49 sz 20 old

nyitottak 1370 hallgatóval, 89 középiskola és technikum létesült, több mint 20 000 tanulóval, és 2526 elemi iskola 125 469 diák számára (összesen a lakosság 7,5%-át teszik ki).[42] Szeretném hangsúlyozni, hogy a Tibetre vonatkozó adatokat csak tájékoztató jellegűeknek szabad tekinteni, mert a kiélezett politikai helyzet, a számos vitatott kérdés időnként valóságos „számháborúhoz" vezet. A kétségtelen haladás ellenére az írástudatlanság a tibetiek között még mindig 60–80%-os! Az iskolás korú tibeti gyerekek 50,4%-a jár csak iskolába.

A fent jelzett területeken bekövetkezett vitathatatlan előrelépések alapját a gazdaság fejlődése és az életszínvonal emelkedése képezte. Egy közlés szerint 1985 elejére a tibeti átlagjövedelem 317 jüanra emelkedett, 101 jüannal meghaladva az 1983-as átlagot. A jelenre vonatkozóan viszont 300 jüan körüli átlagot említettek egy nemzetközi sajtókonferencián, amelynek fényében nehezen értelmezhető az a szintén ott közölt másik adat, hogy a tibetiek mindössze 10%-a él az évi 300 jüannál meghúzott szegénységi szint alatt.[43] (Az állítás más értelemben is pontatlan, hiszen a szegénységi szintet általában 150, esetenként 200 jüan fejenkénti évi jövedelemnél szokták meghúzni.)

A tibeti gazdasági élet fellendítésére átfogó programokat csak az utóbbi években dolgoztak ki, illetve indítottak be. Ezek rövid áttekintése előtt azonban fel kell hívni a figyelmet egy lényeges akadályozó tényezőre, nevezetesen arra, hogy a „balos" irányvonal befolyása Tibetben az országosan végbement fordulat után is fennmaradt. Még 1984-ben is hangoztatták, hogy a „balos" maradványok miatt a gazdaság helyzete és az életszínvonal a nyolcvanas években nem sokat javult.[44] 1985 novemberében a körzet pártbizottságának ülésén is elismerték, hogy „a balosság fő megnyilvánulása a megértés hiánya, a tétovázás, a hatástalanság a speciális politika azon sorozatának végrehajtásában, melyet a központi hatóságok a körzet számára lefektettek". Milyen formákban jelentkezett a balosság továbbélése? A „kulturális forradalom" gyakorlatát követve a tibeti kultúrát megvetették, azt tartva, hogy az „feudális vacak és történelmi szemét". A hivatali munkában és az iskolában akadályozták a tibeti nyelv használatát, bírálták a tibeti irodalmat és művészetet mint „szellemi szennyezést", ugyanezen az alapon eltávolítottak buddhista feliratokat, és gátolták a vallás szabad gyakorlását. Az egyik megyei pártbizottság elismerte, hogy „az osztályharcot tegyük kulcsláncszemmé" szemlélet még mindig nem szűnt meg, sok alsó szintű káder nem hajlandó egyes emberek „régi címkéit" eltávolítani, továbbá gyanakodva fogadják a termelési felelősségi rendszert, a piaci szabályozást, érvényesnek tekintik a „tegyük a gabonát kulcsláncszemmé" jelszót, akadályozzák a mezőgazdaság

[42] BR, 1987. 33. sz. 22. old.
[43] BR, 1987. 28. sz. 14. old.
[44] BR, 1984. 21. sz. 4. old.

diverzifikálását stb.[45] Az ilyen káderek jelenléte mellett – és ez Tibeten túlmutató probléma – visszájára fordulhat, és iszonyú visszaélésekhez vezethet az az „autonóm jog", hogy figyelmen kívül hagyhatják vagy módosíthatják a központi hatóságok instrukcióit.

A párt és az állam vezető szervei 1980 után különböző szintű tanácskozásokon speciális politikai lépések sorozatát dolgozták ki Tibet számára. A tömegek terheinek csökkentése érdekében 1990-ig mentesítették a körzetet a mezőgazdasági és állattenyésztési adók, valamint az egyesített ipari és kereskedelmi adó fizetése alól. Ez évi 10 millió jüan megtakarítást jelent. A közösségi segélyalapokba történő befizetéseket, valamint a vezetők fizetését a parasztok helyett az állam vállalta magára. Már országos megszüntetése előtt eltörölték a felvásárlási kvóták megállapítását a mezőgazdasági, állattenyésztési és melléktermékekre, szabaddá tették a termékek piaci értékesítését, ösztönözték a gazdaság diverzifikálását. A külvilág felé nyitás keretében egyrészt fejlesztik a határkereskedelmet Indiával, Nepállal és Bhutánnal (a vám itt alacsonyabb, mint a tengerparti városoknál), másrészt erősítik a gazdasági cserét és kooperációt más tartományokkal és nagyvárosokkal.

Az utóbbi program keretében 1984-ben 9 város és tartomány 43 létesítmény megvalósítását vállalta Tibetben, mintegy 470 millió jüan értékben. Ezek közül 10 az energiaipart és szállítási szektort érinti, 8 a turistaforgalmat, 15 az oktatást, a kultúrát, az egészségügyet, a sportot szolgálja, a többi különböző gazdasági területeket fejleszt.[46] Egyedül Szecsuan tízezer építőmunkást küldött, és 1987-re szinte valamennyi ígért létesítmény elkészült. A program eredményeként épült fel a Tibeti Egyetem is, mintegy 7 millió jüan költséggel. 1987-ben 800 hallgatója volt, 52%-uk tibeti. A tibetieknek az összlakosságon belüli arányára gondolva ez nem túlságosan biztató. (Mintha igazolná a dalai láma állítását, miszerint az alacsonyabb felvételi követelményeket a Tibetben szolgáló han hivatalnokok saját gyermekeik elhelyezésére használják fel, sőt az ország más részein fel nem vett hallgatókat is bejuttatnak ide.)[47]

Hasonló más távoli területekhez, Tibet számára is a fejlődés egyik fontos előfeltétele minél több nemzetiségi szakember kiképzése. Ennek érdekében a belső tartományok és városok középiskolai osztályokat kezdtek szervezni tibeti tanulók számára, sőt néhány középiskolát kifejezetten számukra működtetnek. 1987-ben 20-nál több iskolában mintegy 4000 tibeti diák tanult, akik az alsó középiskola elvégzése után továbbtanulnak, majd végzés után vissza kell térniük Tibetbe. A támogatás további formája tanítók küldése Tibetbe, illetve kiképzése.[48] A káderképzés eredmé-

[45] FEER. 1986. január 30. 22–23. old.
[46] BR. 1987. 42. sz. 7. old.
[47] Die Welt. 1987. október 12. 9. old.
[48] BR. 1986. 47. sz. 9. old. és 1987. 42. sz. 4–5. old.

nyeként Tibet 25 600 szakemberrel, technikussal rendelkezik, közülük 15 200 tibeti és más nemzetiségi (59,3%).[49] 1986 végén a nemzetiségi hivatalnokok száma a különböző szinteken elérte a 30 000-et, az összes létszám 62%-át.[50]

Felszabadítása óta Tibet jelentős állami szubvenciókat kapott, 1952 óta több mint 10 milliárd jüant, ebből 5,91 milliárdot 1979 és 1986 között. Ezenkívül 1979 és 1983 között az állam 484 millió jüan értékű építőanyagot juttatott Tibetnek. 1987 áprilisában előkészítő bizottságot létesítettek egy tibeti fejlesztési segélyalap létrehozására, amely egy nem hivatalos, nem nyereségre törekvő szervezet. A tibeti gazdaság, kultúra, oktatás, egészségügy stb. fejlesztésére kíván pénzügyi támogatást szerezni nemzetközi szervezetektől, külföldi kormányoktól, külföldön élő tibetiektől, beleértve a dalai lámát is.[51]

A segítség, párosulva a saját erőfeszítésekkel, előrelépést eredményezett a gazdaság fontos ágazataiban. A mezőgazdaság és az állattenyésztés teljesítményértéke 1965-höz képest 70%-kal nőtt, a parasztok és pásztorok átlagjövedelme újabb állítások szerint 1987-re 350 jüanra nőtt. Ma 250 kis- és közepes méretű állami ipari vállalattal rendelkezik, de az utóbbi időben gyorsan fejlődött a mezővárosi ipar, amelynek 24 000 egysége a mezőgazdaság és állattenyésztés termelési értékének 18%-át állítja elő.[52] Gyorsan terjedt a magántevékenység is, ma közel 40 000 család több mint 51 000 tagja vesz ebben részt. Sokat javultak a közlekedési és szállítási lehetőségek. Míg a felszabadulás előtt gyakorlatilag nem voltak kiépített útjai, ma 21 000 km országútja van, és légijáratok kötik össze több nagyvárossal. Egyre nagyobb idegenforgalmat bonyolít le: míg 1980—1984 között évente átlagosan 1500 turista kereste fel, addig 1985-ben 15 000, 1986-ban pedig 30 000.[53]

A tibeti kultúra és a nemzetiségi lét szorosan összefonódik a vallás, a buddhista (lámaista) egyház kérdésével. 1959-et követően, a reformok gyorsított végrehajtása idején tömegével zárták be a kolostorokat és templomokat, kényszerítették vissza a „civil" életbe a szerzeteseket.[54] Így a „kulturális forradalom" kezdetére már csak 553 kolostor működött, és a szerzetesek száma 6900 körülire csökkent.[55] A folyamatot aztán betetőzték a „kulturális forradalom" pusztításai. A kolostorok, templomok helyreállítása 1980-tól folyik, az állam sok millió jüant fordított ezekre a mun-

[49] BR, 1987. 48. sz. 21. old.
[50] CR, 1987. szeptember. 15. old.
[51] BR, 1987. 17. sz. 7–8. old. és 1987. 28. sz. 14–15. old.
[52] BR, 1987. 48. sz. 20–21. old.
[53] BR, 1987. 42. sz. 7. és 16–20. old.
[54] *V. A. Bogoszlovszkij:* Id. mű, 108–109. old.
[55] BR, 1987. 43. sz. 23. old.

kákra.[56] 1987-re 234 kolostort és 743 egyéb vallási helyet állítottak helyre és nyitottak meg újra, és a szerzetesek és szerzetesnők száma meghaladta a 14 000-et.[57] 1983-ban létrehozták a Buddhizmus Tibeti Akadémiáját, amelynek jelenleg mintegy 200 hallgatója van. A vallási élettel szorosan összefüggő kérdés a külföldön élő dalai láma ügye, aki magát politikai vezetőnek is tekinti. A megegyezési kísérletek vele mindeddig sikertelenek maradtak. A függetlenségi törekvésekről és a politikai vezető szerepéről való lemondás mellett hazatérése és pekingi letelepedése esetére már korábban alelnöki széket ajánlottak fel számára a Népi Politikai Tanácskozó Testületben, legújabb engedményként pedig abba is beleegyeznének, hogy Tibetben telepedhessen le. (Mint ismeretes, válaszul a dalai láma szintén tett bizonyos engedményt.)

Tibettel kapcsolatban még igen sok ellentmondásos vagy vitatott problémára lehet utalni. Például a nemzetiségi jogokat tekintve alapvető fontosságú a nyelvhasználat. Ugyanakkor ezt csak 1987-ben szabályozták törvényileg, 1988. július 1-jei bevezetéssel. A törvény többek között előírja, hogy a kormányzati munka minden szintjén a tibetit kell használni, a 45 év alatti kormányhivatalnokoknak, ha nem beszélik a tibetit, képzési kurzusokon kell részt venniük, az iskolákban a tibeti nyelvet a fő tárgyak közé sorolják és más tárgyakat is ezen a nyelven kell tanítani.[58]

A vitatott kérdések közül meg lehet említeni egy nagyobb autonóm körzet létrehozását, amely a dalai láma köre szerint a 6 milliós tibeti közösség egészét magába foglalná, vagy hogy vannak-e politikai elítéltek Tibetben.

Az ellentmondásos képből azonban Tibet esetében is a helyzet javulását, a nemzetiségi jogok egyre következetesebb gyakorlati alkalmazását, a kisebbségek anyagi és kulturális helyzetének emelkedését lehet kiolvasni.

Néhány következtetés

A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzetiségek egymáshoz való viszonyának megoldása egy soknemzetiségű országban igen nehéz és bonyolult feladat. Különösen annak tekinthető Kínában, ahol a nemzetiségek a gazdasági, társadalmi fejlettség igen eltérő szintjén állnak, ahol a hanok messze számbeli fölényben vannak a többiekhez képest, és a történelem során uralkodó és elnyomó szerepet játszottak velük szemben. A probléma fontosságát aláhúzzák az ország biztonsági szem-

[56] Az adatok itt is nagy szóródást mutatnak. Az egyik szerint már 1985-ig 35 millió jüant költöttek erre (BR. 1985. 34. sz. 18. old.), a többiek szerint 1987-ig 20 milliót (CR. 1987. szeptember. 14. old.). 24 milliót (BR. 1987. 43. sz. 23 old.). 27 milliót (ugyanott, 22. old.).

[57] BR. 1987. 48. sz. 21. old

[58] BR. 1987 31. sz. 8. old.

pontjai, a belső béke biztosításának követelménye, amely elengedhetetlen feltétele a jelenlegi vezetés által megfogalmazott rendkívül ambiciózus gazdaság- és társadalomépítési feladatok teljesítésének. A nemzetiségi területek óriási természeti kincseinek, gazdag erőforrásainak kiaknázása nélkül Kína fejlett országgá alakítása elképzelhetetlen, másrészt ezt a feladatot csak az ott lakók általános felemelésével, még ma is jellemző viszonylagos elmaradottságuk felszámolásával lehet sikeresen megoldani.

Kína demográfiai adottságai mellett felvetődhetne egy olyan „megoldás" lehetősége is, hogy nagyarányú betelepítéssel mintegy felszámolják ezen területek nemzetiségi jellegét. Az elmúlt időszak gyakorlata nem állt messze ettől a felfogástól. Ez azonban nem hozhatná meg a várt eredményt, mert a területek esetleges általános „pacifikálása" mellett a mindennapok és az egyének szintjére vinné le — különösen helytelen politika esetén — a konfliktusokat.

A jelenlegi vezetés a nemzetiségi kérdés vonatkozásában is megfelelő következtetéseket vont le az elmúlt időszak hibáiból. Tévedés lenne ugyanakkor csak a hibákat látni, figyelmen kívül hagyni a nemzetiségek gazdasági helyzetében, életszínvonalában, kulturális állapotában bekövetkezett vitathatatlan fejlődést. Az elért szint adja a kiindulási alapot a mostani komplex és gyorsított fejlesztési elképzelésekhez. Ennek során nagy teret kap a felismerés: alapvető fontosságú annak tényleges biztosítása, hogy a kisebbségek maguk dönthessenek életük lényeges kérdéseiben, maguk választhassák ki a megfelelő eszközöket és módszereket, boldogításuk ne kívülről és felülről, mintegy rájuk erőszakoltan történjék. Ehhez megfelelő keretet nyújt az egyre gazdagabbá, teljesebbé váló autonómia. Szembetűnő azonban, hogy az autonómiát egy területre semmilyen vonatkozásban nem terjesztik ki, és ez a párt. A párt egységére, átfogó jellegére hivatkozva itt nem kívánnak semmiféle nemzetiségi szempontot érvényesíteni. A pártbizottságok, pártvezetőségek esetében gyakorlatilag nincs úgy szó a nemzetiségek képviseletéről, mint az állami szerveknél.

Az állam a helyi erőforrásokat jelentős pénzügyi és anyagi szubvenciókkal egészíti ki, amelyek hatékony felhasználását elősegíti a helyi feltételek és igények figyelembevétele. A fejlettebb területek segítségnyújtása esetén a kölcsönösen előnyös formák hozhatják a legkedvezőbb eredményeket, mert így elkerülhetők a nemkívánatos feszültségek, amelyek az erőforrások egyszerű átszivattyúzása következtében keletkeznének. Felismerték azt is, hogy előrehaladásuk csak megfelelő számú képzett szakember közreműködésével valósítható meg, ezért különös hangsúlyt helyeznek az oktatás különböző szintjeire a nemzetiségek között.

A nemzetiségi politika növekvő fontosságát tükrözi az a tény, hogy 1988 áprilisában összehívták a nemzetiségek első országos konferenciáját. Ott tartott beszédében Csao Ce-jang nemcsak nyomatékosan megis-

mételte a nemzetiségi politika alapelveit, hanem szerves egységbe kapcsolta a reformok és a nyitás politikáját valamennyi nemzetiség egysége, egyenlősége és felvirágzása kérdésével.[59]

A kibontakozó pozitív tendenciák támpontot adhatnak annak a reménynek, hogy a szűk értelemben vett és korábban jórészt a központ által meghatározott helyi autonómia egyre inkább kiegészül az önrendelkezési jog elemeivel. Nyilvánvalóan szívós, hosszan tartó munkára van szükség a nemzetiségek felemeléséhez, a még meglévő feszültségek és előítéletek leküzdéséhez.

[59] BR. 1988. 20. sz. 14–18. old.

A. GERGELY ANDRÁS

POLITIKAI NYILVÁNOSSÁG ÉS ÉRTÉKREND EGY HELYI TÁRSADALOMBAN

Helyi társadalom – formális nyilvánosság

A helyi társadalomról folyó hazai kutatások egyik, ma már közismert tapasztalata, hogy kisvárosainkat a közélet, az információs rendszer és a nyilvánosság kettős artikulációja jellemzi. Közel- és távolnézetből egyaránt látható, hogy a *döntéshozók intim szférája* és a *látszatnyilvánosság „demokratizált" szférája* áll szemben egymással a lokális színtéren. A helyi hatalom intézményes képviseleti köre szinte megföllebbezhetetlen szerepet testál önmagára a közéletet érintő döntésekben, miközben a lakópolgári közösség magatartását a változatos szabadságküzdelmek jellemzik. Ez a permanens érdek- és értékkonfliktus működteti alapjában véve a helyi társadalom közérdekű folyamatait (Gombár 1971, 1984; Bihari 1985; Forgács 1985; Schmidt 1981, 1986). A mélyen érdekstrukturált döntéshozó hatalom a helyi nyilvánosságot rendszerint *egyirányúsítja*, azaz monopolizálja, és a klasszikus polgári tolerancia gyakorlata nélkül kezeli a politikai erőcsoportok törekvéseit: „kívülre irányuló alrendszert" képez belőlük (Csepeli 1985), melyben az informálódás tartalmai és a közlésformák szűkösek, az üzenetek intimitása jellemző, és az előre tervezett csőrendszer szűk csatornái közé épített szűrők nehezítik a kommunikációs kapcsolatok működését. (Ha kontaktometriai módszerrel vagy a notabilitásháló megrajzolásával próbálnánk képet kapni az információáramlás helyi folyamatairól, úgy hiszem, megdöbbentően szervezett és félelmetesen zárt rendszert lehetne kimutatni. Benyomásaim szerint ez országosan, általában érvényes lehet a középszintű döntésrendszerre, de ez állítás még empirikus bizonyításra vár.)

A kisvárosi nyilvánosság szféráját a döntéshozók mellett egy *látens közvélemény* is alkotja, amelyben a rejtett rábeszélők csoportjai és a kommunikációs hátrányokkal megterhelt kulturális kisebbségek bújnak meg (Schmidt 1984; Forgács 1984; Bánlaky 1985; Szoboszlai 1984; Kamarás 1984; Vidosa 1984).

Első olvasásra nyilván nyugodtan kijelenthető erről a sémáról, hogy irreális, hiszen egy idejét múlt társadalomszerkezet: az elidegenedett közélet, a monolitikus uralmi működésrend képét adja. Valóban irreális, kövületszerű ez a kisvárosi világ, egy látszólag letűnt politikai korszak maradványa, melyben a célvezérelt és központosított politikai szabályozás következményeként a helyi hatalom nem a konszenzusok kialakítását tekinti feladatának, hanem egy formalizált és intézményesített értékrend működtetését, illetve a korlátozott civil öntevékenység kézben tartását. A magyar társadalom változásfolyamataiban viszont a par excellence *gazdasági-piaci* szabályozás mellett egyre markánsabban jelenik meg a *politikai nyilvánosság* struktúráját feszegető törekvések sokasága. E folyamatokban egy idő óta karakteres elvárásrend részeként tűnik föl a lelkiismereti szabadságjogok, a területi differenciálódás, a települési egyenlőtlenségek, a közigazgatási, illetve közjogi szabályozások kérdésköre (Schmidt 1984; Pokol 1984; Szoboszlai 1984; Terestyényi T. et alia 1986–1987; Nagy E. 1986), s az *érdekképviseleti reformok* igénye mellett megfogalmazódik immár a *kommunikációs politika reformra érettsége* is (Gombár 1986; Pozsgay 1985; Szekfű 1984; Bihari 1985; Terestyényi et alia, 1987; Angelusz–Váradi 1970).

Ezekben a tendenciákban lehetetlen nem észrevenni a *civil társadalom* jelentkezését, a laikus döntésjogot követelők aktivitását, amely a politikai nyilvánosság felügyeletét gyakorló központi apparátusok térkorlátozását célozza meg. A politológiai irodalom külföldi és hazai termékei már jó ideje bőségesen elemzik a civil társadalomnak az államtól visszakövetelhető jogköreit, s mérlegelik a várható érdekérvényesítési és közélet-szerveződési törekvéseket (Hankiss 1982, 1986; Böhm–Pál 1983–1985; Pokol 1983, 1986; Bruszt 1983, továbbá Papp 1971, 1984; Pokol 1985). Vagyis mindössze időbeli késésben van a társadalmi kommunikáció, hogy rangos társa lehessen az új pozíciókat kivívó, demokratikus rendezőelveket firtató törekvéseknek.

Az újabb idők kommunikációs törekvéseiből is látható, hogy a szervezetközpontú kommunikáció helyett egyre inkább a csoportközi információáramlás, a hírszerzés és a nyilvánosságkezelés szempontjai jutnak előtérbe. Szociológiai metszetben vizsgálva: azok a társadalmi makrocsoportok, amelyek ehhez a szemléletváltozáshoz valamely strukturális, történeti, hatalomgyakorlási stb. ok miatt nem alkalmazkodhattak – például kisvárosok, peremhelyzetű települések vagy szubkulturális övezetek lakói –, a modernizálástól és a polgári nyilvánosság fejlődéslehetőségének újkori megvalósításától sajnos tragikusan elmaradtak. Számos helyen – s egyebek közt az országos politikában is – jócskán megkésett az a fölismerés, hogy a szociális fejlődésképesség a társadalmi egységek vagy kulturális blokkok, lakóhelyi társadalmak információfeldolgozó, illetve -adaptáló képességétől is függ. A „beengedő nyitottság" (Csepeli 1985) és az információpolitikai egyeduralom racionális lehetőségei éppen fordítottan

arányosak – így számos kutató szerint a fejlődés záloga legfőképpen éppen az információfeldolgozó kapacitás erősödő kihasználtsága, a széles körű nyilvánosság érdekorientált megszervezése lehet (Csepeli 1985; Terestyényi et alia 1986–1987). A kisváros közéleti-politikai állapotát tekintve pedig ki kell mondani, hogy ez nemcsak szükséges, de a reálfolyamatok ez idő szerint talán egyetlen lehetséges kezelésmódja is.

Kisvároskutatási tapasztalatok szerint a kanonizált és dogmatikus stílusú helyi közélet és nyilvánosságkezelés messzemenően versenyképtelen a falusi társadalmak mikronyilvánosságával és intimebb kommunikációs rendszerével; ugyanakkor összehasonlíthatatlan a nagyvárosi nyilvánosság posztpolgári és látszatkonszolidált rendszerével is. A történeti antropológia és az etnográfia újabb felismerései, továbbá szociográfiák tucatjai szólnak arról, hogy a falusi társadalomban érdekmeghatározó szintek, notabilitások irányítják, illetve befolyásolják az informális szférát, s általa nemegyszer az intézményrendi-formálisat is, míg a nagyvárosok érdektagolt közösség- és közvéleményszerkezete többszörösen rejtett, áttételekkel bonyolított, csoportnyomásoktól szorongatott módon működik.

A *kisvárosi modell* e szerint olyan *mezostruktúra,* amelyben a primér érdekkifejeződés már nem, az intézményesült és legitimált érdekképviselet még nem mozgásképes. Vagyis a kisvárosokban a történeti-kulturális hagyományok, szerepek, lokális öntudatok adekvát formái már nem működhetnek konzisztens módon, ám a polisztudat is életképtelen még – ezekből következően viszont a *közélet*nek, a közmegegyezések alapformájának is leginkább a látszatait, talmi és partikuláris jegyeit találjuk meg.

A kisvárosi nyilvánosságot a legitimitások hierarchiája jellemzi: a helyi vezetés többnyire eléri, hogy a felső-külső (megyei, korábban járási) függés szorossága arányában uralkodói kedvezményeket élvezzenek a hatalmi és döntéshozó elit, valamint az őket körülvevő, legitimitásukat konzerváló személyiségek. A helyi társadalom alárendelt „minta-közvéleménye" pedig állandóan „problémákat okozó" közeggé változik, különösen, ha az uralmi szóhasználatban „a" közvéleménnyé válik, mert ez esetben nehezen kijátszható és még nehezebben ellenőrizhető formációkat ölt. Vezetők és vezetettek viszonya elmaszatolódik, a kontaktushiányok miatt a vélekedések színskálája is ismeretlen marad, a rejtett vélemények örökös kifejezetlenségbe bújnak, elfojtódnak, s emiatt az újabb uralmi önigazolásra kiválóan alkalmassá válik az egész „közéletesdi". Hiszen ha nincs oppozíció, akkor „minden jól megy", ha nincsenek dokumentálva az ellenvélemények és konszenzusok, akkor az alávetettek által „elismert" a vezetés ... Azután az így kialakított, önmegnyugtató, ám hamis közvéleménykép jóváhagyja, garantálja a vezetés stallumban maradását, miközben a valódi közvélekedés pusztán sikerképtelenségi okokból sem vállalhatja át a problémamegoldó konfliktuskezelést. A helyi társadalom

egy idő után pedig már nem is bír a lekezelő hatalmi gesztusokkal, társadalomkritikus alapállását gyakorlatlansága, illetve esélytelensége miatt nem tudja akaratérvényesítéssé átváltani.

Egy falusi településen az „evidenciák", a hagyományok és a szokások maradék formái miatt hiába hivatkozna a helyi vezetés a „demokratikus" közügyviteli gyakorlatra, mert miután az emberek ismerik egymást, nincs erre szükség, de hiábavaló is lenne. Ám a kisvárosi közeg, éppen adott nagysága miatt, kitűnően alkalmas a *poliszdemokrácia látszatának* fenntartására. A közvélemény, a démosz uralma köztudatunkban még ma is élő, liberális-polgári előzményekkel összekapcsolódó, utópisztikus kép. E vízió fönntartása számos kisvárosi vezetés *önképéhez* hozzátartozik, még akkor is, ha a politikai és hatalmi erőtér valójában évszázadok óta lehetetlenné teszi, hogy a helyi döntéseken a legcsekélyebb dolgok is múlhassanak, hát még a közvéleményen... Az autonóm véleményformálás szabályozottsága, legalitása ténylegesen sohasem engedte, hogy a kisvárosi nyilvánosság struktúraszervező politikai intézmény legyen (Bánlaky 1983; Gombár 1971, 1986; Csató 1980; Moldova 1980; Józsa 1976; Kulcsár 1974; Vass 1984; A. Gergely 1984, 1986; Kováts 1984; Zoltán 1983; Székely 1984; Hidy–Kovács 1986; Hankiss 1986).

Információs tér és tájegységi identitás

A helyi társadalom története során mindazonáltal *a város mint társadalmi-közösségi tér* valóban *nyilvános volt,* a helyi szellem (genius loci, loci publici) pedig valóban a *kollektív részvétel* produktuma lehetett számos esetben. Megállapításaimat a továbbiakban elsősorban a kunsági településen végzett vizsgálódásokra építem. Az újkori demokratizáló tendenciák ez esetben azonban nemcsak a közösségiség nimbuszát rombolták le (lett légyen az bármily idealizált vagy mitizált!), de nem adtak magánjogi fogódzót ahhoz sem, hogy milyen státusból léphet elő a magánszemély, és miféle nyilvánosság elé (Habermas 1971). A régi városi vezetés ugyanis hagyományosan *nem a nép előtt, hanem a népért* reprezentálta magát, ma pedig ez a viszony megfordult, olykor már csak a reprezentációt reprezentálja. A nyilvánosság mint a politikai-társadalmi kommunikáció része, státusértékkel bírt, minthogy a privát szféra tisztelete éppoly garantált volt, mint a közhivatalviselésé. A közügyi képviselet evidensen megtisztelő feladatnak, polgárosult normának számított több évszázada már, amikor az önjelölt közképviselet századunk derekán elfoglalta stallumait. Azóta a város lakói nem a „hatalomról" beszélnek, hanem úgy mondják: „ezek...". „Ezek" az idegenek pedig, akik nem a közösség közfelkiáltásos jóváhagyásával uralkodnak, s nem a kiegyezés formáit keresik, hanem a korlátozásokét, ma már teljes elutasításban részeltetnek. A politikai nyilvánosságban való részvétel és jogegyenlőség a

cenzussal, az adózó, az áldozatvállaló aktivitással volt itt egyenlő hajdan, s a polgári nyilvánosság elve, a hozzáférés szabadsága éltette azt a közéletet, melyben a tanyai paraszt esetleg évente csak egyszer tette tiszteletét (adófizetéskor), de a városi közösség tagjaként tartotta nyilván magát, s ekként követelt magának beleszólási jogot és piachelyet is (Erdei 1957). Az esélyegyenlőség, a jogi eligazodáskészség régen is nyilvánvalóan fikció volt, de az öntudat, az identitás terén kézenfekvő konszenzuális jelenlétet indukált. A közvélemény érdekalapja és a nyilvánosságszervezés kiismerhető és kezelhető formái az állampolgári, városi polgári tudat megerősítését szolgálták. S folytathatnánk a sort az egyesületi, a gazdasági vagy a hitélet, a sajtónyilvánosság, a vállalkozási szabadság vagy a közteherviselés lokális formáinak részletezésével, de alighanem ismert modell ez, térjünk át inkább a mai helyzetképre!

Napjaink közállapotait, helyi folyamatait taglalni persze csak annak említésével érdemes, hogy a kun etnikai csoportnak a honfoglaláshoz képest három évszázadot késő betelepedése, s további egy-másfél évszázadig megőrzött pogány vallása és félnomád életmódja egy valódi konszenzuális keretben történt meg. A kunok törzsi-nemzetségi szervezete – előkelőségeik kiemelkedése ellenére is – megőrizte a kollektív egyenlőség formáit, vagyis a feudalizmus hierarchikus épületén belül is korrekt kliens-patrónus viszony jellemezte társadalmukat, valamint a befogadó Árpád-házi uralommal kötött megállapodásukat. A feudális államiság keretei közt elnyert nemesi kiváltságjogok, melyek sokáig minden közkunra érvényesek voltak, lett légyen az pásztor vagy kapitány, a nyugati típusú közhatalom, szuverenitás és közszabadság garanciái voltak, s mindenkor ellenálló erőt termeltek ki az egyoldalú alávetés brutálisan célszerű formáival szemben. A hűbérceremóniát számukra a szerződéses kölcsönösség jelentette, a köz ügye az ő ügyük volt és fordítva (Szűcs 1983 és hivatkozott irodalma; Bibó 1946, 1948; Szakály 1969; Gyárfás 1870–1883; Győrffy 1925).

E rangképesség öntudati, lélektani hátterét nagymértékben megerősítette később az önmegváltás időszaka, amely továbbra is egyedülálló státust biztosított a történeti Magyarország etnikai-tájegységi csoportjai között e népességnek. E karakterizáló státusnak elveszítését, bármily demokratikus elvű volt is a legújabb kori hatalom, mindenképpen jogfosztottságként élték át. Például a XX. századra már igencsak megcsökevényesedett szabadságformációk jellemezték ezt a társadalmat, de a központosított hírkezelés kedvéért megszüntetett helyi sajtó igen jó alapot kínált a gravaminális-sértettségi politikai magatartás fölvételéhez. S bár a teljes körű tájékozottság tényleges lehetősége valószínűleg akkoriban is fikció volt, de mert a mai nyilvánosság kommunikációs folyamatai kizárólag fölülről szabályozottak, s így a lokális térben a hagyományosan biztosított értesültségről vagy információcseréről még jelképesen sem le-

het beszélni napjainkban, számunkra a régi rendszerű közlés- vagy közlekedésmódok meggyőzőbbek voltak.

A helyi társadalom mai formái közt többirányú nyilvánosság nem létezik, s csupán szimbólumok, „szignálok" közzétételéről lehet szó tájékoztatás címén, amire részint befelé fordulással, részint informális kapcsolatok működtetésével válaszolnak. Kisvárosainkat amúgy is jellemzi a kifelé nyíló kommunikációs tér és a befelé zárt információs tér, melyben a világsajtó vagy a tévéhíradó közleményei prioritást kapnak a belső hírekkel szemben (Csepeli 1985), s ha ez az intim szerkezetű közlésrendben valósággal értékrendszeri normává lesz, akkor a *belső nyilvánossághiány* a társadalmi kiscsoportok elszigetelődéséhez, döntésjogaik és kompetenciájuk hatványozódó csökkenéséhez vezet.

Az aktuális közéleti kérdések ismerete vagy legalábbis megközelíthetősége szükséges, de még nem elégséges föltétele a helyi nyilvánosságnak. A zárójelbe kerülő hírszférák, a sifrírozott közlemények, az unalomba áztatott magyarázatok és az eredménypropagandák szólamai viszont a *látszatnyilvánosság*nak rendelik alá a beleszólási szándékokat is. A helyi társadalom kommunikációs rendszeréről, nyilvánosságának struktúrájáról, sőt az egész helyi kultúrafelfogásról sokatmondóan árulkodik a helyi közléscsatornák száma, témaválasztéka, aktualitása, valamint az intim üzenetek föltűnő túlsúlya és rejtett hálózata. A közéleti kérdések témastruktúrájának elemzése – ami ebbe a reflektív keretbe most semmiképp sem férhetne bele – talán választ adna a helyi nyilvánosság szerkezetének karakterjegyeire, a releváns szükségletek, érdekek megjelenési módjaira, konfliktusaira. Itt és most csak arra vállalkozhatom, hogy konfliktushelyzeteket, érdektudatosító tendenciákat jelölök meg.

A kisvárosi szintű információkezelést és közvéleményalakítást mindenekelőtt a közlés- és „látásviszonyok" rossz volta jellemzi. Az információterjedést korlátozottnak nevezhetném, lévén jókora egyensúlyhiány az érintett csoportok társadalmi helyzete, érdeklődése és hatalomhoz való viszonya szempontjából. Ezenfelül a nyilvánosság kommunikációs szintjei is eltérőek, köztük a csatornák nem válnak a *szükségletek* közvetítőivé. Olykor bizonyos témák valamelyes publicitást nyernek ugyan, de a közzétett tartalmak egyoldalúak, sokszorosan átszűrtek, ellenpontozás nélküliek, relevanciájuk is nemegyszer kétes.

Bizonyos, hogy a város kommunikációs terében a potenciális nyilvánosság lehetséges, illetve tényleges körének föltérképezése sem történt meg, így mondjuk a „helyi" sajtó (vagyis a megyei napilap szerdai mutációs egy oldala) egészen biztosan nem „célzott közönségnek" szól. Vagyis hiányzik a nyilvánosság és a kölcsönös tájékoztatás *érdekanalizáló* szerepe is. A tényleges tájékozódás lehetőségei sokszor éppen a helyi vezetőkön múlnak, hiszen ezek „interjúfélelme", vitaképtelensége, illetve vitakultúrájának adott szintje valóságos korlátja a közérdekű informálódásnak, szemlélet- vagy érdekegyeztetésnek. Zárt anyagok és információk

„titkossághatárai", illetékességek korlátai is bénítják a szóértést, s maga a *kommunikációs rétegződés* is regulák közé szorítja az ellenpontozó kapcsolati szándékokat. A rejtett rábeszélés – és párhuzamosan: az információ-visszatartás – nyomán keletkező feszültségeket, információs űrt nincs ami betöltse (pletykákon, álhíreken, vélekedéseken kívül).

Persze a vélekedések öncenzúrázott, illetve cenzúrázott világa is a konformitás, a vélemény-visszatartás és álláspont titkolás megszaporodásához vezet: hiszen „normasértő" az, aki a tömegcsöndben opponálni próbál vagy „kiadja magát" intézményes engedély nélkül – ezt a szociális környezet mindig „leveri rajta" utóbb.

A közvélemény szereplői, aktorai nyilván egyszerre kérdező és válaszoló lények, érdekeltek és kívülálló figyelők, de véleménynyilvánításaikat egy kiválasztási folyamat is meghatározza: a hatalomból való kirekesztettség mértéke, a vezetői elit véleménye vagy sejthető álláspontja, a vélt érdekcsoportok viselkedése például ab ovo korlátozóan hat a privát állásfoglalásokra. A dinamikus és kritikai értékelő magatartást vagy álláspontot a „szerepleosztások" merevsége, illetve a „pouvoir" is megszabja – vagyis a privát vélekedések mindeme félelmes szögesdrótrendszeren áttörve tudnak csak meghallgatóra találni, ha ugyan a „csatornazaj" szintje ezt lehetővé teszi.

Mindenesetre a politikai berendezkedés látszatkonszolidáltsága elegendő ahhoz, hogy „mintha-megegyezésként" kezelje a civil vélemények moraját, de a döntésekbe előzetesen belelesni ne engedjen, azokat elfogadni és interiorizálni viszont kötelezhessen. Így azután a közvéleménykezelés felvilágosulatlan abszolutista volta több is mint elég a „lentről" jövő kezdeményezések félreviteléhez vagy elutasításához. A mezoszintű információs térbe jobbára már az információszerzés előtt megérkeznek a „leszólások", az „egyeztetések", az „elvi tájékoztatások", s még a véleménynyilvánítás előtti szakaszban befutnak a jóváhagyónak tűnő „támogatások" vagy a formahibára hivatkozó kifogások, érdekkondicionáló „megkeresések", telefonmegbeszélések, folyosói susmusok. S bár az „elbeszélgetések", „rapportok" és „beszámoltatások" többnyire csupán követik a véleménynyilvánítást, orientáló-megszorító alaptónusukkal rendszerint utalnak a jövőre is. Ugyancsak közismert taktika a hangadók iránti szigorú érdeklődés.

Bourdieu „közvélemény nincs" típusú gondolatmenete (Bourdieu, 1973) igazolja azt a tapasztaltot, hogy az információáramlás mikropályáin a partnerkapcsolati kommunikáció mindig csak annyit módosít, amennyi az információk szervezeti intézményesítettségének aránya. Vagyis ha a helyi hatalom a központi hatalom kezének meghosszabbítása, akkor a hatósági információ mennyisége, hierarchizáltsága, illetve az informális tartomány áteresztőképessége határozza meg a nyilvánosságot. Kisvárosban a szervezeti és fórum jellegű nyilvánossági formák igen korlátozottak, a közlésmódok pedig nem okvetlenül engedik az információigényt

és a nyilvánosságigényt szoros kapcsolatba kerülni egymással. A feszítő aktualitású közéleti kérdések ily módon „múltbeli" eseményekké, „ne bolygassuk" típusú történelemmé zsugorodnak, intim szférába szorulnak, majd szétszóródnak más indulati pályákon, s irracionálisnak, kényszeredettnek mondható kételyek ébrednek a „bevált" közlésformákkal szemben. A közérdeklődés csökkenése vagy elfordulása az aktuálisan kijelölt kérdésektől – épp e kételyek miatt – a közérdeklődéstől távol eső kérdésekre is rávetítődik, megerősödnek a szerepszerű vélekedések, illetve nem identifikált szerepvállalások kezdenek terjedni (Csepeli György kifejezésével: a szoftver-fogyatékosságok jelentkeznek – Csepeli 1985).

Közösségi normarend és bürokratikus uralom

A kisvárosi nyilvánosságszerkezetben éppúgy megvannak a csak vertikális és csak horizontális kapcsolatok, mint a kettő között kialakuló hidak és átereszek. A közügyekben megnyilvánuló nyilvánosságmozgások, vagyis a „homo politicus"-ok szüntelen aktív jelenléte vagy kontrollja mégis inkább fikciónak látszik, mint szociológiai valóságnak. A társadalmi struktúra, illetve a hierarchia erői ugyanis nem szűnnek meg működni a kulturális és anyagi különbségek, egyenlőtlenségek formái között. Így mindenképpen *elkülönül* az állami-kormányzási-döntéshozó szféra (mint hatalomforrás és legitimáló fennhatóság), továbbá az igazgatás adminisztratív apparátusa (mint érdekközvetítő-célszelektáló-végrehajtó szféra), valamint a gazdasági-kulturális és közügyviteli szinten stabilizálódott politizáló közönség (mint véleményt cserélő és akaratnyilvánító aktor, a politikai erőtér elvi főszereplője). Ez elkülönülés miatt a társadalmi makrocsoportok *organikus közösséggé szervülése* ma már teljességgel *ellehetetlenített* – vagyis e kisváros mint közösségi-kommunikációs tér megszűnt működni. Korunkban az anonim környezet lett a kizárólagos szerepmeghatározó, ami karakteres kiállású etnikai vagy tájegységi csoport számára több mint kínos, hiszen a történelemben kialakult tömeges beállítódás, a helyi társadalom attitűdjeinek összessége nem könnyen levetkőzhető. A szocializáció során, az áthagyományozás és az elsajátított magatartásminták révén az etnokultúra részévé vált a közügyek vitelének feladata is. Az érzelmi klíma, a közhangulat és a tömegmagatartás elbizonytalanítása viszont pótcselekvést eredményezett: a passzív ellenállás kifejlesztését hozta magával. E közviselkedési stratégia azután kialakította a véleményáramlatok kezelésének kommunikációs technikáit, s közben a *társadalom és az állam különválása,* az állampolgári viszonyulások hagyományromlása vált „renddé".

Messze állnak ezek a közviszonyok a „természetes közösségek" differenciálatlan magánéleti–közéleti egységétől, s túl távol vannak már az ellenőrzés alatt tartható népesség szabályozott világától is. A modern poli-

tikai berendezkedés már területi, regionális egységekkel számol, önellátó vagy piaci-kereskedelmi szerepkörű társadalmi tevékenységeket szabályoz, integrációkat alkot. A kisvárosi helyi közösség tagjai azonban tudatosan nem akartak nagy formákba, szuperintegrációkba tartozni, így a munkamegosztás és a csere horizontális viszonylatait alakították ki, *makrotársadalmi* formációkként jelentek meg. Egy hatalmas integrációhoz ugyanis igazából nem lehet tartozni, mert az mozdulatlansággal fenyeget, és nem képes tolerálni a szükségletek tradicionális elemeit (például a kiváltságokat), vagy az élmény- és tapasztalatvilág szabályozó, belülről motivált, szokásjogi vagy normatív folyamatait. A korporativitásra törekvő helyi társadalom így „konzervatívnak" minősülhet, afféle *kollektív normasértőnek*, ami képtelenség. E „normasértést" pedig nem lehet szankcionálni a helyi társadalom hatalmi korlátozása és a magánélet kontrollálása nélkül, ami viszont már igazgatási feladatnak is sok, ha a helyi hatalom legitimitása kétes.

Az uralomtechnikai módszerek jobbára a *szokásjogi-történeti tradíciókkal* ellentétesek szoktak lenni, például akkor, ha mondjuk a városvezetés nem engedélyezi (!?) gimnazistáknak a templomi orgonahangverseny meghallgatását, vagy egy ifjúsági színpad működését. A közmegítélés ennyire minimalizálódott ellenőrző szerepe már-már a demokratizmus-erőltetés és a tőle való menekülés kényszerpályájára csúszott. A modern kiskorúsítás viszont fölveti a kérdést, hogy mikrocsoportok akaratnyilvánító megjelenése közvéleményaktus-e vagy sem? Hiszen a helyi társadalom elszigetelt tömegei, a kapcsolatok szórványossága és a szokások avítt formái mind korlátozzák a közszereplési lehetőségeket, továbbá a racionalizált piacot remélő, konszolidált társadalmat tervező központi akarat egy új kommunikációs intézményrend kialakítását is csak félve irányozza elő. Ez aktussal viszont hirtelen és széleskörűen kézbe veszi a magánemberek közötti nem nyilvános információáramlást, kommunikációt is.

A zártabb, tradicionálisabb lakópolgári közösségekben azonban a *személyes kommunikációnak* kiemelt szerepe van a helyi társadalom érdekköreit tekintve, még a „bekebelezett" nyilvánosságon belül is. A személyes kommunikáció terében mindig megnő a „titkos" információk mennyisége, változatosabb lesz témastruktúrája, egyúttal gyakoribb lesz a nyilvánosság elé nem kerülő témák előfordulása, s emiatt persze a tömeghírközlés hitelképessége is csökken, elválasztódik aktualitás és fontosság, rémhír és találgatás típusú információkezelés uralkodik el a helyi tájékoztatás helyett.

Az önkörébe szoruló „második nyilvánosság" megteremti ugyan néhány tiszta kérdés nyilvánossági rangját és aktualitását, legtöbbször azonban inkább preaktualitását és posztaktualitását. A hozzászóláshoz nem szoktatott, gyakorlatlan reflektálók, a hétköznapi nyilvánosságban és a *részvételben* korlátozott és érdektagolatlan állampolgárok többnyire nem tudnak mit kezdeni magánvéleményükkel.

A kisvárosi közegben jellemző módon megmutatkozik a *kooperatív vita hiánya,* s a célazonos, kölcsönösen toleráns, árnyaló szándékú együttgondolkodás kialakulatlansága. Inkább meggyőzés célú agitáció, túlsúlyos motivációk, merevségek jellemzik a kisvárosi fórumokat. A tanácsülések és puhatolódzó összejövetelek inkább „tájékoztató fórumok" formájában működnek, a demonstratív purparlék és önigazoló-közönségtoborzó együttlétek is gyakoriak. Egy kisvárosban a vágyott valóság és a bevált valóság eltérésszöge már „valóságismeretnek" tüntethető föl, s látszólag alkalmas lehet a megújulás szükségének kimondására, illetve a látszatkorrekciók kidolgozására. A köznapi konfliktusok egyrészt a *nyilvánosság bevonásával* törekszenek megoldás felé, másrészt a *nyilvánosság* még erőteljesebb *kizárásával* próbálnak pozícióelőnyt és időt nyerni.

Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a *civil öntevékenység* spontán mozgásainak nem sok teret hagy a helyi hatalmi apparátus, s a „struktúrafeszegető" lehetőségek elutasításában is erőteljesen működik.

A *politikai* jellegű szabályozás és közvélemény-kezelés többnyire a gazdasági érdekek védelme ürügyén nem enged teret a civil öntevékenység folyamatainak, mely utóbbi inkább *etikai* tartalmú szempontokkal jeleskedik, nem idegenedik el és nem válik egykönnyen bürokratizálhatóvá. Ez egyben gyöngesége is a civil öntevékenységnek, hisz társadalomtörténetünk szűkölködik olyan hagyományokban, melyek a polgári szféra demokratikusabb mintáit jelentették Nyugaton. Mindemiatt a kisvárosi átpolitizálódott gazdaságfelfogás és a politikacentrikus életmódfelfogás eleve hatalmi haszonvételt vár még a nemesebb, nyilvánosságtágító kísérletektől is. Azt a kisvárosi igyekezetet, hogy helyi rádiót vagy helyi kábeltévét vezethessenek be, nemcsak az veszélyezteti, hogy kívülről-fölülről jövő kontroll alá kerül, hanem az is, hogy a dogmatikus túlbuzgósággal szétvert lokális közösségek oda se figyelnek rá, mert még mindig érdekképviseleti bátortalanságaik leküzdésével vannak elfoglalva.

A helyi kommunikáció mostanában megnyitásra szánt új területének pillanatnyilag csupán az információ mennyiségi növekedésében látszanak előnyei. Ez azonban még nem teszi gazdagabbá a várost, hisz nincs garancia rá, hogy nem a helyi vezetés megerősítését fogja mindez szolgálni. Ma már megmosolyogtató az a negyvenes évek végéről származó cikk, amely 1500 telepes rádió kihelyezéséről tudósít, melyek a helyi rádióadást fognák a tanyákon (Szekfű András szíves közlése), de hát mit is lehetett volna akkor „adni"?

A kérdés ma is kérdés, ráadásul formai szépséghibái is vannak: akkor újságcikkek szárnyán szállt a hír az új nyilvánosság megteremtéséről – ma pedig a helyi tévélánc megszervezését is elsősorban informális kapcsolatok mozgósításával, fővárosi érdekközvetítők segítségével remélik megvalósítani, „nehogy a megye betiltsa valahogy". S a helyi adó kialakításának „partikuláris" szándéka még csak hagyján, de mit fognak ezzel

mondani – és kinek? A rejtett rábeszélők helyett a nyilvános meggyőzés kap létjogot? S éppenséggel kritikusabb vagy szebbnél is szebb lesz a helyi társadalom képe a helyi közlésformák megszaporodásával? A könyvnyomtatás kikísérletezése után ötszáz évvel majd föliratokat visznek a képernyőre, amelyet egyébként már izgalmasabb műsoroknál is unnak az emberek? (Szecskő 1969). Vagy a „tanácsülést fogják közvetíteni", amely résztvevőként sem érdekel sokakat, néma nézőként hát mennyivel többeket érdekel majd? S a sokszorosan sifrírozott programszövegek „dekódolását" ki adja majd a nézők kezébe? Nem inkább a látszatnyilvánosság egy újabb trükkjével állunk itt szemben, amely, mert drága, egyben fontos nóvum is? Mert hiszen mitől lenne állami felügyelete helyett társadalmi felügyelete a műsorszórásnak (Szekfű 1984), s a technokrata-bürokrata gondolkodás helyett miért éppen ezt hatná majd át a demokratizmus?

Jól tudjuk, mennyiben függ a publicitás a közéleti ügyek számától és a nyilvánosság mértékétől – de ki tudná garantálni a politizáló közönség „olvasni" tudását, kódismeretét, információigényét, megfelelő életmódját és gondolkodását? A hozzáférés habermasi elve a helyi társadalomban inkább úgy kérdés, hogy a kábeltévé révén hogyan fog nőni a „nem nyilvánosság" nagysága, hogyan terjed a kizárt csoportok köre, hogyan különül majd el az egyes eltérő státusú rétegek érdekeltsége, hogyan távolodik kompetenciájuk, érintettségük? A technikai lehetőségek vagy tájékoztatási feltételek javulása miben változtathatná meg a *közéleti gondolkodás rendszerét?*

Mert legyen helyi tömegkommunikáció, csak ne oly módon, hogy a társadalom autonóm alrendszereként majd a totalitásba olvasztják, és puszta meglétét kelljen majd a haladás bizonyítékának, a „fejlődés" és a korszerűség garanciájának tekinteni! Hiszen „kismamák ötperce" stílusú műsorokkal nem a szervezetközpontú társadalom „fellazítása" oldódik meg, hanem új mumusok és mítoszok ideje jön el, amikor az új technikával a rossz információelosztást fejeli meg a hatalom . . . Mert az információ-monopólium édestestvére az ideológiai vakság, s mindkettő létbevágó feltétele az uralomnak, amely e kedves gesztussal feltehetően nem lép ki monolisztikus bűvköréből! Vagyis kicsi esélyét látom, hogy a kultúra és a tudás eddigi értéktelensége épp ezen a réven lesz hirtelen a legfőbb érték és ideális élettartalom.

Mert a „reflektáló társadalom" létrejötte, a véleménynyilvánító polgárok magatartása talán jó eszköz lehetne az abszolutizmusok korlátozásában, a mentalitások egészséges szabadversenyében, a kooperatív viselkedés kialakulásában, a kulturális törekvések politizálásában ma is . . . De úgy tűnik, az uralmi magabiztosság legitimitásba vetett hite ezeknél sokkal nagyobb erő — s éppen emiatt a kommunikációs hátrányos helyzet megszüntetése, az értesültség alternatív lehetőségeinek megteremtése a reformszándékok komolyan vételére vár. A nyilvánosság ugyanis mindig

csak ott lehet struktúraszervező intézmény, ahol az „okoskodó közönség" mintaszolgáltató is egyben, s ahol a célracionális elképzeléseket értékszervezett belátások vihetik tovább újabb kezdeményezések felé.

Addig azonban még számos kisebb mérkőzés, megannyi eszmevita vívandó meg a helyi társadalmak kisvárosi platformján.

Irodalom

Angelusz Róbert–Váradi László, 1970 Kisvárosi közélet In Az információtól a közéletig Kossuth Könyvkiadó

Banlaky Pál, 1983 Amikor a nem hivatalos kapcsolatok „hivatalossá" alakulnak Műhely, 6 sz

1985 A szakértelmiség részvétele a helyi társadalmak közéletében Társasalomtudományi Intézet Bulletin, XII (kézirat) 44–84 old

Bayer József–Hardi Péter 1985 Pluralizmus Kossuth Könyvkiadó

Bibó István, 1946 A politikai kultúra Közép- és Kelet-Európa kultúrájának deformálódása Lásd A kelet-európai kisállamok nyomorúsága Budapest 569–619 old

1948 Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem Válogatott tanulmányok II kötet Magvető 1986 212–227

Bihari Mihály, 1985 A politikai döntések közvetítők a politikai és gazdasági rendszer között In Politikai rendszer és szocialista demokrácia ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, Politikatudományi füzetek, 6 sz 147–159, valamint 289–314 old

Bourdieu, Pierre, 1973 L'opinion publique n'existe pas Les Temps Modernes, 1 sz

1985 Az identitás és a reprezentáció In Szociológiai Figyelő, I/1 ELTE BTK Szociológiai Intézet 7–22 old

Bohm Antal–Pál László, 1983–1985 In Helyi társadalom – lokális közösségek Társadalomtudományi Intézet 1983 , 1984 , 1985

Bruszt László, 1983 Informális társadalom és legitimitás Társadalomtudományi Intézet (sokszorosítás)

Csató Károly, 1980 A Daniella-álom Forrás, XII évf 12 sz 15–38 old

Csepeli György, 1985 Az információ a modern társadalomban Jel-kép, 2 sz 5–11 old

Erdei Ferenc, 1937 Futóhomok Gondolat Kiadó 1957 146–156 old

Forgács Imre, 1984 A párt irányító tevékenységének néhány kérdése In A politikai intézmények fejlesztési irányai Társadalomtudományi Intézet 33–40 , 47–56 old

1985 A politikai mechanizmus és a nyilvánosság In Állam – kormányzatás – érdekviszonyok Társadalomtudományi Intézet 8–28 old

A Gergely András, 1984 Kozérzet és helyzettudat a helyi értelmiség életében Társadalomtudományi Intézet (sokszorosítás) 42 old

1986 Az „etnocentrikus tudat" szerepe a helyi értelmiség életében Társadalomtudományi Intézet (kézirat – sajtó alatt) 64 old

Gombár Csaba, 1971 Politikai tevékenység – közéleti tevékenység Filozófiai Közlemények, 2 sz , valamint in Egy állampolgár gondolatai Kossuth Könyvkiadó 1984 11–24 old

1984 A helyi társadalom hermeneutikája In Egy állampolgár gondolatai Kossuth Könyvkiadó 32–47 old

1986 A politika parttalan világa Kozmosz Könyvek, 139 old

Gyárfás István, 1870–1883 A jász-kunok története I–IV kot Kecskemét

Gyorffy György, 1925 A kunok megtérése Protestáns Szemle, 10 füzet, 669–680 old

Habermas, Jurgen, 1971 A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása Gondolat Kiadó 411 old

Hankiss Elemér, 1982 Diagnózisok Magvető Kiadó

1986. Diagnózisok 2. Magvető Kiadó.
1987. A „fekete doboz". Valóság, XXX. évf. 4. sz. 19–37. old.
Hidy Péter–Kovács Erzsébet, 1986. A lokális döntések természetéről. Művelődéskutató Intézet, 186. old.
Hidy Péter–Andor Mihály, 1986. Művelődéspolitika és településfejlesztés In Település, közösségek, művelődés. TIT 65–83. old.
Józsa Péter, 1984. Mire vár a Malomvár. MM. Vezetőképző és Továbbképző Intézet (kézirat). 206. old.
Kováts Flórián 1984. A helyi sajtó és a közélet Zalaegerszeg példáján. In Helyi társadalom – lokális közösségek. 2. Társadalomtudományi Intézet. 157–190. old.
Kulcsár Kálmán, 1974. A közvélemény mint szociológiai jelenség. In Társadalom, politika, jog. Gondolat Kiadó.
Lippmann, W., 1971. A közvélemény. TK Módszertani kiadványok.
Moldova György, 1980. A szent tehén. Riport a textiliparról. Magvető Kiadó 1980. 549–591. old.
Molnár Erzsébet dr., 1985. A Jászkun Kerület társadalma és igazgatása, 1745–1848. Kézirat, előadás a Jászkunság kutatása konferencián, 1985.
Nagy Endre, 1986. Társadalomfejlődés és közigazgatási reformok. Világosság, XXVII. évf. 8–9. sz. 512–513. old.
Papp Zsolt, 1984. Pro és kontra: a nyugati racionalizmus. Világosság, XXV. évf. 3. sz.
Pokol Béla, 1983. Stabilitás és legitimáció. Valóság, XXVI. évf. 1. sz. 13–21. old.
1984. Az érdekképviseleti szervek és a politikai rendszer. In A politikai intézmények fejlesztési irányai. Társadalomtudományi Intézet, 123–148. old.
1985. A társadalmi innováció automatizmusai. Valóság, XXVIII. évf. 4. sz. 27–37. old.
1986. Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. Valóság, XXIX. évf. 12. sz. 32–45. old.
Pozsgay Imre, 1985. (Mester Ákos interjúja:) A politizálás és a tájékoztatás új lehetőségei. Jel-kép, 1985. 4. sz. 5–13. old.
Schmidt Péter, 1981. Képviseleti szervek a mai magyar társadalomban. Világosság, 8–9. sz. és Szocializmus és államiság. Kossuth Könyvkiadó 1984. 279–346. old.
1984. A magyar politikai rendszer fejlődésének irányai. In A politikai intézmények fejlesztési irányai. Társadalomtudományi Intézet, 22–25. old.
1986. A magyar politikai rendszer sajátosságai. Társadalomtudományi Közlemények, XII. évf. 1. sz. 33–49. old.
Szakály Ferenc, 1969. Parasztvármegyék a XVII–XVIII. században. Akadémiai Kiadó.
Szecskó Tamás dr., 1969. Bevezetés a tömegkommunikáció szociológiájába. Jegyzet. MSZMP Politikai Főiskola Szociológia Tanszék. 3–20. old.
Szekfű András, 1984. A kábeltelevízió társadalompolitikai háttere. Kultúra és Közösség, 4. sz. 3–14. old.
Székely János, 1984. Cui prodest, cui bono. Tanácsi tevékenység és „helyi érdek" Zircen és „környékén". In Helyi társadalom – lokális közösségek. 2. Társadalomtudományi Intézet, 129–156. old.
Szoboszlai György, 1984. Az állam helye a szocializmus politikai rendszerében. In A politikai intézmények fejlesztési irányai. Társadalomtudományi Intézet, 86–88., 98–110. old.
Szűcs Jenő, 1983. Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó.
Terestyényi Tamás–Lázár Guy et alia, 1986. Hozzászólás a „Fordulat és reform" vitaanyaghoz. Megjelent: Medvetánc, 1987. 2. sz. Melléklet.
Varga Csaba, 1984. Értelmiség, kisváros, kötődések. Napjaink, 2. sz. 3–4. old.
Vass Dezső, 1984. Az önálló várospolitika lehetőségei. In Helyi társadalom – lokális közösségek. 2. Társadalomtudományi Intézet, 85–99. old.
Vidosa Károly, 1984. A kisvárosi értelmiség helye és szerepe. MM Vezetőképző és Továbbképző Intézete (kézirat). 136 old.
Zoltán Zoltán, 1983. A „helyi érdek" szerepe a szocialista társadalom rendszerében. In Helyi társadalom – lokális közösségek. 1. Társadalomtudományi Intézet, 99–117. old.

KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR

IDEOLÓGIAKRITIKAI VÁZLAT I.[1]

Ha a reform – azaz a tudatos és többé-kevésbé radikális társadalmi-gazdasági változtatások sorozata – egy társadalomban a kibontakozás lehetőségeihez jut, s e fogalom értéke megnő a stabilitás konzervatív értékével szemben, tisztában kell lenni azzal is, hogy az ilyen változások nem érhetik el céljaikat a társadalmi lét kérdéseinek hasonlóan radikális *elméleti* végiggondolása, a korábbi elméleti igazságok és áligazságok felülvizsgálata nélkül. A társadalmi alapkérdésekhez való elméleti viszony tisztázása révén válhat egyértelművé az is, ki mit ért reformon. Hiszen a reform fogalmának jelszóként hangoztatása lehetővé teszi, hogy a látszólag széles körű egyetértés mögött a legkülönbözőbb – egymással akár antagonisztikusan ellentétes álláspontok is – a „reformizmus" képviselőiként lépjenek fel, és akár kioltsák egymás erőit.

Nem mi írjuk le először, hogy elmúlt évtizedeink reformpróbálkozásainak kudarcai, elakadásai, felemássága és az ezekből eredő károk nagymértékben éppen az elméleti végiggondoltság hiányából, illetve egyes elméleti kérdések elhibázott felvetéséből fakadnak. Alapkérdésekről van szó, amelyek egy egész korszak gondolkodását, több nemzedék szocializációját meghatározták. Elméleti rövidrezárásokról, amelyek éppúgy kimutathatók a hivatalos álláspontokban, mint az ellenzéki gondolkodásban. Olyan vonásokról, amelyek szemmel láthatóan nagymértékben korlátozzák az utóbbi években újra felpezsdült reformgondolkodás számba vett lehetőségeit is. E korlátok megszüntetése, az alapkérdések újfajta felvetése és a korábbitól eltérő megválaszolása nélkül kevés az esély arra, hogy a szükséges változások végbemenjenek, illetve, hogy a kívánatos irányban menjenek végbe.

*

[1] A tanulmány második részét következő számunkban közöljük.

Az utóbbi évtizedek egyik uralkodó gondolata a *„realitásokhoz"*, a (mindenkori) *jelen* követelményeihez igazodás, a „realizmus" követelménye. Ezen az álláspontón látszólag nincs semmi felülbírálni való. A realizmus – úgy tűnik – az emberi gyakorlat, s különösen a politikai gyakorlat örök értéke: józan realizmus nélkül semmilyen tevékenység nemigen lehet célravezető. Mint ahogy a vizsgált korszak is nagyrészt éppen a „realizmus" előtérbe kerülésének köszönheti számos eredményét. A realizmus szükségessége természetesen igaz, mint minden gondolati sztereotípia, mint minden közhely. Csakhogy, ha egy társadalomban ez az alapelv *dogmává* válik – ha *ez* az alapelv válik dogmává –, akkor ez egy idő után azzal a következménnyel jár, hogy a valóság, a realitás mozog el mindinkább az előtte hódoló gyakorlattól. Ez nem a valóság abszurditásának – legfeljebb dialektikus természetének – bizonyítéka: nagyon is reális okai vannak. Az egyik legfontosabb ezek között az, hogy a mindenkori jelen követelményeihez, realitásaihoz igazodó gyakorlat a valóság *aktuális* vonásaira figyelve mindinkább kiereszti hatóköréből (sőt, a számára egyáltalán felfogható jelenségek tartományából is) azokat a folyamatokat, amelyeknek hatásai nem a *közvetlen* jelenben, hanem a *távolabbi* jövőben mutatkozhatnak meg. Így a bekövetkező változások többnyire meghökkentik az ezeket igazságtalan sorscsapásként, „kedvezőtlen hatásokként" fogadó igazgatási szakembereket. Ebből a szempontból mindegy, hogy a dolgok igazgatása milyen társadalomelméletre támaszkodik: konzervatív vagy liberális, reformer vagy reformellenes; a lényeg maga a pragmatikus *igazgatási szemlélet*, melyben a teendőket alapvetően a jelen mindennapi feladatai határozzák meg.

A dolgok igazgatási jellegű megszervezése szükségképpen olyan „igazgatási" szemléletet feltételez és tesz uralkodóvá, amelynek vonásait oly pontosan jellemezte a fiatal *Marx*: . . . *„az igazgatás általában nem magában*, hanem *magán kívül* találja meg az ínség okát. Az egyes . . . hivatalnok *nem szántszándékkal*, hanem *szükségszerűen* látja az állapotokat jobbaknak vagy másoknak, mint amilyenek. Azt hiszi, az a kérdés, hogy vidékén jól van-e minden, egyértelmű azzal a kérdéssel, hogy *ő* jól igazgatja-e . . . Hogy *ő maga* jól igazgat, arról teljes lelkiismeretességgel meg lehet győződve. Így egyrészt nem fogja annyira vigasztalannak találni a helyzetet, másrészt pedig, ha vigasztalannak találja, ennek okát az igazgatáson *kívül* fogja keresni, részint a természetben, amely az embertől független, részint a magánéletben, amely az igazgatástól független, részint véletlenekben, amelyek senkitől sem függenek . . . Minden kormányzatnak egyrészt megvan az a valódi államtudata, hogy az államnak törvényei vannak, amelyeket minden magánérdek ellenére érvényesítenie kell; másrészt mint egyes igazgatási hatóságnak nem az a feladata, hogy létrehozzon intézményeket és törvényeket, hanem az, hogy alkalmazza őket. Ezért nem igyekezhet megreformálni magát az igazgatást, hanem csak az igazgatás tárgyát . . . *Minél buzgóbban és becsületesebben*

igyekszik hát egy kormányzat az egyszer már elfogadott és őt magát vezérlő igazgatási elveken és intézményeken belül megszüntetni valamely *szembetűnő,* esetleg egy egész *vidéket* sújtó *ínséget,* minél *makacsabbul* áll ellen a baj, és növekszik a *jó* igazgatás ellenére, *annál mélységesebb, őszintébb, határozottabb lesz e kormányzatnak az a meggyőződése,* hogy ez gyógyíthatatlan ínségállapot, amelyen az igazgatás, vagyis az állam mit sem változtathat, hanem éppen ellenkezőleg szükségessé teszi, hogy az igazgatottak változtassanak rajta."[2] Hibás kör jön tehát létre, amelyben a jelenre-orientáltság a „változtatási hajlam hiányából", ez pedig a jelenre orientált végrehajtási alaphelyzetből következik, mindkettő közös alapja pedig maga az *igazgatásra orientált,* „felülről" centralizált szerkezet.

Amikor eluralkodik a társadalomban, ez a jelenre orientált pragmatizmus lényegében saját csapdájába kerül: az igazgatás rááll a „valósághoz való alkalmazkodás" meghatározott útjaira, ám mivel „realizmusát" saját „valóságra figyelő racionalizmusának" és a tőle *renitensen különváló* valóságnak dualizmusa határozza meg, a valóság szükségképpen mind több ponton jelzi eltéréseit ezektől az utaktól. Az igazgatás, a valósághoz való alkalmazkodás jegyében, persze, megpróbál utánamenni a „szabálytalan" folyamatoknak is, ám ezek mindinkább szaporodnak, a tegnapi jelenben előre nem látott következmények felszínre kerülnek, a halmozódó problémák mind sürgősebb kezelést igényelnek, a sürgető követelmények mind felületibb tüneti kezelést váltanak ki, és így tovább, mígnem szélső esetben az igazgatás – minden esetleges realista jó szándéka ellenére – teljesen elveszti uralmát a valóság legfontosabb folyamatai felett.

Az alkalmazkodást nehezíti az is, hogy a jelenre orientált igazgatási szemlélet *természete szerint* kontraszelektív is. A mindennapi folyamatokat igazgató apparátusok előbb-utóbb nemcsak igazgatási jellegük, hanem éppen „realizmusuk", jelenhez kötöttségük miatt is konzervatívvá válnak: az *adott* feltételekre koncentrálva szükségképpen mindinkább a *státus quo* védelmében látják feladatuk lényegét. Minthogy a józan realitásokat értékrendje centrumába helyező mentalitásnak legfőbb ellensége az adott valóságtól elrugaszkodó utópista alapállás, a józan realizmus jegyében kiépített intézményrendszer *szerkezetileg* ellene hat minden – természete szerint bizonytalan kimenetelű – kreatív kezdeményezésnek akkor is, ha az igazgatás egy-egy tágabb látókörű képviselője esetenként teret enged ilyennek. A kreativitást vagy kiveti magából a szerkezet, vagy energiapazarló üresjáratokkal herdálja el. A társadalomban időről időre szükségessé váló radikális változások a jelenre orientált szemléletben akkor sem tudnak igazán kibontakozni, ha az igazgatási apparátus a reformok támogatására kap utasítást. Csak egyértelmű célok mellett el-

[2] *Marx:* A mosel-vidéki tudósító igazolása. *Marx–Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 184–185. old.

kötelezett, jövőre orientált mentalitással lehet kikapcsolni az adott viszonyok „beépített fékjeit". Az apró, óvatos változtatások józansága a változtatások leglényegesebb elemét, az *egész* megváltoztatásának igényét és hatását iktatja ki, enélkül pedig az egyes részváltoztatások tartalma módosul, a megváltoztatottak *hozzáigazodnak a fennállóhoz.* A torzulások okát a bürokratikus hatalomgyakorlási *struktúrában* látni az egyszerűbb, s persze alapvetően e struktúra a megváltoztatandó, ám ehhez nem mellőzhető a struktúrát fenntartó alapértéknek, a „valósághoz való alkalmazkodás" dogmájának megkérdőjelezése sem.

A valósághoz igazodás uralkodó szemlélete kedvezőtlen hatással van az egyének általános magatartására abból a szempontból is, hogy az alkalmazkodást magára utaltan *individuálissá* teszi: a jelenre-orientáltsággal az ember valamilyen mértékig mindig zoológiai alapjai felé retardál. Mivel ilyenkor éppen a humán specifikum, az ember *teleologikus* képessége értékelődik le, s vele szemben a jelenre orientált *természet* törvénye, a „struggle for life" kerül előtérbe, ez mindig az *egyedek mint egyedek* alkalmazkodását, *onmagukról* való gondoskodását, és egyúttal társadalmi lény voltuk szerepének csökkenését jelenti. (Az ember *közösségi* alkalmazkodása sosem jelenre orientált; vagy a múlt, a közös hagyomány élteti, vagy a mindig közös alapú jövő. Az ember minden jövőre vonatkozó gondolata, elképzelése, vágya – *maga a teleologikus mozzanat* – eleve *kozosségi* természetű, az ember társadalmi lény voltából származik; a jelenhez alkalmazkodni enélkul, pusztán természeti lényként is lehet.) Ennek másik oldala az, hogy szoros összefüggés van a társadalmi perspektívavesztés és az egyén perspektívavesztése között, akkor is, ha ennek az egyének nincsenek tudatában. Mindenesetre kimutatható, hogy azokban a társadalmakban, amelyek határozott és perspektivikus társadalmi célokat helyeznek értékrendjük előterébe, még akkor is erősebb az egyének saját életükre vonatkozó perspektívatudata, és ebből fakadó szubjektív egyensúlya, mint az ilyen távlatokat a kezéből kieresztő társadalomban, amikor e perspektívák *objektíve* bizonytalanabbak. A társadalmi célok jövőre nyitottsága az értékek olyan rendjét sugározza, amely a legprivátabb törekvések számára is erős jövőtudatot biztosít, míg a társadalmi jövőre-orientáltság hiánya azzal a következménnyel jár, hogy cinikusan leértékelődik az egyes egyének bármiféle „civil" törekvése is.

S persze a jelenre-orientáltság a *múlthoz* való viszonyra is rányomja a bélyegét. Miközben a társadalmi-termelési szerkezet egyes igen lényeges vonásai érintetlenül maradnak, az ezen területeken elmaradt radikális változásokat a politikai „felhőrégióban" végrehajtott *tagadás totalizálása,* a jelennek a múlttal *szembe állított* idealizálása helyettesíti. Gyakran vélve úgy, hogy a durva diszkontinuitást elegendő a múlthoz fűződő érzelmi kötődésnek tett érzelmi *gesztusokkal,* a történelmi állóvizet pedig a természetes időmúlás mozgásként ünneplésével ellensúlyozni. (S az sem mellékes, hogy minden korszakváltás saját hívei egy nemzedékétől foszt-

ja meg a változó eszmét, s az így időről időre önnön gárdáját feláldozó eszme – az ember tanuló lény lévén – mind kevésbé számíthat hűséges, valóban eszmeileg elkötelezett hívekre. A kontraszelekció jellegzetes forrása a „hűségesekkel" szemben a köpönyegforgató karrieristák – persze ritkán tudatos, de egyszerűen a tények által végrehajtott – felértékelése is.) S a múlthoz való viszony egyik alapproblémája éppen a *forradalomhoz* való viszony: jóllehet a forradalmi *állapotok* állandóvá tételével nem lehet egy társadalmat tartósan működtetni, a politikai felhőrégióban hangsúlyozott, s ezért a különböző konformizmusok őrségváltását eredményező korszakváltások a másik véglethez vezetnek: a forradalmi elemektől való teljes elhatárolódás a társadalmat életelemétől fosztja meg. Hiszen olyan társadalomról van szó, amelynek *identitását* és legimitását egyelőre szinte csak az határozza meg, hogy *elvben* forradalmian új utat képvisel a világban uralkodó kapitalizmussal szemben.

A jelenre-orientált szemlélettel függ össze végül a „nemzeti egységnek" a szükséges változásokat szintén fékező azon ideálja is, amely elismeri ugyan a társadalom érdektagoltságát, de végül is csak azért, hogy ezt feloldja az össznemzeti egyetértésre épített cselekvési egység illúziójában. Ez az eszmény abban függ össze a jelenre-orientáltsággal, hogy az igazgatási szemlélet jegyében nyugalmat áhító igazgatás elemi érdekének érzi a nemzet valamennyi erejének kompromisszumát, kiegyezését (s ez azért is reális törekvés, mert e kompromisszumokat a jelenre-orientáltság uralma eleve kikényszeríti). Közös nevező egyébként mindig minden törekvéshez szükséges: a közös nevezők keresése maga a politika (a szó eredeti nemes értelmében is); a hiba nem ebben van, hanem abban, hogy a nemzeti egység közös nevezőjére *cselekvési egységet* építeni eleve csak illuzórikus lehet olyan társadalmi helyzetekben, amelyekben nem a nemzet a cselekvés funkcionális egysége, mint ahogy a nemzet igenis funkcionális cselekvési egység lehet például honvédő háborúk vagy szabadságharcok idején. A mindennapi társadalmi cselekvés *társadalmi ütközések* formájában történik, a *közös nevező sohasem a cselekvés alapja, legfeljebb következménye lehet.* Ami ehelyett létrejött, az az olyan kiegyezés (s itt a „kiegyezés korának" kultusza maga is árulkodó!), amelyben azok a középrétegek kötik meg a kompromisszumot, amelyek közös nevezője, érdekeltsége éppen a valamilyen értelemben vett státus quo védelem, a nem-cselekvés, vagy legalábbis az alapviszonyokat meg nem kérdőjelező változás. (Ez azonban nem is *nemzeti* egység, legfeljebb annak tűnik, annak következtében, hogy e kompromisszumkész középrétegek és érdekképviseleteik a társadalom „leglátszóbb" erői.)

A jelenre-orientáltság az egyik összetevője elmúlt évtizedeink jellegzetes gazdaságfelfogásának is, annak a szinte már megingathatatlanná vált alapgondolatnak, amely a *gazdaságnak* mindenek fölé emelt és ezáltal

gyakorlatilag a társadalom minden más területétől metafizikusan elszakított jelentőséget tulajdonít. A marxizmusnak – amely sokak szemében éppen a történelem gazdasági alapjának feltárása által vált revelatív tudománnyá –, egész története azt bizonyítja, hogy legtöbbször akkor kerültek a marxi elmélettől és gyakorlattól idegen elemek a „marxisták" munkáiba, amikor a „gazdasági meghatározókat" túlhangsúlyozták – legyen szó akár a II. Internacionálé egyes elméletalkotóiról, akár Sztálinról. (Bár persze hasonlóképp torzulások oka az is, ha például a *politikai* elemeket hangsúlyozzák túl, akár a parlamentarizmus, akár a radikális „baloldaliság" formájában.) Persze az elemzések tárgya, sőt a kategóriahasználat is megtévesztő lehet. Marxék azonban, amikor tulajdonról, termelési módról vagy akár csak magáról a termelésről beszélnek, mindig a társadalom viszonyainak *összességét* tartják szem előtt, s korántsem a „gazdaság" ennek meghatározó összetevője.

A gazdaság kitüntetett szerepe nem a marxizmus. hanem a kapitalizmus találmánya, amennyiben a gazdaság kultusza nem egyéb, mint a tőke mindent eltárgyiasító és a profitszerzésnek alávető természetének ideológiai alátámasztása, és a társadalom természetének *a kapitalizmuson belül* persze, adekvát tudata. (Marxék a tőke működésének gazdasági leírásában egyáltalán nem abszolutizálják, csak dezideologizálják, leleplezik ezt az összefüggést.) Amikor Sztálinnál a gazdaság (amely nála nem a piaci körülmények körül forog, hanem a központosított termelés szerepel mindennek alapjaként) kiemelt szerepet kap, akkor sincs egyébről szó, mint hogy a tőkefelhalmozásnak kell mindent alárendelni, ezúttal a társadalom erőtartalékainak *centrális* felhalmozása érdekében. A sztálini modell esetében persze a gazdaság egészen más modelljéről van szó, mint a kapitalizmusban, sőt, a fogalom tartalma sem ugyanaz. A „gazdaságcentrizmus" kategória véleményünk szerint azért alkalmazható mégis a „gazdaság" oly különböző tartalmai esetén is közös kategóriaként, mert mindezek a felfogások – a marxi alapállással ellentétben – *a társadalmi viszonyok változtatása helyett* az anyagi javak termelését tekintik a társadalmi lét legmeghatározóbb mozzanatának, a társadalmi viszonyok változtatását ezeknek vetik alá. (A sztálini modell gazdaságcentrizmusát pedig csak némileg fedi el, hogy ebben a modellben a társadalom összetevői közül az adminisztratív, ideologikus értelmében vett „politika" is kiemelt, s a társadalomtól hasonlóképpen önállósult és túlfeszített szerepet kapott.)

Természetesen a gazdaság a társadalom működésének meghatározó összetevője, pontosabban maga a meghatározott nézőpontból, az anyagi javak létrehozási és elosztási *jelenségeinek* oldaláról vizsgált társadalom. A gazdaság elhanyagolásával, működési törvényeinek figyelmen kívül hagyásával egyetlen társadalom sem létezhet, gazdasági aspektusa minden társadalom minden mozzanatának van, ahogy a test sem létezhet emésztő mechanizmusai nélkül. De a kapitalizmus *meghaladásában*

csak akkor lehetett akár csak egy lépést is tenni, amikor a „gazdaság" nem fedte el a „társadalmat", a társadalmi viszonyok összességét. (Lenin *„gazdasági"* döntései is alapvetően *„társadalmi"* döntések voltak.)

Magyarországon 1956 után a gazdaság jelentősége egészen új módon került előtérbe: a gazdaság mint a *fogyasztói* igények kielégítésének alapfeltétele kapott primátust. Az új gazdaságfelfogás kezdeti lépése tehát *társadalmi* természetű felismerésen, a fogyasztói érdekeltség *társadalmi* szerepének felismerésén alapult. Ám e felismerés igazsága – a globálisan „társadalmi" gondolkodás következetes végigvitele híján – a társadalomképet, világképet meghatározó sztereotípiává, a gazdaság fétisévé változott. Az igények-szükségletek jogosságának elismerése és a kielégítésükre tett lépések az igények-szükségletek *gazdasági* mozzanataira korlátozódtak, s ez noha a korábbinál differenciáltabb módon, továbbra is abba az irányba hatott – és annak következménye is –, hogy a társadalom működését a tőkefelhalmozás követelményei határozzák meg, ezért a szocialista társadalom sajátlagosságai a lehetségesnél jóval kevésbé tudnak kibontakozni. S a társadalom tagjainak értéktudatát ez a korszak az egészségesnél jóval nagyobb arányban – s mivel a korszak gazdaságcentrizmusa a fogyasztási szféra köré szerveződött, így a közvetlen érzelmi érintettség révén a korábbinál nagyobb mértékben is – terelte a gazdasági értékek felé. Az kétségtelen, hogy mindez a korábbinál lényegesen differenciáltabb módon történt. Például az alap–felépítmény viszony kiegyensúlyozottabb értelmezésében, a „felépítménynek" nevezett tényezők szerepének differenciáltabb kezelésében, önmozgásuk elismerésében ideológiailag az fejeződött ki, hogy a gazdaság, a társadalom nem rendelődik többé csak a *termelés* szolgálatába, fontossá válik más területek szerepe is – szemléletileg egyelőre azonban még döntően a *gazdaság* szolgálatában. A társadalom trockiji–sztálini modellje (amelyben a társadalmat egy nagy üzemnek láttatják, s üzemként is próbálják irányítani) a társadalmi embert lényegében gazdasági vonatkozásaira redukálja, s ez az osztálytársadalom teljes felszámolása – s így a munkásosztály felszámolása – helyett a mindenki munkássá tételét, a bérmunkás viszony konzerválódását jelenti. Ezen döntően nem változtat az – ahogy a kapitalizmusban, úgy a szocializmusban sem –, hogy a bérmunkásnak ezentúl nemcsak termelői, de fogyasztói természete is figyelembe vétetik.

A gazdaságcentrikus szemlélet problematikusságára még visszatérünk, egyelőre csak azt a paradoxont emeljük ki, hogy éppen a gazdaság továbbfejlődésének elakadása vezetett el a nyolcvanas évekre ahhoz, hogy egyre többen ismerik fel az egyéb tényezők fontosságát a gazdaság alakulásában is, ezen tényezők felértékelődése viszont remélhetőleg meghozza majd a gazdaság egyoldalú hangsúlyának ideológiai csökkenését. (További elemzések kérdése, hogy a gazdaság tartósan kiemelt szerepe a szocializmus mellett elkötelezett országokban milyen mértékben elkerülhetetlen a *tőkés világgazdaságnak* a világ valamennyi országának

mozgásterét meghatározó uralma mellett. Az bizonyosnak látszik azonban, hogy a kapitalista modell valóságos meghaladása éppúgy csak a gazdaság *mindenekfelett uralkodó* szerepének kiiktatásán alapulhat, ahogy ennek feltételeit nem „alternatív" kivonulással, hanem csak a kapitalista társadalmi világrendből kiszakadó forradalommal lehetett megteremteni.)

Részben a jelenre orientált pragmatizmussal, részben a gazdaság túlsúlyos szerepével függ össze az elmúlt évtizedek közgondolkodásának harmadik problematikus alapeleme, maga az *elméletnélküliség,* helyesebben az elméletiséggel szembeni tartózkodás, olykor elméletellenesség. Ez persze általában nem volt olyan tételszerűen megfogalmazva, mint az eddigiek, s ezekben az évtizedekben a korábbiakhoz képest rendkívüli mértékben fel is lendült az elméleti tevékenység Magyarországon: apránként, obligát kritikai döfésekkel „helyre téve", de mégis szinte hivatalos filozófiává emelkedett a magyar marxizmus addigi legjelentősebb teljesítménye, Lukács György munkássága, és különösen a hatvanas években, a hetvenes évek elején jelentős eredmények születtek a marxista elmélet legkülönfélébb területein. Az elméleti űr akkor lesz szembetűnővé, amikor a gyakorlat felé fordulunk, és ennek fényében válik világossá az is, hogy az említett elméleti teljesítmények az általános társadalmi *gyakorlattól külön* jöttek – így jöhettek – létre (a korábbinál sokkal kedvezőbbé tett, de mintegy „kutatóintézeti" körülmények között), s ennek következtében, ha végig- vagy továbbgondoljuk eredményeiket, sorra utópisztikus elemekhez jutunk el: a valóság és a létrejött elméleti eredmények között láncszemek hiányoznak, és nem is nagyon hozhatók létre. (Itt persze azon elméleti eredményekről van szó, amelyeknek *cselekvési* konzekvenciái lehetnének, a ténymegállapító tudományos eredményeket, illetve a kor apologetikus tükröződéseit nem sorolva az *elmélet* kategóriájába.) A gyakorlat és elmélet közti összeköttetés hiányának ugyanis gyakorlati okai vannak (amelyek persze az elméleti tevékenység gyengéinek is köszönhetők).

Az egyik ilyen gyakorlati ok a politikának, a különböző célokra mozgósuló embercsoportok nyílt küzdelmének adminisztratív megoldásokkal való helyettesítése (ami ellen például Lenin olyan élesen fellépett). Ez nemcsak azzal jár, hogy a természetesen sohasem omnipotens adminisztráció szükségképpen válasz nélkül hagyja a felmerülő kérdések jelentős részét (sőt, a megoldandó problémák, ellentmondások közvetlen, nyílt kifejeződése elé emelt gátakkal a megválaszolatlan kérdések halmozódását segíti elő), hanem azzal is, hogy az elmélet önmozgásra kényszerül. Az elmélet ugyanis csak úgy tudja megtermékenyíteni a gyakorlatot, ha valamilyen mozgalom közvetítésével bír. E közvetítés kétirányú: egyfelől a mozgalom az elméletet a maga ideológiájaként (a mozgalom konkrét stratégiáját, konkrét cselekvését meghatározó ideológiájaként) – az ezen ideológia jegyében folytatott mindennapi gyakorlatával viheti be a való-

ságba. Másfelől a mozgalom mindennapi teendői, gyakorlati kérdései szolgáltathatják az elméletnek azokat a szempontokat, amelyek elméleti megválaszolása létrehozza az elmélet realizációjának egyértelmű lépéseit.

Az elmélet(ek) utópisztikus vonásai tehát nem az elméletalkotók, hanem a mozgalmi háttér kényszerű hiányának számlájára írhatók. A politikai mozgások adminisztratív helyettesítése (jellemző, hogy a politikai zsargonban ebben az időszakban maga a „politikai" kifejezés is mindinkább a párt és egyéb apparátusok rituális önműködtetését fedi) olyan politikai fegyver, amely eredetileg a különböző ellenséges politikai mozgások biztos kizárását szolgálta (ezt ha el nem is éri, de föld alá szorításukat valóban biztosítja). Hatásaiban azonban végül önmaga ellen is fordul: ha feltételezzük, hogy a politikai gyakorlati szándékok összhangban vannak az eredeti politikai célkitűzésekkel, úgy a politikai gyakorlatnak azzal is számolnia kell, hogy az igazgatási funkciók ilyen eluralkodásával saját bázisát fosztja meg a cselekvés lehetőségeitől. Ez konszolidált helyzetekben nem tűnik veszélyesnek, hiszen az aparátusok „eladminisztrálják" az ügyeket, válságos helyzetekben azonban az apparátusok is összeomlanak, ha nem támaszkodhatnak mozgalmi háttérre. Hosszú távon még ennél is nagyobb kár az, ami az elmélet elsorvasztásával, illetve a realizáció lehetőségeitől való megfosztásával jön létre.

Ennek következménye az is, hogy amikor az így igazgatott társadalomban változások, megújulások jönnek létre, ezek túlnyomórészt nem saját, belső, aktív tevékenységre épülnek, hanem nagyrészt külső nyomásokra tett engedményekként következnek be. Ez szükségképpen vezet ahhoz, hogy nem az történik, ami a fejlődés szempontjából kívánatos lenne, vagyis, hogy egy szocialista szerkezet integráló erőként venné át, építené magába a különböző hatásokat, hanem az átvett elemek idegenek maradnak, s így szervetlenül épülnek be a társadalomba. (Ez természetszerűleg azzal jár, hogy a rendszer lényegét féltők idegenként ostorozzák azt is, amit be lehet, be kell építeni, az átvétel mellett állásfoglalók gyakran a szocializmus lényegéhez tartozó elemeket érzik a megújulás akadályának, és így magától a szocializmustól távolodnak el, az apologeták pedig azt igyekeznek bizonygatni, hogy az átvett elemek mindenképpen szocialisták. Mindez elkerülhető lenne, ha a társadalmi gyakorlat olyan erős és kidolgozott elméleten nyugodnék, amely képes lenne integrálni – vagyis nem eklektikusan átvenni, hanem az összefüggések belső törvényei szerint át is formálni – az átvehetőt.) A valóságos átvételt persze a mindennapi gyakorlat hajtja végre: csakhogy a társadalom formációs lényegét kifejező (és a gyakorlatba való átmenetével rendszerszerű működését biztosító) elméleti rendszer nélkül eklektikusan, ellentmondásosan, olykor a rendszer alapjait is bomlasztva; eleven mozgalomra támaszkodó elmélet működése esetén viszont a szerves építkezés jóval nagyobb esélyével.

Az elméletiséggel szembeni fenntartások rendszerint mind a gyakorlatban, mind az elméletben igen zavaros helyzetet teremtenek, és ez a közelmúlt politikatörténetében is kimutatható. Egymás után születhettek a társadalmi forma hosszú távú immanens fejlődésének, sőt egymásnak is ellentmondó döntések. A közgondolkodás pedig a kiútkereső próbálkozások közben különböző, elméletileg igen kezdetleges megoldások felé kanyarodik el, illetve hátrál vissza. Kialakul az átlátatlan összefüggések bizonytalanságában egyfajta csodavárás, a helyzetet majd átlátó, megoldó nagy politikai személyiségek messianisztikus várása (a bonapartizmus kedvező táptalaja); a „minél rosszabb, annál jobb" destruktív-anarchista szemlélete, amely kalandor módon társadalmi katasztrófától reméli a „tiszta lapot"; vannak, akik különböző külső segítségekben reménykednek, sokan vannak, akik az utolsó percig bíznak abban, hogy lényegi változtatások nélkül is majd megoldódnak a dolgok valahogy; és sokasodnak a reményvesztettek, a bármiféle cselekvésről lemondók is. Sokan vannak a különböző reformelképzelések hívei a hatalomban és azon kívül is. Kidolgozott elmélet és azzal szervesen összefonódó mozgalom nélkül azonban olyan reform, amely valóban a szocializmus állásait erősíti, alapfeltételei nélkül marad, és így nem is valósulhat meg.

Az elméléthiány hatásai ebben az időszakban az egész társadalmi gyakorlatban kimutathatók. A párt, amely elvben egy elmélettel összefonódó mozgalom, a gyakorlatban lényegében elméletlen szervezetté vált. Persze volt ideológiai tevékenysége, volt elméleti „oktatás" stb. Ez azonban jószerint nem valóságos, a párt közgondolkodása által alakított elméleti tevékenység volt, hanem passzív dogmatizmus, melynek az aktuális változásokhoz igazodva változnak a dogmái. Az igazgatási szemléletű apparátus számára az apologetikus tételtáron túlmutató elmélet többnyire „gyanús" (és ezért kívánatos a belterjes „laboratóriumi" szabadság nem is feltétlenül kényelmetlen karanténjában tartani). Ezt az álláspontot a pragmatista döntéshozók egyrészt arra a tapasztalatra építik, hogy az elméletek igen kevéssé bizonyulnak a valóságban alkalmazhatónak (ám láttuk, erről többnyire nem az elméletek alkotói tehetnek). Másrészt, minthogy igazán értékes társadalomelméleti tevékenység, különösen, ha a marxista elméletről van szó, nem lehet az adott valósággal szemben apologetikus, az elméleteknek mindig vannak olyan konzekvenciái, amelyek az igazgatott status quót alapjaiban forgatnák fel, és ez mindig nyugtalanítóan beláthatatlan következményekkel jár. Ráadásul az elméletekben mindig ott van a tévedés lehetősége is, amit az igazgatási szemlélet alapvetően szeretne kiiktatni a valóságból. Így az „elmélet" funkcióját az igazgatási szemlélet általában igyekszik úgy meghatározni, hogy a *döntések propagandisztikus* alátámasztására korlátozza, ami nem egyszerűen hiba, hanem egyenesen szocializmusellenes tevékenység: az üres, hamis, hiteltelen, dekorációs szerepre kárhoztatott „elmélet" a marxizmus számára megnyerhető emberek számának növelése helyett mind

többeket taszít el tőle, és az ilyen „elmélet", az ilyen „közgondolkodás" maga is mind igénytelenebbé válik. A „mozgalom", a mozgalomnak eufemizált szervezet elméletnélkülisége azután visszahat magára a szervezetre is, a párton belüli kiválasztás egyre inkább nem a párt eredeti elvei szerinti képességek alapján történik, hanem az igazgatási-végrehajtási megfelelés szerint, s ez megint egyfajta kontraszelekciós mechanizmus. Mert jóllehet, az így választottak alkalmasak az igazgatási feladatok ellátására, de nagyrészt nem a párt *elveit* képviselik, hanem – az alapvetően *végrehajtó – hatalmi gyakorlatot.* Ez viszont megint önfelszámoló mechanizmus: a párt számára a megkülönböztető legitimáció legfőbb forrása éppen elveiben, a létrejötte alapjául szolgáló marxi elméletben van, s ha ez másodlagossá válik a mindennapi hatalomgyakorlás igazgatási-végrehajtó tevékenysége mögött, akkor ezáltal paradox módon éppen *hatalmi* helyzetének alapjai gyengülnek meg. (Ha a párt hatalmi szerepében, funkciójában gondolkodva nem rövid távú érdekekre, hanem a világtörténelmi hivatottság követelményeire gondolunk.)

Az igazgatási szemlélet persze a maga módján igyekszik biztosítani az elvi-elméleti stabilitást is. A szocializmus-gondolat eddigi történetében mindig is jelentős hangsúlyt kapott az „elhajlások" elleni fellépés. Ez, persze, elvben mégiscsak az elmélet jelenlétét bizonyítja, hiszen a helyes, eredményes, zsákutcákat elkerülő gyakorlat megfelelő elvi alapjainak kimunkálása igen fontos elméleti feladat. Csakhogy az elmélet gyengesége abban is megmutatkozik, hogy az „elhajlások", a valamilyen irányban egyoldalúvá váló nézetek kritikája általában egy képlékeny *„közép"* nevében vetődik fel, a „helyes" („arany"?) középúttól való elhajlást marasztalják el, s nem a társadalom *egészleges* szemléletét állítják szembe a csupán *részigazságok* korlátozottságával. Ennek az a kovetkezménye, hogy a különböző elméleti próbálkozásokban igen sok használható energia elherdálódik, a „közepet" képviselő hivatalosság nem tudja igazán integrálni, szövetségesévé tenni, *részeiként* hasznosítani a megbírált „szélsőségekben" rejlő pozitív tendenciákat. A tulajdonképpen *bármely* véleményben benne rejlő „elhajlási" lehetőség ezzel szemben az elméleti szférában állandó bizonytalanságot tart fenn, és mindez csupán arra jó, hogy az elméleti igazság kompetenciáját a mindenkori hivatalosság kivételével mindenki mástól megvonja, ami egy abszolút centralisztikus, többnyire egyszemélyi irányítás számára igazgatási szempontból aktuálisan előnyös lehet, viszont rendkívüli mértékben rontja a társadalom megújulási képességét, és idegen a marxi szemlélettől is.

Ugyanez a helyzet az ifjúsághoz való viszonyban. Az ifjúság mindig a jövő, a perspektívák szimbóluma egy társadalomban. Amikor a már hosszan taglalt jelenre-orientáltság szemlélete uralkodik egy társadalomban, a jövőt képviselő ifjúságnak logikusan jelölnek ki alávetett, nem kezdeményező szerepet. Adminisztratív szempontból az ifjúság különben is eleve gyanús és fenntartásokkal kezelendő, hiszen tapasztalatok híján

alkalmazkodása általában valóban tökéletlen a fenntartani kívánt status quo bevett mechanizmusaihoz. Tágabb látókörű elméleti gondolkodással nem termelődhetne nemzedékről nemzedékre újjá az ifjúságnak *mint ifjúságnak* oly sokszor tapasztalt eltávolodása a hivatalosság képviseletétől, ez azonban az utóbbi évtizedekben rendre bekövetkezett. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne sikerült volna a mindenkori ifjúság bizonyos hányadát megnyerni a hivatalos céloknak. A megnyertek azonban (legalábbis az utóbbi két évtizedben), noha a hivatalosság rendre az ifjúság körében elért sikerekként próbálta igazolni megnyerésüket, szinte mindig *nem-ifjúságként,* a legjellegzetesebb nemzedéki identitásképző sajátosságoktól elhatárolódva vállalták fel a részvételt, az együttműködést. (Ez a választás önmagában nem minősíthető, lehetnek helyzetek, amelyekben éppen a nemzedék legprogresszívebb erői határolódnak el a nemzedéki divatoktól, itt azonban általában nem erről van szó.)

Az elmélettel szembeni bizalmatlanság és jelenre-orientáltság általános velejárója, következménye volt a vizsgált időszakban a társadalom mély *depolitizáltsága.* Az emberek politikai megnyerésére törekvés olyan korszakokban jellemző, amikor valamely jövendő cél köré szerveződnek a társadalom legfőbb erőfeszítései. A változások passzív elhárítása ilyen átpolitizáltságot nem kíván, és az irányítás, a jelen realitásaira irányzott figyelem jegyében ezt már csak azért is feleslegesnek érzi, mert úgy véli, hogy a politika végső soron a társadalom többségétől idegen, a mindennapi társadalmi valóságban ritkán találkozunk „politikai" törekvésekkel: az empirikus egyének túlnyomó része – ha nincs éles válsághelyzet – politikailag valójában közömbös, látszólag csak a magánéletben érdekelt. Csakhogy a politikai magatartás, politikai attitűd, amely implicite igenis minden magánjellegű tevékenységben is benne van, az esetek többségében nem magától aktivizálódik, kerül felszínre. Egyrészt tudatosítható, kiváltható, mozgósítható, másrészt ha nem elméleti program nélkül közeledünk a társadalomhoz, akkor – minthogy az elméletet éppen a társadalom átpolitizáltsága élteti – az is világossá válik, hogy a társadalom tagjai nagyon is érdekeltek a politikai önkifejezésben, ha ez a politikai önkifejezés összefonódik a *saját élet feltételeinek aktív alakításával.* (Illetve éppen ezt, a *saját élet feltételeihez való aktív viszonyt* jelenti.) A depolitizáltság a társadalom egyéneit elbátortalanítja és kiszolgáltatottá teszi a társadalom intézményeivel szemben, mert ilyenkor azok működése helyettesíti a politikát, azok lépnek az egyének tevékenysége helyébe is. A depolitizált gyakorlat persze maga is erősíti az emberekben azt az érzést, hogy a politikai kérdésekkel nem érdemes foglalkozniuk. A hiányzó politikai aktivitást aztán más mechanizmusok helyettesítik. Ahogy a hivatalosság oldaláról a politikát az intézményes függésrendszer, illetve ennek működése helyettesíti, az intézményekkel szembekerülő emberek nemcsak különböző kivonulásokkal, engedetlenségi gesztusokkal, második gazdasággal politizálnak (mint azt több szociológiai elemzés is kimu-

tatja az elmúlt években), hanem megpróbálják az egyoldalú függésrendet is megfordítani, a hatalom képviselőit valamiképpen mégis tőlük is függővé tenni, például a korrupcióval, személyi kapcsolatok mozgósításával stb.

N. SZABÓ JÓZSEF

A KOALÍCIÓS PÁRTOK FELSŐOKTATÁS-POLITIKAI REFORMJAVASLATAI A FELSZABADULÁS ÉVÉBEN

Az ország felszabadulásakor a magyar felsőoktatás nagy része sem szakmai-tudományos, sem ideológiai-politikai szempontból nem felelt meg a kor színvonalának, illetve kívánalmainak. Egyetemi-főiskolai rendszerünk a képzési ágak struktúráját és a tízezer lakosra jutó hallgatók számát tekintve az európai országok többségéhez képest elmaradott volt. A háború előtti Magyarországon 42 felsőoktatási intézmény, 4 tudományegyetem, 1 műszaki és gazdaságtudományi egyetem, 3 jogakadémia, 3 mezőgazdasági akadémia, 1 művészeti főiskola, 4 tanárképző és 26 hittudományi főiskola működött. A harmincas évek végéig a jogászképzés dominált, és viszonylag magas volt a hittudományi képzésben részesülők száma. E területek a felsőoktatáson belül 1937–1938-ban 48,4%-ot tettek ki, ugyanakkor a műszaki képzés aránya 7,9%, a közgazdászképzésé 4,6% volt.[1]

A magyar felsőoktatás korszerűtlensége mellett reakciós-konzervatív vonásokkal is terhelt volt. A felsőoktatás-politika ügyelt rá, hogy csak azokat engedje be az egyetemek-főiskolák padjaiba, akikről feltételezhették, hogy nem kérdőjelezik meg a Horthy-rendszert. Ez az oktatáspolitika még eleve elzárta a munkás- és parasztfiatalok elől a továbbtanulás lehetőségét. Az 1930–1931-es tanévben a magyar felsőoktatási intézmények hallgatói közül csak 256 (1,5%) volt szegényparaszt származású, és 11 932 hallgatója közül csupán 473 (2,8%) munkásszülők gyermeke.[2]

A felsőoktatás-politikát az jellemezte továbbá, hogy nők csak korlátozott számban és csak némely felsőoktatási intézményben folytathattak tanulmányokat. A jogi, valamint a műszaki és gazdaságtudományi egyete-

[1] Lásd *Ladányi Andor:* A felsőoktatás helyzetének fő vonásai, 1945–1948. április. In Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948. (Szerkesztette: *Molnár János.*) Budapest 1981. 129–134. old.

[2] Lásd *Földes Ferenc:* Válogatott írások. Kossuth Könyvkiadó 1967. 40–45. old.

mi karokra például egyáltalán nem nyerhettek felvételt Arányuk a felsőoktatásban 1937–1938-ban csak 13,5% volt [3]

A politika más szempontokból is befolyásolta a hallgatói összetételt. Az 1920: XXV. tc. szerint az egyetemeken és főiskolákon a zsidó vallású fiatalok aránya csak igen korlátozott lehetett A „numerus clausust" követő „numerus nullussal" azután a rendszer a zsidó vallásúakat teljesen kizárta a felsőoktatásból.[4]

A felsőoktatás-politika a tanári állomány összetételére ugyanilyen figyelmet fordított. Nemcsak a Tanácskoztársaság alatt kinevezett egyetemi tanárokat távolították el az egyetemekről és főiskolákról, hanem a liberális szellemű oktatókat általában. A professzorok többsége konzervatív felfogást képviselt, és tartózkodott az aktív politikai tevékenységtől. Egy részük azonban képviselő, felsőházi tag lett, többen pedig jobboldali politikai és társadalmi szervezetek tagjaiként exponálódtak.

Természetesen voltak a magyar egyetemi-főiskolai oktatásnak értékes elemei is, az orvos- és mérnökképzés például viszonylag színvonalasan folyt, tudományosan magas nívót képviselt az Eotvos Kollégium Tudósaink egy része európai színvonalon oktatott, mindezek azonban nem ellensúlyozhatták a magyar felsőoktatás alapvető hiányosságait, korszerűtlenségét.

A felsőoktatásban – a művelődésügy más ágai hoz hasonlóan – olyan reformokra volt szükség, amelyek révén egyetemi-főiskolai rendszerünk képes lesz megfelelni a demokratikus átalakulás és a korszerű oktatás követelményeinek. A felsőoktatás struktúrájának átalakítása a természettudományi, műszaki-agrártudományi és kozgazdasági képzés fejlesztését, kereteinek bővítését igényelte volna A demokratizálás megkívánta a tanári karok átalakítását, a diszkriminációk felszámolását, az uralkodó osztályok művelődési monopóliumának megszuntetését.

Mindazok, akik a demokratikus Magyarországért kuzdottek, természetesnek tartották ezen a teruleten is a reformokat Az ország átalakításáért felelősséget vállaló koalíciós pártok ezért az átalakulás fontos feladatának tartották a felsőoktatás reformját A haladó gondolkodású tudósok előtt is nyilvánvaló volt a mélyreható változások szukségessége

A felsőoktatás modernizálásával kapcsolatos elképzeléseket, ideológiai értékeket, politikai szempontokat és szakmai követelményeket szem előtt tartva kívánták végrehajtani

Az első egyetemi-főiskolai reformtervek 1945 áprilisában a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt

[3] Lasd *Ladanyi Andor* Id mu 129–134 old

[4] Lásd *Heksch Agnes* Adatok a numerus clausus tortenetehez Pedagogiai Szemle 1962 613–619 old *Balogh Sandor–Szabolcs Otto* Pedagogusok a ket vilaghaboru kozott 1919–1945 A Magyar Tortenelmi Tarsulat es a Hazafias Nepfront Konyvtara 1963 16–20 old

kezdeményezésére, a debreceni nevelők szakszervezetének kétnapos értekezletén hangzottak el.[5]

A pedagógusképzés a reformtörekvések középpontjában

1945 tavaszán a kultúrpolitika egyik legfontosabb szempontjaként az oktatási reformra vonatkozó elképzelések is többnyire a pedagógusképzés körül születtek meg. A debreceni tanácskozás első előadója, Kondor Imre a kor új politikai követelményeinek megfelelő demokratikus elvek szerint végrehajtandó pedagógiai reform szükségességéről beszélt, melynek részét kell képeznie az egyetem haladást elősegítő átalakításának. A parasztpárti politikus az egyetem feladatát abban látta, hogy a korszerű magyar világképet tudatosítsa, és a kultúra értékeinek tudatosítását „filozófiai fokon" végezze.

A reformot többen, így G. Szabó Kálmán is szakmai és politikai szempontból egyaránt szükségesnek tartották. G. Szabó szerint a megvalósítandó nyolcosztályos iskola nevelőinek képzettebbeknek kell lenniük, mint a korábbi néptanítóknak, ezért a tanítóképzésben kell a legradikálisabb változást végrehajtani. G. Szabó Kálmán tervezete a tanítóképzést a gimnáziumra építette, szervezetileg az egyetem keretébe helyezte. A tanítóképzésnek az egyetemi struktúrába integrálását azért is indokoltnak tartotta, mert úgy vélte, hogy a tanítóság alacsony társadalmi presztízsét csak az egyetemi képzéssel lehet megszüntetni, eltüntetve a szakadékot tanár és tanító között.

Szakmai követelményekkel indokolta a pedagógusképzés reformjának fontosságát Juhász Géza. A neves irodalomtudós szerint is az egyetemen kell folynia a pedagógusképzésnek, mert a leendő tanítóknak és tanároknak egyaránt rendelkezniük kell tudományos felkészültséggel és pedagógiai gyakorlattal. A kétféle képzés között szerinte annyiban lett volna eltérés, hogy ha valakinek határozott érdeklődése mutatkozik egy „főtárgy" iránt, abból négyévi szaktudományi és egyévi neveléstudományi képzés után tanár lett volna, a többiekből két év után tanító. A pedagógusjelöltek képzésének hatékonyságát kívánta növelni Juhász Géza azon elképzelése is, hogy a gyakorló iskolai képzést ne külön kiválasztott mintaiskolákban, hanem „átlagos" iskolákban végezzék. A bölcsészkari tudósképzésről úgy vélekedett, hogy ha egy hallgató valóban tudós akar lenni, nem egyszerűen szakember, akkor szüksége van filozófiai áttekintésre is, ezért amellett, hogy négy féléven át pedagógiát kell hallgatnia, állandó szemináriumi munkát is kell végeznie.

A szakmai jellegű reform bevezetését kultúrpolitikai szempontból sür-

[5] PI Archívum, 274–21/72.

gette Szabó Árpád. A fiatal tudós megítélése szerint a magyar közoktatás újjászervezése csak akkor lehet eredményes, ha ezzel párhuzamosan az egyetem profilját is átalakítják. Felfogása szerint a jövőben az egyetemeknek a tudományos gondolkodás központjainak kell lenniük, szemben a pozitivizmusra nevelő korábbi gyakorlattal. A hatékony képzés érdekében változtatni kívánt az előadások és a szemináriumok arányán. Helytelenítette, hogy az egyetemi tanárok munkájának nagyobb részét az előadások kötik le, csak mellékes szerepet töltenek be a szemináriumok.

Az egyetemi munka középpontjában szerinte a szemináriumoknak kell állniuk, és ezek szolgálatába kell állítani az előadásokat. Szorgalmazta, hogy biztosítsanak időt a hallgatóknak a tanulmányaikba való elmélyüléshez, ennek érdekében vizsgálják felül a csak papíron létező tanszabadságot.[6]

A debreceni tanácskozáson a demokratikus oktatáspolitika által támasztott követelményeknek megfelelő felsőoktatási reform szükségességét fogalmazták meg. Olyan reformot sürgettek, amely érinti az egyetemek ideológiai-pedagógiai szemléletét, szakmai-tudományos jellegét. Ha nem is teljes mélységében, de összegezték a magyar pedagógusképzéssel kapcsolatos elvárásokat.

A pedagógusképzés reformját valamennyi koalíciós párt szükségesnek tartotta. A pártok reformjavaslatai azonban többnyire az általánosságok szintjén fogalmazódtak meg, a pártok véleményét is tükröző, nem egy esetben felkérésre készült „szakértői" reformelképzelések viszont sokoldalúan kidolgozott reformtervek voltak.

A legelsők között kezdeményezte a képzés reformját a szociáldemokrata Gárdos Dezső, aki a főiskolai szintű pedagógusképzésért szállt síkra. Tervezete annyiban tér el mások elképzeléseitől, hogy nemcsak a tanítók és tanárok képzését akarta főiskolai szintre emelni, hanem az óvónőkét is. Gárdos elsőként javasolta, hogy 1945 szeptemberétől az ifjúmunkások részére indítsák meg az internátussal kapcsolatban álló tanítóképző első osztályát.[7]

A felsőoktatás strukturális kérdéseivel foglalkozott a Simon László szociáldemokrata államtitkár által a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban elkészített nevelésügyi reformterv felsőoktatásra vonatkozó tervezete. E szerint a felsőoktatás három fokozatú lenne: a szaktovábbképzést szolgálná a kétéves akadémia, az értelmiségi pályákra a négyéves főiskola készítene fel, az egyetem minden kara ötéves lenne és a tudósképzést szolgálná.[8]

A Nemzeti Parasztpárt kezdettől a reform híve volt. Vezető politikusa, Darvas József már 1945. április 11-én, a Budapesti Nemzeti Bizottság ülé-

[6] Ugyanott.
[7] Ugyanott. 274-21/73
[8] Lásd Tiszántúli Népszava. 1945 június 23

sén kiállt a pedagógusképzés reformja mellett. A szintén parasztpárti Kovács Máté a pedagógusképzés reformját az egész közoktatás szempontjából ítélte fontosnak. A magyar köznevelés hibáinak egyik legfőbb forrását abban látta, hogy az utóbbi évtizedek reformkísérleteit nem követte a nevelőképzés megfelelő kiépítése.[9]

A Nemzeti Parasztpártban aktívan dolgozó Illyés Gyula felkérésére készítette el a legrészletesebb reformtervet Németh László. Németh László a hatékony és színvonalas oktatás megvalósítása érdekében több, az egyetemi oktatásban kialakult forma megváltoztatására tett javaslatot. Többek között nem értett egyet azzal, hogy egy 10–12 hetes szemeszterben a hallgatók olyan előadásokat hallgatnak, amelyek anyaga a könyvtárakban is megtalálható, olyan ismereteket kapnak, amelyeket könyvből is el lehet sajátítani. A felsőoktatás színvonalának emelkedését várta a felvételi vizsga bevezetésétől. Úgy ítélte meg, hogy ily módon egy évet nyerhetnek a magasabb szintű képzésre, és feleslegessé válnának az olyan vizsgák, amelyek színvonala nem üti meg az érettségi szintjét sem.

Németh László javasolta az egyetemi oktatás decentralizálását. Kezdeményezte, hogy az alacsonyabb beosztású kiváló oktatókat fokozottabban vonják be a munkába. A professzorok feladata ebben a rendszerben a példateremtés lett volna – az előadáson keresztül. Egyetemi reformelképzelése szerint a középiskolák az egyetemre készítenének fel, ezért az értelmiségi középiskolára épülne a humán egyetem, melynek nyelvi, történeti, jogi és politikai osztályai lennének. A természettudományi képzésre épülne a biológiai és műszaki egyetem. A mezőgazdasági egyetemek a gazdasági iskolákból kapnának utánpótlást. Az adminisztratív középiskolák fölött is működhetne a „soványabb" egyetem.

Az egyetemi képzést rendkívül nyitottá kívánta tenni. Mivel az egyetemi tanulmányok feltételének a felvételit tartotta, úgy ítélte meg, hogy mindenki bárhová bekerülhet, például a borbélyból is lehet orvos, ha a felvételi vizsgát letette. Több elképzelése a hagyományos struktúrát teljesen megváltoztatta volna. Tervezete szerint minden egyetemen háromféle képesítés lett volna szerezhető: elméleti, gyakorlati és tanári.

A pedagógusképzésre vonatkozó elképzelései minden korábbi formát tagadtak. Az általa elgondolt képzési mechanizmusban az orvos, a technikus, a mérnök, az agrármérnök is tanár lett volna, mégpedig elméleti tárgyak tanára. Elképzelését azért tartotta újszerűnek, mert eddig csak egy fakultás nevelte a „nemzet műveltjeit", most viszont az összes kar képezné a pedagógiai hajlamú fiatalokat (az egyetlen kivétel ez alól a jogi fakultás). Az egyetemi képzés hatéves. Ebből az első három vagy négy évben mind a három ág – elméleti, gyakorlati és tanári – együtt haladna, s csak azután válnának szét.

A hatéves, magasabb képzettséget adó intézmények mellett működött

[9] Lásd A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1946

volna a hároméves, alacsonyabb képzést nyújtó főiskola, mert nem minden értelmiségi feladat ellátása igényel egyetemi szintű felkészültséget. Ezek a főiskolák az egyetemekhez tartoznának. Az orvosi egyetemhez tartozna a gyógyszerészeti, a védőnői, esetleg az állatorvosi főiskola, a történeti-nyelvi egyetemhez pedig a tanítóképzők, a testnevelőképzők, az újságíróképzők stb.

Indokoltnak tartotta a zenei, művészi, színészi, esetleg az építészmérnöki főiskolák egy Művészegyetem keretében történő összevonását, amely magában foglalhatná a történeti-nyelvi szakot is, hiszen „történeti gyökerükkel" ezek éppúgy a „történelemben helyezkedtek el", mint az irodalom. Az pedig, hogy az irodalmárok is művészek legyenek, legalább annyira, mint az ének- és rajztanárok, nem magas követelmény.

Németh László fontosnak ítélte, hogy biztosítsanak a nem hagyományos formák között továbbtanulni szándékozóknak is lehetőségeket, hogy mind kevesebb tehetséges ember kallódjon el.[10]

Németh László tervezete nagyon sok érdekes, előremutató, az integrált oktatást elősegítő elemet tartalmazott. Saját vásárhelyi működésével koncepcióját később igazolta. Társadalmi szinten azonban a tervezet megvalósíthatatlan, bár egyes elemei ma is adaptálhatók lehetnének.

A Független Kisgazdapárt egyetempolitikai elképzeléseit a *Kis Újság* 1945. június 10-i száma ismertette. Ennek lényege, hogy egységes és általános képzést javasolt minden tudományegyetemi hallgató számára. Ebben a rendszerben két-három szemeszteren át együtt tanulnának papok, jogászok, orvosok, tanárok, elsajátítanák a közös társadalomtudományi, gondolkodástani, ismeretelméleti és logikai ismereteket. Emellett az FKGP indítványozta az egyetemen folyó szak- és tudósképzés szétválasztását. Helyre kívánta állítani a doktori cím elvesztett tekintélyét.

A párt július 9-én a *Kis Újság*ban újból állást foglalt a reform fontossága mellett, amit Ortutay Gyula ismertetett. A nem részletezett tervezet szerint gyökeresen át kell szervezni a teljesen elhibázott tanárképzést. A képzés tökéletesítését elsősorban a gyakorlati oktatás növelésével vélte megvalósíthatónak, ezért a jövőben a tanárképzősök már a második félévtől gyakorlati képzésben részesülnének.

A Magyar Kommunista Párt is a reform egyik fő támogatója volt. Sajtójában több, a reformot igenlő cikk jelent meg. A *Szabad Nép* július 25-én „A közoktatás átszervezése" című írásában kifejti, hogy nemcsak az alsó- és középfokú oktatásban, hanem a főiskolákon és az egyetemeken is érvényesíteni kell a demokrácia szempontjait. Augusztus 2-i, „A nevelés" című vezércikke viszont azt fejtegette, hogy a demokratikus nevelést alapvetően csak a tanárképzés és az egész iskolarendszer gyökeres reformjával lehet biztosítani.[11]

[10] Lásd *Nemeth Laszlo* A kíserletező ember Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó 1973 356–358 old

[11] Lasd Szabad Nép 1945 augusztus 2

A felsőoktatási reformok sorában a legelőször megvalósítandónak a kommunista Kemény Gábor a tanárképzés megújítását tartotta, mind politikai, mind szakmai okokból. Legfőbb politikai érve, hogy ha a demokratikus nevelést komolyan meg akarjuk valósítani, akkor először arra alkalmas embereket kell nevelni. Szakmai szempontból pedig azért sürgette a reformot, mert a képzést egészében korszerűtlennek ítélte, egyedül az Eötvös Kollégiumot tartotta színvonalas intézménynek. Véleménye szerint az Eötvös Kollégium nemcsak a tanítás igazi műhelye, de a tudományos kutatás valóságos centruma is. „Hibájának" nevezte, hogy csak a tehetséges fiatalok kis százaléka juthat be ide. Ezért indítványozta – és egyben a kormányzati feladatnak tartotta –, hogy az egész országra kiterjedően létre kell hozni az Eötvös Kollégiumok hálózatát.

Kemény reformtervezete szerint a szakképzés az ötéves főiskolákon folyna. Ezek képeznék az egységes alap- és középfokú iskolák tanárait, esetleg egy hároméves tagozaton az óvónőket is. A főiskolákon szereznének képesítést a magasabb közigazgatási, mezőgazdasági-kertészeti, közgazdasági, gyógyszerészeti, állatorvosi stb. pályákra készülők is, de itt kapna helyet a technológia, a zene, a színművészet oktatása, valamint a mérnökképzés is.

Kemény Gábor fontosnak tartotta az egyetemi és főiskolai képzés profiljának elhatárolását. Úgy látta, hogy mind a tudományos, mind a gyakorlati életben fellendülést eredményezne a főiskolák és az egyetemek szétválasztása. Megítélése szerint a gyakorlati tanulmányokat csak zavarta a rosszul vagy kényszerből végzett tudományos munka. Az egyetemen folyó szak- és tudósképzés vitájában a politikai pártok többségéhez hasonlóan az MKP is a kettéválasztást támogatta. A polémia során a magyar tudományos életben két álláspont alakult ki: Szent-Györgyi Albert a szétválást akarta, Szekfű Gyula az egység mellett foglalt állást.

Kemény tervezete szerint az egyetem minden tudomány magasabb elméleti fokozatának ad helyet. Az egyetemre készülőket 18 éves korban felvételi vizsga útján vennék fel, de sokan csak a főiskola után kerulnének ide, miután megismerkedtek valamely tudománnyal, és felébredt bennük az önálló kutatás vágya.

A filozófia, a logika, a lélektan, a metafizika, az ismeretelmélet, az esztétika, az irodalomtörténet–irodalomtudomány, a világirodalom és a nyelvek, a történet- és társadalomtudomány összes ága, a jogtudomány, a keleti nyelvek és irodalmak, az összehasonlító vallástudomány, a közgazdaságtan, a pedagógia, a fizika, a számtan, a vegytan, a természettudományok osszes ága, a biológia és a magasabb orvostudomány oktatása az egyetemeken történne. Az egyetemek állandó kapcsolatban állnának a kulfoldi egyetemekkel, tudományos intézetekkel.[12]

[12] Lasd *Kemeny Gabor* Demokratikus iskolareform Embernevelés 1945 1-2 sz 10 14 19 old

A felsőoktatás ágazatai közül a pedagógusképzést érte a legnagyobb kihívás, ezért a koalíciós pártok is erre a területre összpontosították erőfeszítéseiket. Nem véletlen, hogy itt artikulálódtak a politikának a magyar felsőoktatás átalakítására vonatkozó leglényegesebb elképzelései.

A pedagógusképzés reformját kultúrpolitikai jelentősége miatt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is a legfontosabb feladatok egyikének tartotta. A VKM elsősorban a képzés reformjával kapcsolatos szakmai elvárásokat fogalmazta meg. Eszerint továbbra is párhuzamos képzés folyna a tanárképző intézetekben és az egyetemeken, de nagyobb súlyt és szerepet kapna a tanárjelöltek gyakorlati felkészítése. A tanárjelöltek már az alapvizsga után elkezdenék iskolai hospitálásukat, és az ötödik évet teljes egészében a pedagógiai gyakorlat megszerzésére fordítanák. A földrajzszakos tanárjelöltek beutaznák az ország különböző tájegységeit, a nyelvszakos tanárok közül mind többeket kellene külföldi ösztöndíjakkal eljuttatni azokba az országokba, amelyeknek nyelvét tanítják. A történészeknek a történelemtudományi és más kulturális intézmények munkájával kell alaposan megismerkedniük. A reálszakosok laboratóriumokat látogatnának, kísérletekben vennének részt. Állandósítani kívánták a különféle elméleti és gyakorlati nyári tanfolyamokat. A tanárképzésben fokozott jelentőséget kívántak adni a szemináriumi gyakorlatoknak.[13] A VKM-nek a pedagógusképzés struktúráját nem érintő, de a szakképzés modernizálását részben elősegítő reformjavaslata bevezetése esetén az egyetemi oktatásban előrelépést jelentett volna.

Fejlesztési és modernizálási elképzelések

Az ágazatok többségét érintő reform létjogosultságával és a változás szükségességével a pártok tisztában voltak. Ennek ellenére egyes területeken kisebb aktivitást tanúsítottak, esetenként még véleményt sem nyilvánítottak. A passzivitás magyarázatát abban látjuk, hogy bizonyos tudományágakat viszonylag magas képzési színvonalon oktattak, így e területeken nem volt szükség sürgős reformra. Más esetekben a terület szakmai-politikai szempontból érdektelennek tűnt, ezért a modernizálással kapcsolatban sem politikai, sem szakmai szempontból nem fogalmazódtak meg sürgős elvárások. A felsőoktatás más területein viszont erős ideológiai-politikai determináltság miatt nem kezdeményeztek reformokat.

A magyar felsőoktatás egyik legszínvonalasabb területe az orvosképzés volt, ezért itt alapvető szakmai modernizálásra nem is volt szükség. Ez a magyarázata annak, hogy az orvosképzés reformjával a politikai pártok 1945 első felében nem foglalkoztak. A VKM sem az orvosképzés

[13] Köznevelés, 1945. 1–2. sz. 9. old.

tartalmi vonatkozásainak tulajdonított nagy jelentőséget, amikor felvetette a kérdést, hanem annak, hogy a klinikák felszerelése elveszett vagy elpusztult a háborúban. A legfőbb feladatának ezért a klinikai épületek helyreállítását tartotta.[14]

A képzés reformját a pártok részéről először májusban kezdeményezte az Orvosok Szabad Szakszervezetében a kisgazdapártot képviselő Reök István. Javaslatai csak részben kötődnek a szakmai modernizációhoz, sokkal inkább az orvosképzés demokratizálását kívánták előmozdítani. Reök a német szellemű oktatás visszaszorítása mellett új egyetemi tanszékek feállítását, az orvosi etika, a társadalomtudományok, a népegészségügy és a baleseti sebészet oktatásának növelését szorgalmazta.[15]

A pécsi orvosprofesszor, Mansfeld Géza az orvosképzés szervezetét és tartalmát egyaránt érintő reformjavaslatot terjesztett elő.[16] A modern képzés megvalósításához a neves orvos az egyetemek elavult szervezetét alkalmatlannak tartotta. Különösen élesen bírálta az autonómiát. Felvetette a szaktárgyi oktatás modernizálását is. Ennek lényege az orvosi fizika és kémia mellett a gyakorlati vizsga bevezetése, a funkcionális tárgyak súlyának növelése és a morfológiai tárgyak ellenében a klinikai „kistárgyak" vizsgaanyagának megoldása, az egészségügyi igazgatási jogszabályok tanítása a törvényszéki orvostanban, a szemészet és a bőrgyógyászat óraszámának csökkentése, az oktatási idő 202 napra emelése. A képzés hagyományos struktúrájához ragaszkodó erők azonban hallani sem akartak a változtatásról, lényeges változtatás nem is történt. Tanrendi módosításra is csak később, 1948-ban került sor.

Az agrár-felsőoktatás modernizálását politikai és szakmai szempontok egyaránt indokolták. Ennek ellenére a mezőgazdasági felsőoktatásban reformot nem kezdeményeztek. Ennek okát abban látjuk, hogy a nagybirtokok megszűnése és a kisparaszti gazdaságok létrejötte után a pártok nem tulajdonítottak az agrár-felsőoktatásnak sem szakmai, sem politikai aktualitást. Reformjavaslatokat ezért csak szervezeti téren tettek.

A *Kis Újság* 1945. június 9-én ismertette S. Szabó Ferenc földművelésügyi államtitkár véleményét, amely szerint szükséges, hogy a mezőgazdasági jellegű Magyarországnak egységes agráregyeteme legyen. Az egyetemmel párhuzamosan tudományos intézetek működtetését tervezték.[17] Az átalakítás részeként 1945. július 1-jén jelent meg az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete, amely szerint a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Kara, Kohó és Erdőmérnöki Karának erdőmérnöki osztálya az egyetemből kiválik, és

[14] *Bisztray Gyula* miniszteri tanácsos nyilatkozata a *Köznevelés*nek. Lásd Köznevelés, 1945. 1–2. sz. 8. old.

[15] Lásd Kis Újság, 1945. május 8

[16] Lásd *Ladányi Andor:* A középiskolai tanárképzés. In Nevelésügyünk húsz éve, 1945–1964 Tankönyvkiadó 1965. 175 old

[17] Lásd Kis Újság, 1945. június 9

működését a továbbiakban a Földművelésügyi Minisztérium főhatósága alatt végzi.[18]

Szeptember végén a Földművelési Minisztérium előterjesztésére a Minisztertanács elvileg hozzájárult a magyar agrártudományi egyetem megszervezéséhez,[19] s az október 2-án létre is jött. Az új agráregyetem egyesítette a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karát, a mosonmagyaróvári, a debreceni és a keszthelyi Magyar Mezőgazdasági Főiskolát, az 1945–1946. tanévtől a Magyar Kertészeti és Szőlészeti Főiskolát, továbbá az 1946–1947. tanévtől kezdődően a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Karának erdőmérnöki osztályát. Az új egyetem négy karra tagozódott: mezőgazdasági, állatorvosi, erdőgazdasági, valamint kert- és szőlőgazdaság-tudományi karra. A mezőgazdaságtudományi kar négy osztály keretében működött, ezek a budapesti, a debreceni, a keszthelyi és a mosonmagyaróvári osztályok voltak.[20] Az Agrártudományi Egyetem elvben lehetőséget adott a régi tudományos és oktatási tapasztalatok átmentésére. Az öt városban levő különböző intézmények mechanikus egyesítése azonban nem jelentett tényleges előrelépést.

A szellemi újjáépítés időszerűvé tette a közgazdasági felsőoktatás reformját is, de erre ösztönzött az előző rendszer egyetem- és tudománypolitikai hibáinak korrigálása is. A Horthy-korszakban az 1920-ban létrejött Közgazdasági Kar a kultúrpolitika mostohagyermeke volt. A szükséges változás azonban a felszabadulás után is váratott magára. Ennek oka, hogy az eldöntetlen hatalmi viszonyok mellett a közgazdászképzésben – ahol a szakképzés mellett meghatározó az ideológiai-politikai elem – alapvető strukturális reformokra nem volt lehetőség. Az első és egyetlen reformelképzelést az FKGP lapja terjesztette a nyilvánosság elé, amikor 1945. július 15-i számában felvetette egy önálló közgazdasági egyetem felállításának igényét. A *Kis Újság*-beli cikk szerzője, Polzovics Iván szerint a demokratikus Magyarországon a társadalomtudományok művelése nem történhet a felsőoktatás küszöbén kívül.[21] A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is tisztában volt azzal, hogy a Közgazdasági Karon az elmúlt évtizedekben végrehajtott, nem éppen szerencsés változtatások revízióra szorulnak. A minisztérium ezért a gazdaságtudományok súlyának növelése érdekében szükségesnek tartotta, hogy a kassai és újvidéki kereskedelmi főiskola helyett új főiskolák létesüljenek.[22]

A szakképzés ideológiai-politikai determináltsága miatt a jogászképzés területén volt a politikai pártok reformaktivitása a legkisebb. Reformja-

[18] Lásd Magyar Kozlony, 1945 65. sz
[19] Lásd Szabad Nép, 1945 szeptember 27
[20] Lásd Magyar Kozlóny, 1945 141 sz
[21] Lásd Kis Újság, 1945 július 15
[22] Lásd Koznevelés 1945, 1–2 sz 9 old

vaslatokat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tett. A minisztériumi javaslat olyan demokratikus követelményeket és modernizációs célkitűzéseket tartalmazott, amelyek valamennyi demokratikus párt elképzelésének megfeleltek. A VKM a jogtudomány képviselőinek közreműködésével új, korszerű alapokra kívánta fektetni a jogi oktatást. Szigorítani akarta a jogi doktorátus elnyerésének feltételeit, ezenkívül az alacsonyabb képesítéshez kötött közigazgatási pályákra a képzést a jogi karok által tartandó tanfolyamokon kívánták megvalósítani. Módosították a jogakadémiák tanulmányi és vizsgarendjét.[23]

A jogi képzés demokratizálását jelzi, hogy az 1945. augusztus 18-án megjelent rendelet kimondta: az 1945–1946-os tanulmányi évtől a jog- és államtudományi karokra nők is felvehetők.[24]

A jogi oktatás demokratizálásában nagy előrelépést jelentett az 1945. október második felében megjelent rendelet, amely a jog- és államtudományi karon esti munkástanfolyam és munkásszeminárium felállítását rendelte el. Az esti munkástanfolyam felállításával a művelődési kormányzatnak az volt a célja, hogy meghatározott közigazgatási állásokra képesítést adjon azoknak a szervezett munkásoknak, akik egyetemi tanulmányok végzéséhez nem rendelkeztek megfelelő előképzettséggel, de egyetemi tanulmányok folytatására alkalmasak voltak.

A tanfolyamon a képzés nem volt zsákutca jellegű. Aki a kétéves munkástanfolyamon oklevelet szerzett, az az oklevél keltétől számított hat hónap elteltével a jog- és államtudományi karon letehette az alapvizsgákat. Ezt követően jelentkezhetett akár a jog-, akár az államtudományi szigorlatra. Ha a doktori szigorlatot is letette, doktorrá volt avatható.[25]

A tanfolyam felállítását elsődlegesen politikai okok motiválták, hiszen a fiatal demokráciának szüksége volt a közigazgatás területén megbízható és képzett káderekre. A politikai indítékból fogant rendelet ugyanakkor gondoskodni próbált arról, hogy a valóban demokratikus intézkedés ne vonja maga után az oktatás színvonalának csökkenését.

A felszabadulás után a művészeti képzésre nehezedett a legkisebb társadalmi nyomás, ezért az oktatás modernizálásának követelése politikailag sem vált kiemelt feladattá. A művészeti oktatást érintő egyetlen átfogó reformjavaslat a debreceni nevelők szakszervezetének április elején rendezett, már említett értekezletén hangzott el G. Szabó Kálmán előadásában. Eszerint a művészeti képzést az egyetem művészeti fakultására kellene áthelyezni, ahol a festők, szobrászok, zeneművészek, építészek és iparművészek képzését egységesen biztosítanák. Az elgondolás szerint a

[23] Lásd Kozneveles, 1945. 1–2. sz. 9. old. – A szegedi kommunistáknak az egyetemmel kapcsolatos elképzelései között szintén szerepel a jogi kar visszaállítása. PI Archívum, 274-24/2

[24] Magyar Kozlony, 1945 105. sz.

[25] Lásd Magyar Közlöny, 1945. 141. sz.

művésznövendékek az egyetemen közös szellemi képzést kapnának, de a szakok szerinti szétválás már az első évben elkezdődne.

G. Szabó Kálmán az egyetemi szintű művészképzést a szellemi középiskolákra kívánta alapozni, az egyetemre be nem került jelöltekből pedig szakiskolákban szakrajzolókat, esetleg ipari tervezőket képeznének. Az építészképzést a Műegyetemmel közösen kívánta megoldani, így a vállalkozó szemléletű építész helyett a művészi szemléletű építész képzésére nyílna lehetőség, s ez úgy valósulna meg, hogy a Műegyetem a szaktudást, a művészeti fakultás a magasabb művészeti képzést nyújtaná.

A javaslat a színészképzéssel is foglalkozott, és azt első fokon a szakiskolákban, felső fokon egyetemeken kívánta megoldani.[26]

A debreceni tanácskozás után a művészképzés problémájával a politikai pártok alig foglalkoztak. A pártorgánumok közül először a *Népszava* május 20-i száma sürgette, hogy az illetékes tényezők oldják meg a Színművészeti Akadémián az oktatás újraindítását. Az intézmény főiskolai rangra emelését viszont a Független Kisgazdapárt kezdeményezte.[27]

A képzőművészeti oktatás reformjára 1945. április 20-án a *Kis Újság*ban Kállai Ernő tett javaslatot. A híres művészetkritikus szerint a Képzőművészeti Főiskola egész eddigi tanulmányi rendszere elavult, a képzés elzárkózott az új megismerése elől, megmaradt a múlt századbeli naturalizmus és a történelmi stílusok árnyékában. Ezért az oktatásban gyökeres változásra, a tanári karban alapos újításra van szükség. Kállai azt indítványozta, hogy a főiskolán olyanok tanítsanak, akik maguk is kijárták a modern európai művészet iskoláját, és fejlődtek érett mestereké.

A zenei képzés színvonalának emelését kívánta elősegíteni Zathureczky Ede szervezeti reformjavaslata. A Zeneakadémia főigazgatója szerint a főiskola vezetését egy öttagú direktórium venné át, Veress Sándor, Waldbauer Imre, Zathureczky Ede, Böszörményi Nagy Béla és Bárdos Lajos tagságával.[28]

A felszabadulás évében e kezdeményezések nem valósultak meg. A tervezett reformok elmaradásában a megfelelő pénzügyi-politikai feltételek hiánya mellett nem kis szerepet játszottak az egyetemi rendszer hagyományos struktúrájához ragaszkodó oktatói csoportok. E csoportok az egyetemi autonómiára támaszkodva meg tudták akadályozni a reformokat. A felsőoktatás fejlesztése azonban a gazdasági fejlődés egyik alapkérdése is, amit a modernizálást sürgetők ekkor még nem artikuláltak, mert a gazdaság részéről ekkor még nem fogalmazódott meg a magasabban képzett szakemberek iránti szükséglet. Nyomás a magyar felsőoktatást csak a pedagógusképzés területén érte, de ott sem valósult meg az átalakítás.

[26] PI Archívum, 274-21/72
[27] Lásd Kis Újság, 1945 július 8
[28] Kis Újság, 1945 május 29

PANKOVITS JÓZSEF

ALDO MORO HALÁLÁNAK POLITIKAI HÁTTERE

Az olasz politikus holttestét 1978. május 9-én találták meg Róma belvárosában, egy Renault kocsiba rejtve. A Renault a Via Caetanin parkolt, közel a Kereszténydemokrata Párt (DC) vezetőségének székházához, s valamivel még közelebb az Olasz Kommunista Párt (PCI) központi épületéhez. A terroristák e szimbolikus üzenettel meghatározott politikai törekvésektől, a két politikai párt együttműködésétől határolták el magukat vaskos, erőszakos módon, de tettük valódi okait, Moro elrablásának és meggyilkolásának politikai körülményeit kielégítően azóta sem világították meg sem a vallomások, sem a vizsgálatok és a peres eljárások, sem a tíz évvel későbbi kommentárözön. Mint a legtöbb politikai gyilkosságot, ezt is, egyelőre nem oszló, sűrű homály fedi.

A tragikus események évfordulóján az olasz televízió felkereste börtönében Renato Curciót, akit még a hatvanas évek derekán játszott szerepe alapján a Vörös Brigádok nevű terrorszervezet megalapítójaként tartanak nyilván, valamint Mario Morettit és Barbara Balzeranit, akik részt vettek Moro elrablásában.

Moretti kijelentette, hogy az ügy mögött semmi titokzatosság nincs, maguk a terroristák eszelték ki az akciót. Ennek a verziónak aligha lehet hitelt adni; jóllehet az ellenkezőjére sincs semmilyen megbízható tárgyi bizonyíték, a legtöbb megfigyelő abban ért egyet, hogy Morónak politikája miatt kellett meghalnia.

A kereszténydemokrata pártvezető, többszörös miniszter és miniszterelnök pályája sajátos, tragikus befejeződésű volt, s e pálya vége, előzményeivel együtt, egyedülállóan tanulságos, figyelemre és elemzésre méltó. Életének java részében antikommunista, a PCI ellenfele, 1968 táján azonban, főleg az 1968-as választási eredmények hatására, felülvizsgálja a kommunistákhoz fűződő viszonyát. Változatlanul ellenfele ugyan a kommunistáknak, de új politikai következtetésekre jut. Moro pályája és az olasz politikában megnyíló azon új távlatok és lehetőségek, amelyeket Moro felismerései és elképzelései magukban hordoztak, még tanulmányozásra várnak; de ezen új távlatok és lehetőségek újból és újból időszе-

rűekké válhatnak, amíg az olasz politika a PCI-t – ezt a történelmi mércével is jelentős társadalmi és politikai erőnek minősíthető pártot – csak ellenzékként hajlandó tudomásul venni.

Az olasz politika jelenünkig húzódó problémája az, hogy teljes, bevégzett értékűvé (ez a fogalmazás expressis verbis egyezik az olasz politológiai szakcikkek mindennapos felvetésével) válhat-e az olasz változatában sajátos specifikumú polgári demokratikus politikai rendszer abban az értelemben, hogy a PCI törvényes, alkotmányos keretek között eljuthat-e a kormányzásig, a politikai rendszer csúcsáig, ahonnan mind ez idáig ki van rekesztve? Képes-e ez a politikai rendszer megteremteni, kiforrni a PCI kormányra jutásának feltételeit, avagy a PCI-nek az eddig számba nem vett lehetőségeken túli megoldásokat kell keresnie?

Az olasz politikai gondolkodás és az olasz kommunista gondolkodás egyaránt az első és nem a második kategória-rendszerben véli megoldhatónak e politikai alternatíva megteremtését, mert erre a sajátos olasz politikai rendszert részben alkalmasnak, részben alkalmassá tehetőnek tartja.

Az olasz polgári demokratikus politikai rendszer azért sajátos, mert 1945 utáni megalapozásában és megszervezésében, alkotmányos kodifikálásában az antifasiszta összefogás talaján közös, kompromisszumos akarattal több demokratikus politikai erő és párt, így a polgárság és a dolgozó osztályok pártjai együttesen vettek részt, együttesen garantálták létét és folytonosságát. A háború utáni első kormányokat (a háború utolsó éveiben alakultakat is) ezek az erők együttesen adták az országnak, együttműködtek a törvényhozásban, a politikai intézményekben, a civil társadalom szervezeteiben – hogy egyebet ne mondjunk: a szakszervezetekben, valamint társadalmi, kulturális és egyéb szervezetekben –, míg nem annyira a hidegháború, hanem inkább ideológiai indítékok és megfontolások, azaz a kommunizmusellenesség világméretű jelentkezése miatt az antifasiszta együttműködés felbomlott. Az intézmények maradtak, de a hatalmi szervekből kiszorították a baloldalt. A politika végrehajtói és kormányzati hatalmi szintjén a baloldal elvesztette pozícióit.

A későbbiekben e fordulat valódi éle a kommunisták ellen irányult; a kormányzást illetően kommunistaellenes megállapodáshoz vezetett (conventio ad excludendum) a többi alkotmányos, demokratikus politikai párt között, hisz valamennyien szóhoz jutottak a különböző kormánykoalíciókban, miközben kizárták ezekből a kommunistákat (1947-ben a szocialistákat is). A hatvanas évek elején a szocialisták végül a középbal formációban összefogtak a kereszténydemokratákkal, és ettől fogva lehet a conventio ad excludendum mechanizmusának teljes körű érvényesítéséről beszélni.

Ez a mechanizmus azonban sem a politikai, sem a civil társadalom egészében nem hatott, mert a kommunisták számottevő jelenléte ezt lehetetlenné tette. A politikai rendszer polarizálódott a kormányzati és az ellen-

zéki erők között, a két pólus szembesítése a politikai gyakorlat és a civil társadalom mindennapjainak megkerülhetetlen problematikája lett. Ilyen körülmények között az olasz társadalom a rendszeres politikai és helyhatósági választásokon – az arányos választási és képviseleti rendszer elve mellett – viszonylag tisztán, jóllehet nem manipulációktól mentesen, egyfajta konszenzusmechanizmust tartott életben.

A civil társadalmat átfogó konszenzus azonban nem jött létre. A kormányzati politika és az ellenzék közötti polarizálódás, illetve a politikai pártok pluralitásának viszonyai között a konszenzusnak is több ága keletkezett. E konszenzus egyik fő vonulata a politikai katolicizmus nagy népi tömegeket is felsorakoztató, konszenzusteremtő eszközéhez, a Kereszténydemokrata Párthoz – amely a politikai hatalmat is birtokolta –, a másik ennek ellenzékéhez, a munkásmozgalomhoz, a baloldalhoz, s főként annak vezető erejéhez, a kommunista párthoz kapcsolódott. A két vonulat a civil társadalom keretei között, annak különböző szintjein kölcsönösen hatott egymásra, következésképpen a kormányzás is integrált magába impulzusokat ebből a kölcsönhatásból; a kommunista párt ellenzékiségét nemegyszer konstruktívnak ítélte, mert a PCI a kormányzati program bizonyos elemeit támogathatónak találta, a sajátjának is tekintett politikai intézményrendszerben a dolgozó osztályok érdekeit képviselhetőnek, az intézményrendszert pedig reformálhatónak, megváltoztathatónak és megváltoztatandónak minősítette.

Az olasz választási rendszer időről időre mérte a konszenzus formálódását, és egyre-másra alakultak ki azok az eredmények, amelyek a kereszténydemokrata kormányzás folyamatossága érdekében új és új összetételű koalíciókat követeltek. A kormányzási folyamatossághoz a kereszténydemokratáknak szövetségesekre volt szükségük, de a pártkoalíciók sem kaptak olyan konszenzus-utánpótlást, amilyenre a koalíciókban részt vevő erők számítottak. A PCI ellenzéki ereje nőtt, és ez a parlamenti–képviseleti–kormányzati rendszer válságához vezetett, felszínre hozta belső ellentmondásait, fejlődésének új körvonalait rajzolta ki. Felmerült és egyre konkrétabbá vált az a dilemma, hogy a PCI – választói tömegeinek bővülésével – legitimálhatja-e magát a kormányzásra; létrejöhet-e a kereszténydemokrata politikai hatalom alternatívája, avagy az 1945 utáni tapasztalatok fölélesztésével valamilyen közbülső, kompromisszumos megoldás kerül-e előtérbe, amely a kereszténydemokraták és a baloldal, a PCI közös kormányzását alakítja majd ki? Ezek a kérdések a levegőben lógtak.

Moro a dilemmát több vonatkozásban is felismerte, ám a megoldást illetően táplált elgondolásairól, azok valódi kereteiről és terminusairól nehéz pontos képet alkotnunk.

A hetvenes évek derekán úgy tűnt, hogy az olasz politika belső ellentmondásai rendeződhetnek az adott politikai rendszer keretei között. Moro kísérlete a Vörös Brigádok akciójának következtében kudarcot vallott.

A történtek bizonyos beavatkozást jelentettek az események menetébe. Az erőviszonyokban a PCI kárára emiatt is elmozdulások mentek végbe – sokakban tévesen azonosult a terrorszervezet és a PCI ideológiája –, és mindez módosította a politika alapellentmondásának kezelési módját. A későbbiekben több párt részéről is felvetődött a politikai rendszer reformjának kérdése, de nem ugyanazzal a szándékkal. Valamennyi párt pozícióinak megőrzésére, illetve javítására törekedett. Nos, ez egyszerre mindegyik pártnak nem sikerülhet. Az alapvető probléma változatlanul a PCI sorsa és részvétele a politikai rendszer fejlesztésében, és miután az erőviszonyokban beállt eltolódások nem földrengésszerűek (a PCI jelenleg is 26,6%-os erőt képvisel), a politikai erők az intézményi reformok előzetes vitájában feltehetően sok időt és energiát fognak elhasználni. Hogy ez az előzetes vita ne legyen meddő, ahhoz olyan reformok kidolgozására van szükség, amelyek érintik az alkotmányt, a választási rendszert, a végrehajtó hatalom és a parlamenti képviselet viszonyát, azaz egy döntésképesebb, a kormányzati stabilitásban is kifejezésre jutó új, modernebb politikai rendszer megteremtését szolgálják.

Nyilvánvaló, hogy a túlzottan erős, alkotmányos ellenzék, a PCI bármikor vitássá teheti a kormányzati stabilitást, ugyanakkor a szövetséges kormányzati erők sorában is nő azok köre, akik nem érdekeltek abban, hogy a politikai vitalitás eme megtestesítője, a civil társadalom összetartó erejének e fontos alkotóeleme kirekesztődjék a politikai vérkeringés kormányzati szintjéről.

Moro az elsők között ismerte fel e problémák politikai tartalmát. Felismerésének első fontos állomása 1968. Moro 1968-ban kritikus időszakot élt át, amint a társadalmi és politikai viszonyok fejlődésében is mérföldkövet jelentettek a választási eredmények. 1968 és a rá következő év a nagy munkásmegmozdulások, a diáklázadás jegyében telt el, és a választási eredményekkel együtt a társadalmi erjedés visszavonhatatlan jegyeit mutatta.

Az 1968-as választási eredmények értékelésénél Morót, a közvetlen következtetések levonásán túl, a történelmi tendencia fölmérése foglalkoztatta, az olasz politikai kultúra mozgását kívánta megérteni és értelmezni. Politikai beszédeiből és írásaiból világosan kitűnik, hogy figyelmének középpontjába az a hatás került, amit a kereszténydemokraták által berendezett politikai hatalommal szemben felsorakozó nagy baloldali történelmi erő, a PCI váltott ki. Már az 1963-as választásokon érzékelni lehetett a középbal kudarcra ítéltetését. A PCI ekkor aratja első jelentős előretörését, több mint egymillióval nő meg szavazóinak tábora (7 768 228), 25,3%-ot szerez, és ezt növeli 1968-ban újabb közel 800 000 szavazóval (8 557 404), ami 26,9%-kal egyenértékű. Figyelembe kell vennünk, hogy a kommunista párt taglétszáma ekkor másfél millió körül mozgott, tehát óriási szervezőmunkát és főként olyan politikát kellett

folytatnia, ami a párt szervezeti erejét megsokszorozta és befolyását kitágította messze a munkásosztályon kívüli erőkre is.

A szavazók szociológiai összetételétől függetlenül kirajzolódott a szavazásoknak azon trendvonala, amely szerint a PCI növekedésben, a DC stagnálásban, két fontos szövetségese, a szocialista és a szociáldemokrata párt pedig együttesen erős visszaesésben volt, ami azt jelentette, hogy a középbal kormányformulája balról nem hozza meg a konszenzust, a középbalt – éppen balról – erózió fenyegeti. A tények túl beszédesek és meggyőzőek voltak: a kereszténydemokraták kormányzati nehézségeire, a képviseleti-parlamenti kormányzás gondjaira mutattak rá, azokra, amelyek a civil társadalomban fejlődő politikai irányzatokkal függtek össze, s melyek orientációja baloldalinak mutatkozott.

1969 januárjában összeült a DC Nemzeti Tanácsa – a párt felső irányító plénuma –, amelyen Moro körül, első ízben a párt történetében, külön áramlat szerveződött.

Moro új hangot ütött meg a DC és az ország problémáinak feltárásában. Ennek egyik oldala az volt, hogy a DC ne csak a kormányzás feltételeinek pártérdekei szerinti adminisztrálásra törekedjék, hanem elemezze a társadalom egészében zajló folyamatokat, a politikai és a civil társadalom közti távolság növekedésének okait. A kialakult helyzet nem „a párt belső ügye – érvelt Moro –, nem a hatalom elosztásának és újraelosztásának az ügye".

„Bizonyos, hogy az ország tele van kérdésekkel, türelmetlenségekkel és vágyakkal" – mondotta Moro a párt plénumán. „Adott a szociális erjedés mélyen fekvő valósága, különösképpen a diákság és a munkásság részéről, akik lényegi választ igényelnek. A társadalmi élet legkülönbözőbb részeiben egyetemes, élő és nyomasztó vágyak, jóléti, igazságossági, méltóságbeli és a szabadságra vonatkozó követelések jelentkeznek. Ebben a mozgalomban, még ha a nép haladásának teljes megvalósítását célzó érdekek rendben és időben való általános kielégítésének objektív nehézségeit alá is becsülik, látnunk kell a helyes társadalmi viszonyok és az emberi létfeltételek beható, új intuícióit, a mély megértés, a nagy emberi érzék állandó figyelme iránti igényeket." A DC-nek tehát politikai vitát kell folytatnia a kommunista párttal, s e politikai vitának „dialektikus és polemikus konfrontációnak", szembesítésnek kell lennie, amely – Moro felfogásában természetszerűleg – a DC „történelmi funkciója" fennmaradását hivatott szolgálni. De ezt csak abban az esetben valósíthatja meg a párt, ha a „kor társadalmi problematikáját képes ellenőrizni, s egyúttal elfogadható, életerős és originális módon elrendezni"[1].

Az originalitás emlegetése csak akkor indokolt – és Moro ennek feltehetően tudatában volt –, ha a DC és a PCI között olyan új viszonylatok

[1] *Aldo Moro:* L'intelligenza e gli avvenimenti. Testi, 1959–1978. Milano 1979. 176–178. old

jönnek létre, amelyek az együttműködés új formáinak a hozamát is produkálják; a jelző más vonatkozású emlegetése merő retorika, ami Moróra éppúgy jellemző, mint a legtöbb olasz politikusra, de a gondolatok és szavak mögött nála rendszerint intuíciók rejtőztek, amit pályájának koherens vonala is igazol. Moro ezeket az intuíciókat 1969-ben azonban távolról sem önti világos kategóriákba, s később is – érthető okoknál fogva, pártján belüli ellenfeleire, a nemzetközi körülményekre való tekintettel – óvakodik ezt megtenni.

Moro ezen a plénumon a párt egészének javasolja a PCI iránti figyelmet, ezzel együtt a civil társadalomban jelentkező általános baloldali tendencia iránti új magatartási normákat, mert mint fogalmazott: a tévhitek félrevezetőek, senki sem hiheti, hogy „egyedül vagyunk", azaz a DC nem uralja a politikai és a civil társadalom egészét.[2]

A DC 1969. június 27-ére–július 2-ára azután összehívta XI. kongresszusát, ahol Moro még részletesebben fejtette ki álláspontját, további szempontokat és további elemzést nyújtva a kialakult helyzetről, a politikai élet mozgásairól. Áramlata a szavazatok 8%-át szerezte meg. Életrajzírói ezeket az éveket a PCI iránti „figyelem stratégiája" korszakának mutatják be, ezzel a tömör megjelöléssel érzékeltetve immár, hogy Moro politikai figyelme a kommunista kérdésre koncentrált. Ez a választási eredményeken, a társadalmi valóság folyamatainak megítélésén túlmenően azért is indokolt volt Moro részéről, mert az e folyamatokat alapvetően befolyásoló PCI fejlődésében és irányvonalában új elemek, új állásfoglalások öltöttek alakot, s bővülő választói befolyását ezeknek is köszönhette.

A kommunisták egyértelmű hivatkozása a demokratikus értékekre, a pluralizmusra, a szocializmus és a demokrácia összekapcsolására, egy új és önálló szocializmuskép felvázolására tárgyalási alapot nyújtottak a kommunisták és mások között Olaszország problémáinak megoldására, javaslatokat tartalmaztak erre vonatkozóan, és e javaslatok mögé a választók egynegyede, később egyharmada sorakozott fel.

A politikai s egyben a gazdasági és ideológiai pluralizmus elfogadása a PCI részéről, valamint az, hogy a pluralizmust a szocializmushoz vezető út és a szocializmus olasz variánsának értékei, a szocialista gyakorlat emeltyűi között tartotta számon a párt, érvénytelenítették az olaszországi antikommunista érvrendszerek jelentős részét, ledöntötték a PCI előtt a politikai hatalom megszerezhetőségének ideológiai korlátait. A PCI-t ellenfelei egyre kevésbé tüntethették fel a polgári demokratikus civil társadalmi és politikai rend értéktagadójának, olyan erőnek, amely nem legitim, amely nem követelheti részét a kormányzásból. Számon kérték viszont a PCI-től a polgári demokratikus elvek teljes elismerését, és garanciákat követeltek ezek betartására, forszírozták továbbá nemzetközi kap-

[2] Lásd ugyanott, 180. old

csolatrendszerének, nemzetközi kötelezettségeinek mibenlétét, és követelték a kommunista mozgalmon belüli önállóságát. Ez a számonkérés részben továbbra is ideológiai síkon folyt, de a PCI kormányzati részvételének lehetősége befolyásolta a gyakorlati politika síkján zajló vitákat is.

Moro figyelmét nem kerülték el a PCI irányvonalának demokratikus vonásai, s e vonások fejlődése. 1969 nyarán, a DC kongresszusának fórumán a párt egészének figyelmét felhívta a fejlődésre, valamint azokra a „dialektikus és polemikus konfrontációból" fakadó következményekre, amelyek az ország politikai életének egészére hatást gyakorolhatnak a jövőben. Moro egyelőre nem tartotta a PCI-t – sem a polgári demokratikus rend elveinek és gyakorlatának elfogadása, sem nemzetközi elkötelezettségei szempontjából – alkalmasnak a legitimációra, de tapasztalta a kommunista párt dinamikus fejlődését, ideológiai evolúcióját. Ez az ideológiai evolúció a csehszlovákiai események vitájában, a kommunista és munkáspártok 1969-es moszkvai, nemzetközi konferenciájának előkészületeiben, még később az eurokommunista vita menetében kézzelfogható volt. Az önállóság PCI által hangoztatott igénye a nemzetközi kommunista mozgalom maradandó értékévé, s az olasz kommunistáknak mind a bel-, mind a nemzetközi politikában használt álláspontjává vált.

Moro kongresszusi beszédében mindenekelőtt kifogásolta, hogy a kormányalakítás megtörténte után – újabb középbal formáció jött létre – a „kényelmetlen baloldalt magára hagyták",[3] holott a kialakult körülmények között a politikai párbeszéd messzemenően indokolt a PCI-vel is. Hozzá kell tennünk ehhez, hogy Moro eleve számításba vette a középbal kormányzás folytatását, illetve nem számolt a középbal előtti kormányzati eljárásokhoz való visszatéréssel. s ezzel együtt járt, hogy a szocializmus eszmeisége az olasz politikai rendszer és a politikai kultúra elidegeníthetetlen részévé vált, és a kormányzati tevékenység szintjén is hatást gyakorolt a politikai döntésfolyamatokra. Ebben az összefüggésben az sem volt másodlagos, hogy a villamosenergetikai ipart államosították, a gazdaságban kiszélesítették az állami ellenőrzést és beavatkozást, hogy a szociálpolitikában, a munkásérdekek képviseletében érvényesültek szocialista típusú elvek, s főként hogy a szocializmus elismertsége a politikai kultúrában szélesebb teret hódított, és eközben a másik, a szocialista pártnál is jelentősebb munkáspárt, amely a szocialista átalakítás még következetesebb perspektíváját képviselte, egyre nagyobb befolyásra tett szert.

Moro elemzésének és problémafelvetésének egy másik oldala a DC és az olasz politikai élet antifasiszta beállítottságának megőrzése, ezért is hivatkozik a demokratikus párbeszéd jelentőségére és a DC néppárti jellegzetességeire. Az 1968-as és 1969-es politikai események láttán az olasz szélsőjobboldal sem maradt passzív, 1968 őszén a milánói mezőgaz-

[3] Ugyanott.

dasági banknál megrendezi első robbantásos merényletét, amely egy véres sorozat első állomása.

„A jelenlegi történelmi kontextusban – mondotta Moro a XI. kongresszuson – a párt népi vokációja, a széles, számunkra megadott és megadható konszenzusnak az elve a középbal koalícióban találja meg a maga kivetülését. Ebben a keretben a DC, és ami bennünket illet, a kormánykoalíció viszonya az ellenzékhez és különösen a kommunista ellenzékhez tiszta és áttetsző. A politikai párbeszéd valójában nem zár ki senkit, még ha a többség, a kormánytöbbség erőinek beszédmódja a homogenitás és a közös kormányzati felelősség terminusaiban különbözik minden mástól és fölöttébb kötelező jellegű is. Ez utóbbi, [a kormányzati felelősség] minősíti a szövetségest, az előbbi a homogenitás az ellenzéket, a demokratikus élet dialektikus terminusát. Hogy ilyenformán kapcsolat legyen a kettő között, az a mi szabadságszisztémánk nem megszüntethető kifejeződése. Hogy az összehasonlítás terminusai a különbözőségei legyenek, és az egyik legyen és maradjon többség és kormány, a másik legyen és maradjon ellenzék, az a demokratikus dialógust mutatja, és nem vezet semmilyen zavarhoz. Ami a kommunista pártot illeti, sajátossága abban áll, hogy magára ölti a demokratikus parlamenti játékszabályokból a maga eltérő [más kommunista pártokétól eltérő] felfogását, amely szabályokhoz ez a párt nem tűnik teljesen visszavezethetőnek. És valójában nem is az. Amennyiben a párt – legalább a nyugati tapasztalatban – arra a rendszerre hivatkozik, amely szabadon összegyűjti és érvényre juttatja a konszenzust, ezt nem lehet úgy fölfogni, hogy minden a parlamenti dialektikára redukálható, továbbá, hogy nem mindig világosan meghatározott mély újításai – amelyekre törekszik – egy bizonyos társadalmi rend determinációjának természeténél fogva visszafordítható momentumát alkothatják . . .

Az olasz kommunizmus, legalábbis egy bizonyos mértékben, nem vonhatja ki magát a lélektani és politikai valóság nyomása alól, amely nem hagyja magát visszavezettetni a sémákba. A domináns pont a világkommunizmus rendszerével és leghatalmasabb, legtekintélyesebb központjával szembeni autonómia marad. Csak az autonómiában feltételezhető az, hogy a marxista humanizmus, jóllehet a miénktől nem elütő gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetben, megtaláljon egy alkalmazási módot, éppenséggel bizonyos emberi vonulatokkal, és ezért eltérőt attól az elfogadhatatlantól, amit nekünk a történelmi tapasztalat kínált."[4]

Moro tehát a kialakult politikai mechanizmus képlete és korlátai, a kormánytöbbség és a kommunista ellenzék munkamegosztásának gyakorlata szerint tárgyalja a kommunista párttal összefüggő problematikát, de tárgyalja. A helyzet még nem azonos az 1974–1978 közöttivel, ily módon a helyzet értelmezésében sem kristályosodnak még ki a későbbi, a kor-

[4] Ugyanott, 196–197. old.

mányzást is felölelő kérdésfeltevések. A probléma kifejtése abban a mederben mozog, hogy a párbeszédben mindenkinek helye van, és a párbeszéd következményeivel is szembe kell nézni. Ez Moro értelmezésében a demokrácia törvényszerűségéből fakad, és amennyiben a demokrácia élő, eleven folyamat, akkor az abban részt vevők összevetik akaratukat, és homogenitásuk nem úgy alakul ki, hogy csak az egyik fél hasonul a másikhoz, hanem az összevetésben kölcsönhatás lép fel, és a demokratikus fejlődés folyamatában a résztvevők egymáshoz hasonulnak.

Moro szavai azt is tartalmazták, hogy az önállóan és demokratikusan politizáló kommunista párt gyakorlata – a demokratikus elvek alapján, az eddigi tapasztalatoktól eltérően – nem elfogadhatatlan, mivel olyan „marxista humánum" irányába vihetí a társadalmi és politikai fejlődést, amely meghaladhatja az addig ismert politikai és hatalmi-kormányzati viszonyokat. Magától értetődik: mindennek feltétele az, hogy a polgári demokratikus keretek és „játékszabályok", amelyek kölcsönösen tolerálják a politikai ellenfelet, fennmaradnak. Olyan ellenfélről van szó – mind a kereszténydemokraták, illetve Moro értelmezésében a kommunisták esetében és fordítva –, amely, ha kell, konfrontál, és ha a helyzet úgy kívánja, akkor konstruktív, együttműködik konkrét programok megvalósításában.

Moro tulajdonképpen a polgári liberalizmus és a szocializmus összevetésének nyomvonalán továbbhaladva a polgári liberalizmus és a kommunista ideológia olasz gyakorlatának elegyítésével kívánta feloldani a politikai rendszer és a civil társadalom belső ellentmondásait. Moro céljai között nem szerepelt a szocializmus megvalósítása, saját pártja érdekeinek érvényesítéséért és a polgári demokrácia hagyományának megőrzéséért kuzdött, de nem zárta ki koncepciójából a szocializmus – és képviselői – felülkerekedésének elvi lehetőségét. Így fogalmazott: „Mi a végsőkig hiszünk a szabadságban, és úgy véljük, semmilyen termékeny és stabil politikai rend sem valósítható meg nyílt vagy leplezett kényszerítéssel. Tehát a szabadság terminusaiban kell hogy folyjék a mi konfrontációnk a kommunista párttal. Ami fontos, az az intézmények és a demokratikus törvényesség védelme; ez a pozíciónk a kommunizmussal szemben. Tudatában vagyunk különbözőségünknek, és ezért pozíciónk kritikai és polemikus, de figyelmesek vagyunk ennek a pártnak a társadalmi és politikai életben való jelenlétére, érzékenységére és javaslataira; arra, hogy – ha véleményünk szerint eltorzítva is – ténylegesen képviseli az ország széles szektorait."[5] Mellesleg megjegyzi, hogy ez a figyelem minden társadalmi és politikai jelenséget megillet.

Moro a DC vezéreként, a PCI-vel való konfrontációban, pártja győzelmébe vetette minden reményét, de arról is meg volt győződve, hogy a párt egysége a legfőbb feltétele ennek a győzelemnek. A kommunisták

[5] Ugyanott 200 201 old

és a kommunistákkal való konfrontáció megítélésében azonban eltért Moro és más kereszténydemokrata vezetők, illetve Moro áramlatának és a többi pártfrakciónak a véleménye. Mint mondottuk: Moro demokratikus küzdelemben kívánta a kommunistákkal való szembesítést, és ennek következményeit kész volt elfogadni. De Moro abban is különbözött pártjának egyes politikusaitól, hogy mélységes aggodalom töltötte el a szélsőjobboldal demokráciát veszélyeztető, feszültségkeltő akciói, merényletei, az újfasiszták, Borghese herceg puccsízű szervezkedései láttán. E veszélyek is összekötötték Morót és a kommunistákat.

Amikor Berlinguer 1973 őszén, a chilei fasiszta hatalomátvétel után, felveti az olasz társadalom népi és történelmi erői közti kompromisszum gondolatát, a chileihez hasonló fasiszta puccs lehetősége és a mélyülő gazdasági-politikai krízis elhárítása érdekében már megtörtént Moro és Berlinguer első titkos és közvetlen, személyes találkozója. 1971 karácsonya előtt, december 24-én, a közelgő köztársasági elnökválasztást kísérő találgatások leszerelése céljából, Berlinguer találkozót kezdeményezett Moróval.[6] A sajtó, alaptalanul azt rebesgette, hogy a PCI Morót támogatja majd 1972-ben az elnökválasztáson. (A köztársasági elnök Giovanni Leone lett). Berlinguer ezen a találkozón kifejtette Morónak, hogy a PCI előzetesen nem kötelezi el magát valamely politikai párt vagy valamely név mellett, különben is, az elnökválasztás mellett más fontos és megoldásra váró problémák is léteznek. A későbbi események rákényszerítették a párbeszéd folytatására a két pártvezetőt.

Az 1972-es, előrehozott politikai választásokon a PCI tovább növelte szavazóinak számát, és az 1974-es, a válásról tartott referendumon a kereszténydemokraták válásellenessége megbukott. A kereszténydemokraták először kerültek szembe a nemzet többségével, még ha nem is alapvető politikai kérdésben, de a precedens megismétlődésétől lehetett tartani esetleg fontosabb kérdésekben is. Közben a gazdasági krízis tovább mélyült, a pénzügyi és a kormányzati problémák halmozódtak. A PCI egyre erőteljesebben képviselte a történelmi kompromisszum irányvonalát, amely eredetileg az olasz nép, az olasz társadalom nagy történelmi erői, a katolikusok, a szocialisták és a kommunisták együttműködésének – az olasz történelem nem túl távoli múltjában, az antifasiszta egységfront idején már megvalósított, tehát nem előzmények nélküli, nem idegen, hanem nagyon is kézzelfogható realitásokon és eredményeken nyugvó, de az új viszonyoknak megfelelő – felvetése volt. A felvetés, a javaslat óhatatlanul terelődött a tömegmozgalmak, a tömegek egyuttműködésének és találkozásának keretéből a pártok közötti kapcsolatok keretébe és formái közé. Ezt a folyamatot – a PCI és a DC politikai párbeszé-

[6] Lásd Luciano Barca visszaemlékezését In Enrico Berlinguer Edizioni l Unita SpA Róma 1985. 99–100 old

dét – a szocialisták féltékenyen figyelték, attól tartottak, hogy ha a történelmi kompromisszum megvalósul, politikai árfolyamuk zuhanni fog.

Moro a válási referendum után, a kereszténydemokraták országos tanácsának ülésén, 1974 júliusában használja először a „nemzeti szolidaritás"[7] kifejezést. A PCI nem zárkózik el ez elől, mert a történelmi kompromisszumhoz vezető út egyik állomásának fogja föl. A kommunista párt újabb, 1975-ös és 1976-os választási sikerei után mindent elkövet kormányzóképességének és legitimitásának igazolására. Már korábban bejelenti, hogy Olaszország NATO-ból való kilépését nem szorgalmazza; Olaszországot a nyugat-európai integráció résztvevőjének tekinti, a társadalom átalakítását ebben az összefüggésrendszerben, az adott polgári demokratikus és pluralisztikus viszonyok között kívánja megvalósítani. Az ország komplex krízisellenes és átalakítási programja – s ezen belül a PCI közvetlen kormányzati részvétele és felelőssége – kezdett konkrét lehetőséggé válni. Moro nem óhajtotta megkerülni ezt a napirendre került kérdést.

A Moro és Berlinguer vezette pártdelegációk tárgyalásai intézményes keretek közé kerülnek, és 1976-ban ténylegesen megvetik az alapját annak a hatpárti programmegállapodásnak, amely a „nemzeti szolidaritás" eszméjéből gyakorlatot kovácsol. 1978 márciusában életre hívják azt az egyszínű, kereszténydemokrata miniszterekből álló Andreotti-kormányt, amelynek parlamenti többségében a másik öt demokratikus párttal – a kereszténydemokrata, a szocialista, a szociáldemokrata, a köztársaságpárti és a liberális pártokkal – együtt a PCI is közvetlen belső parlamenti támogatást és kötelezettséget vállalt.

A PCI előtt nem volt más választás. Az immár 34,4%-ot kitevő választói hadseregének nem mondhatott „oszolj"-t; nem mondhatta azt a választóknak, hogy szavazzatok más pártokra, mert a kialakult helyzetben nem akarunk felelősséget vállalni, mert ez a helyzet nem teszi lehetővé az eddigi kommunista tapasztalatoknak megfelelő vagy azokhoz közeli megoldásokat, következésképpen mi, olasz kommunisták, félreállunk. A valódi dilemma inkább az volt, hogy a PCI kívülről támogat egy kormányt, erkölcsileg-politikailag támogat egy végrehajtó hatalmat, amelynek gyakorlatát belülről nem ellenőrzi.

Moro realistább politikus volt annál, hogy ezzel az ellentmondással ne számolt volna.

1978. január 5-én Moro és Berlinguer visszatértek a titkos találkozó módszeréhez. Február 16-án még egyszer – titkosan harmadszorra és utoljára – tárgyaltak egymással. Ezeken a megbeszéléseken a PCI közvetlen kormányzási részvétele volt a fő kérdés. Berlinguer emlékeztette Morót, hogy a szocialistákat már sikerült bevinnie a kormányba, most

[7] *A Moro* Id mű, 290 old

itt az idő, hogy ugyanezt a kommunistákkal is megtegye.[8] Ezúttal Moro volt az, aki nem kötelezhette el magát, és nem tehetett ígéretet.

Az 1978. eleji titkos találkozók időszakából fennmaradt Morótól egy kézirat, amelyet a *Giorno* című napilapnak készített, de akkor – érthető megfontolásokból – nem publikálta. Ez a PCI kormányba lépési lehetőségének nemzetközi összefüggéseiről szól, azokról az aggodalmakról, amelyeket ez a konkrét eshetőség az Egyesült Államokban keltett. Moro teljesen helyénvalónak tartja, hogy Itália szövetségese vagy bármely más külső hatalom a felmerült problémáról véleményt mond, azonban a leghatározottabban igényli a szuverén döntés jogát, még akkor is, ha a kommunisták kormányzati részvétele a nemzetközi egyensúly rendjét befolyásolhatja.[9]

Moro halála után ismertté váltak Moro és Kissinger 1974-es washingtoni megbeszéléseinek parázs vitái. Ezeken egyértelműen előtűntek a Morót és az amerikai külpolitikát irányító felelős vezetőt elválasztó mély felfogásbeli különbségek. Amidőn Moro Kissinger elé tárta helyzetelemzését, az amerikai válasza – Moro egyik közeli munkatársának, Corrado Guerzoninak, a Moro-ügyben parlamenti vizsgálatot folytató bizottság előtt tett vallomása szerint – a következőképpen hangzott: „Nézze, ha én katolikus lennék, akkor hinnék a dogmákban, de mivel katolikus nem vagyok, nem hihetek a dogmákban. Az ön vonala számomra dogmatikusnak tűnik, és mint ilyen, úgy vélem, még más is lehetséges. Nem gondolhatja, hogy mi oszthatjuk az ön nézőpontját."[10]

Moro és Kissinger vitája persze nem bizonyíték arra, hogy a Morót elrabló Vörös Brigádok manipulálásának[11] vezérlő berendezését ebben az irányban kellene keresni, mindenesetre azt megvilágítja, hogy fontos külső tényezők hogyan viszonyultak Moro erőfeszítéseihez.

De mik is voltak Moro dogmái? Ezeket részben már bemutattuk, részben az alábbiakban összegezhetjük.

Moro utolsó nyilvános beszédében, 1978. február 28-án, kereszténydemokrata parlamenti képviselők előtt elvetette a kommunistákkal létesítendő „általános politikai szövetség" lehetőségét, tehát a kormányzásra is kiterjedő közös tevékenységet, a PCI-t és saját pártját alternatív, antitetikus erőkként jellemezte. Moro azonban – amint az eddigi szövegidézetekből is látható – mestere volt a politikai prózának, gondolatvilágának a po-

[8] Vö. Tullio Ancora visszaemlékezésével. In Enrico Berlinguer. 110. old.

[9] Lásd a szerző összeállítását „Aldo Moro halála tíz év távlatában" címmel. Nemzetközi Szemle, 1988. 7–8. sz.

[10] *Mimmo Scaranno–Maurizio De Luca:* Il mandorino é marcio. Editori Riuniti. Róma 1985. 24. old.

[11] Ugo Pecchioli, az OKP titkárságának tagja, akit a korabeli árnyékkormány belügyminiszteréként tartottak számon, azt nyilatkozta Robert Katz amerikai írónak, hogy a párt meggyőződése szerint a Vörös Brigádokat kívülről manipulálták. Lásd *R. Katz:* I giorni dell'ira. ADN Kronos, Róma 1982. 20. old.

litikai próza eszközeivel való elleplezésének. Ebben a beszédében is minduntalan visszatért a kormányzás, a politikai helyzet nehézségeire, a PCI-vel való kapcsolatok jelentőségére, mivel a „kommunista párt bizonyos mértékben képes paralizálni a kereszténydemokráciát", egyszóval „új", „szokatlan" helyzet alakult ki, amelyben a régi módszerek már mit sem érnek. Megállapította továbbá, hogy „bekövetkezhet valami új", ami még nem volt.[12]

E szavak elhangzása után szűk három héttel elrabolják, majd megölik. Nem tudni, hogy utolsó beszédeiben mire gondolt pontosan; nem tudni azt sem, milyen szerepet szánt ő, illetve a többi kereszténydemokrata vezető az idézőjelnek. Gondolt-e Moro arra, ami végül is a párt manőverezésének eredményeként gyakorlattá vált, vagyis, hogy a PCI-t takarónak használták a népszerűtlen, a krízisellenes intézkedések megtételéhez, és nemhogy a kormányhoz nem engedték, hanem a krízisellenes csomagterv megvalósítása közben és a Moro-dráma lezajlása után 1979-ben választási erőpróbára kényszerítették, majd az elvesztett szavazatokra hivatkozva levették a napirendről kormányra jutásának lehetőségét, jóllehet maga a PCI is levonta következtetéseit, és ellenzékbe vonult. (Ez a terv foglalkoztatta a pártot 1978 márciusában is, de a Moro elrablásakor, az Andreotti-kormány beiktatásakor kialakuló kritikus helyzetben végül bent maradt a parlamenti többségben, nem állt félre.) Vagy ellenkezőleg, arra gondolt-e Moro, amit a *Republica* főszerkesztőjének, Eugenio Scalfarinak megfogalmazott s amit csak jóval halála után, 1978. október 14-én közölt lapjában (majd 1988. március 16-án újranyomtatott) az olasz újságírás eme megfellebbezhetetlen tekintélye? Scalfari jegyzetei szerint Moro az adott helyzetben „szükségszerűnek" tartotta a kommunistákkal való közös kormányzást.

„Mi egyedül, az adott feltételek között, nem tarthatjuk vállunkon az országot – idézi Scalfari Morót. – Nagy nemzeti szolidaritásra van szükség. Tudom, hogy Berlinguer gondolja és mondja: az olasz élet jelenlegi szakaszában lehetetlen, hogy a két legnagyobb politikai erő egyike ellenzékben legyen. Ezen a ponton gondolataink teljesen azonosak. Hozzáteszem, lehetetlen az is, hogy a szocialisták ellenzékben legyenek. Ez a három párt ugyanahhoz a lánchoz van kötve . . . Miután együtt kormányoztunk, és mindegyikünk bebizonyította képességét és felelősségét, megnyílhat a harmadik szakasz, a kormányon való váltakozás szakasza . . . A rendkívüli helyzet megszűnte után végre megnyílhat a váltakozás szakasza, és a kereszténydemokrácia megszabadulhat attól a szükségességtől, hogy mindenáron kormányoznia kelljen . . ."

Tíz év után részben érvényesek, részben aktuálisak ezek a szavak, még ha nem is ismerjük a mögöttük húzódó valódi politikai akaratot. Aktuálisak a legutóbbi (sokadik) kormányválság megoldásaként szervezett

[12] *A. Moro:* Id. mű, 379., 389. old.

De Mita-kormány bemutatkozása (1988. április) után is, mert a kormány ötpárti konstrukciójánál szélesebb, a PCI támogatására is számító együttműködésben reformokat kíván kidolgozni a politikai intézményrendszer korszerűsítésére. Különös aktualitást ad azonban a Moro-ügy évfordulójának az is, hogy a Vörös Brigádok is feléledtek, és a De Mita-kormány bemutatkozásakor megölték Roberto Ruffilli szenátort, De Mita munkatársát, az intézményi reformok egyik előkészítőjét és szakértőjét, aki e reformmunka folyamatában a PCI munkatársaival is szoros kapcsolatban állt.

RÉTI GYÖRGY

A MAGYAR–OLASZ KAPCSOLATOK AZ ANSCHLUSSTÓL A MÜNCHENI EGYEZMÉNYIG

1938-at az „utolsó békeévként" tartja számon a mindent megszépítő emlékezet. Valójában 1938 a második világháború közvetlen előkészítésének éve volt. Az esztendő két legfontosabb nemzetközi eseménye – az Anschluss és a müncheni egyezmény – jelezte, hogy a hitleri Németország – Róma támogatásával, London és Párizs asszisztálása mellett – megkezdi Közép-Európa térképének átrajzolását. Tanulmányunk a magyar–olasz kapcsolatoknak a müncheni egyezményt megelőző és azt követő eseményeivel foglalkozik.[1]

Az Anschluss után

Az Anschluss napjaiban Vinci budapesti olasz követ már egy hónapja Rómában tartózkodott. Szükségét érezte, hogy főnökei számára azonnal papírra vesse, milyen várható kihatásai lesznek Ausztria bekebelezésének a magyar–olasz kapcsolatokra.[2]

Az Olasz Külügyminisztérium levéltárában található dokumentum abból indul ki, hogy az Anschlusst Budapesten „egy velünk szemben elért kapitális német sikerként foghatják fel", és Róma korábbi Anschluss-ellenes álláspontjából kiindulva úgy vélhetik, hogy „Olaszország nem tudott szembeszállni a Birodalom elszánt akaratával". Ebből Budapesten azt a következtetést vonhatják le, hogy „a germán veszéllyel szembeni olasz támogatást, amely hatástalannak bizonyult Ausztria vonatkozásában, nem lehet hatékonynak tekinteni, legalábbis most, a jelenlegi hely-

[1] A magyar–olasz kapcsolatok előzményeiről lásd a szerzőnek a Magyar Politikatudományi Társaság 1987 évi évkonyvében, valamint a *Politika-Tudomány* 1987. évi 4. számában megjelent tanulmányait

[2] Olasz Külugyi Levéltár (a továbbiakban: ASMAE), Ungheria, 23. köteg, 1938. Szám és dátum nélküli feljegyzés

zetben". Olaszország megrendült tekintélyének helyreállítása és „a magyar barátság megőrzése" érdekében „valamit nyújtani kell". Vinci egyrészt javasolja a római jegyzőkönyvek helyettesítését „valami konkrét dologgal, a megfelelő időben", másrészt „a legszorosabb kapcsolatok fenntartását a magyar kormánnyal, lehetőleg a valóság nyelvén beszélve vele". A Budapest–Róma–Berlin háromszögben létrejött új erőviszonyokat meglehetősen őszintén feltáró feljegyzésből kitűnik, hogy még a legilletékesebbnek, Róma budapesti követének sem volt konkrét elképzelése arról, hogyan lehet visszaállítani Olaszország megrendült tekintélyét Magyarországon.

1938. március 18-án Ciano külügyminiszter távíratban utasította Vincit, biztosítsa Kányát arról, hogy a „bécsi események" ellenére „kapcsolataink Magyarországgal, továbbá érdekeink a Duna-medencében egyáltalán nem változnak, ezek mindig politikánk alapkövei maradnak"[3].

Mindazonáltal az Anschluss után közvetlenül az olasz külpolitika irányítóiban felmerülhetett a gondolat, hogy – nem tudván versenyezni Berlinnel – magára hagyják Magyarországot. Erre utal Ciano március 24-i távirata,[4] amelyben tájékoztatja budapesti követét, hogy „bizalmas forrásból" úgy értesült: „a legutóbbi osztrák–német események következtében a magyar közvéleményben határozott bizalmatlanság alakult ki a fasiszta Olaszország védelmét és lojalitását illetően". Ciano kéri ennek ellenőrzését, „mert ha megfelel a valóságnak, akkor beállítottságunk Magyarország iránt megváltozhat".

Vinci március 31-i válasza szerint „a bizalmas forrás jelzése nem felel meg a magyar közvélemény túlnyomó többsége érzelmeinek". Ezután Vinci hosszan fejtegeti, hogy az Anschlusst követő első napokban „az egész magyar nemzeten az elkeseredettség és a bánat lett úrrá", aminek a Bécs iránti szimpátia mellett fő oka „a német erő és túlerő megjelenése a magyar határon". A zsidó és legitimista körökön kívül nem vonják kétségbe Itália lojalitását, de félnek attól, hogy Németország közelsége és gazdasági hatalma miatt „nehezebbé válik Olaszország érdekeltsége Magyarország jövője iránt". Ezért Vinci nem az olasz magatartás megváltoztatását javasolja, hanem az olasz–magyar megállapodások érvényességének hivatalos megerősítését. „Minden másféle megoldás egyet jelentene azzal, hogy Magyarországot előbb vagy utóbb Németország karjaiba lökjük" – fejezte be jelentését a budapesti olasz követ.[5]

[3] ASMAE. Ungheria. 21. koteg. 1938 III 18
[4] Ugyanott. 1938. III. 24.
[5] ASMAE. Ungheria. 21. koteg. 1938 III 30

Az Anschluss megvalósítása után a fasiszta Németország agresszív politikájának következő áldozatául Csehszlovákiát szemelte ki. Hitler kormánya már korábban megkezdte Csehszlovákia elfoglalásának diplomáciai és katonai előkészítését.[6] Tervéhez számított Magyarország katonai támogatására is, hiszen uralkodó köreinek egyik fő célkitűzése a trianoni békeszerződés által Csehszlovákiához csatolt magyar területek visszaszerzése volt. Hitler már Gömbös első, 1933-as berlini látogatásakor azt tanácsolta a magyar kormányfőnek, hogy mondjon le a Romániával és Jugoszláviával szembeni területi követelésekről, és minden erejét irányítsa Csehszlovákia ellen.

A magyar uralkodó köröket nemcsak az igazságtalan trianoni békeszerződés korrigálásának szándéka vezette, hiszen a revízió célja az úgynevezett „Szent István-i Magyarország" újjászervezése volt, amelyben az uralkodó magyar nemzetiség a lakosság alig felét tette volna ki. Többek között igényt formáltak Szlovákia, Kárpátalja és Erdély nem magyar területeinek visszaszerzésére is.

A revízióra éhező magyar uralkodó osztálynak azonban nagyobb volt az étvágya, mint katonai és gazdasági ereje. A Darányi által 1938 márciusában meghirdetett fegyverkezési program ekkor még csak kezdeti stádiumában volt. A magyar kormány tartott attól, hogy Csehszlovákia elleni támadása maga után vonja Románia és Jugoszlávia beavatkozását is, amelyek a kisantant révén Csehszlovákia szövetségesei voltak, és ugyancsak érdekükben állt a magyar revíziós igények visszaverése. Horthy és hívei emellett féltek a Szovjetunió, Anglia és Franciaország várható retorziós intézkedéseitől is.

A fenti körülmények hatására az 1938 tavaszán létrejött „első csehszlovák válság" idején a magyar kormány nagyon határozatlan magatartást tanúsított, ami kiváltotta a német tartomány elégedetlenségét.

A magyar kormány erőfeszítései ebben az időszakban arra irányultak, hogy biztosítsa Jugoszlávia semlegességét egy Csehszlovákia elleni magyar támadás esetére, továbbá, hogy kipuhatolja a nyugat-európai nagyhatalmak várható állásfoglalását. A magyar kormány kijelentette, hogy „Magyarország hajlandó lemondani a Jugoszláviával szembeni összes revíziós követeléséről, ha Jugoszlávia semleges marad egy Magyarország és Csehszlovákia közötti konfliktus esetén".[7] A jugoszláv kormány azonban húzódozott attól, hogy ezen az alapon egyezséget kössön.

Az olasz kormány – amelyet aggasztott, hogy a Berlin–Róma tengely erőkarja egyre inkább Berlin felé billent – aktívan támogatta a magyar–

[6] Erről bővebben lásd *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája. Kossuth Könyvkiadó 1969 185–186 old.

[7] A német külügyminisztérium dokumentumai I. kot Moszkva 1946. 60 old.

jugoszláv kiegyezés tervét, mert azt remélte, ezáltal sikerül megvalósítania Mussolini elképzelését: a német erőfölényt kiegyensúlyozó Róma–Belgrád–Budapest–Varsó „horizontális tengelyt". Erről beszélt Ciano a római magyar követnek 1938. február 26-án, az Anschluss előtt két héttel. A beszélgetés elején az olasz külügyminiszter kijelentette: „Az Anschluss vagy a teljes Gleichschaltung kikerülhetetlen, és Csehszlovákia sorsa is meg van pecsételve, csak idő kérdése, mikor fog eltűnni mint független állam Európa térképéről." Ezután Ciano rátért a veszélyes német „barát" megfékezésére irányuló tervre: „A német barátságot azonban csak úgy lehet biztosítani és tartóssá tenni, ha Olaszország és a hozzá közel álló államok egy horizontális tengelyben egyesülnek. Ennek az államcsoportnak legalább éppen olyan erősnek kell lennie, mint amilyen a birodalom; akkor azzal a barátság fenntartható lesz, anélkül, hogy az egyes államoknak belügyeikbe való német beavatkozástól tartaniuk kellene. A horizontális tengely Rómából kiindulva, Belgrádon és Budapesten át Varsóig vezetne. Ciano gróf hangsúlyozta, hogy Csehszlovákia felosztása után Magyarország közös határt kap Lengyelországgal, amellyel már most is igen barátságos viszonyt tart fenn, és ez még meg fogja könnyíteni az együttműködést. Iparkodnunk kellene azonban, hogy Jugoszláviával is teljesen rendbe jöjjünk."[8]

Ciano március 26-án a kérdéssel kapcsolatban elővigyázatosságra intette a magyar kormányt, kifejtve Villaninak, a római magyar követnek, hogy „a horizontális tengely kellő elővigyázattal és lassan építendő ki".[9]

A magyar–olasz együttműködés kérdése a Csehszlovákia elleni agresszió esetén konkrétan előbb merült fel katonai, mint politikai téren. Szabó László római katonai attasé már 1938. március 1-jén felvetette Pariani olasz vezérkari főnöknek, hogy nem lenne-e időszerű a Csehszlovákia elleni közös akciót előkészíteni. A harcias olasz altábornagy kijelentette, hogy az olasz hadseregnek körülbelül 20 tartalék hadosztálya van, és ezek „akár például Szerbia, akár például Csehszlovákia ellen" felhasználhatók. Pariani kérte annak közlését, hogy „milyen olasz erőmennyiségre lenne a magyar vezetésnek szüksége a döntő helyen, hogy feladatát megoldja".[10]

Miután azonban a német–csehszlovák konfliktus ekkor még diplomáciai útra terelődött, a Csehszlovákia elleni magyar–olasz katonai együttműködés kérdése egy időre lekerült a napirendről.

[8] OL. KÜM. res. pol. 1938–23–166.
[9] OL. KÜM. res. pol. 1938. III. 26. Róma – bejövő.
[10] OL. KÜM. res. pol. 1938–23–166.

Miután Magyarország irányítói revíziós követeléseiket a tengelyhatalmak oldalán látták megvalósíthatónak, iránytűjüket egyre inkább hozzájuk igazították. Erről jelentette Vinci 1938 márciusában: „A jobboldali pártok egyre inkább teret nyernek . . . A kormány maga is jobbra hajlik, így próbálja megakadályozni a legszélsőségesebb mozgalmakat. Hírek terjednek a kormány radikális megváltoztatásáról."[11]

A hírek igazaknak bizonyultak: 1938 májusában Darányi Kálmán Imrédy Bélának adta át a miniszterelnöki bársonyszéket. Bár Imrédyt az előző kormány túlzott jobbratolódása miatt elégedetlen konzervatív körök juttatták hatalomra, hamarosan kitűnt: az új kormányfő úgy próbálja kifogni a szelet a szélsőjobboldal dagadó vitorlájából, hogy magát a kormányt viszi egyre inkább jobbra.[12]

Hitler és Mussolini 1938 májusában lefolyt római tárgyalásain fontos helyet foglalt el Csehszlovákia és általában a Duna-medence kérdése. A magyar kormányt aggodalommal töltötték el a két fasiszta vezető tárgyalásairól felröppent olyan értelmű hírek, miszerint „a két diktátor megegyezett volna abban, hogy a Duna-medencét elsősorban Németország befolyásának, a Balkán-államokat pedig olasz befolyásnak engedik át".[13] Bár az új magyar miniszterelnöknél látogatást tevő olasz követ cáfolta ezeket a híreszteléseket, Olaszország fokozatos kivonulása a Duna-medencéből – amely a leglátványosabban az osztrák függetlenségről való lemondásban nyilvánult meg –, ekkor már vitathatatlan tény volt. Ezt bizonyította az is, hogy az olasz kormány visszautasította az Anschluss-szal érvényüket vesztett római jegyzőkönyveknek egy magyar–olasz titkos együttműködési megállapodással való helyettesítésére vonatkozó magyar javaslatot.

Ugyanerre a sorsra jutott a magyar kormány másik javaslata, amely szerint titkos jegyzőkönyvben kívánták rögzíteni, hogy Olaszország Magyarország segítségére siet, amennyiben Jugoszlávia támogatást nyújt a Magyarország által megtámadott csehszlovák szövetségesének.[14]

Bár Ciano egy ilyen értelmű jegyzőkönyv aláírásának gondolatát elutasította, a magyar fél megnyugtatására közölte Villanival, hogy jugoszláv támadás esetén, amit kizártnak tart, Magyarország számíthat az „olasz védelemre". Ciano szükségesnek látta annak hangsúlyozását is, hogy Mussolini „sem Közép-, sem Kelet-Európát nem adja fel, amit Olaszor-

[11] ASMAE, Ungheria, 21 koteg, 1938 III. 30.

[12] Erről bővebben lásd *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja, valamint Magyarország története. 1919–1945. Akadémiai Kiadó 1970. 943–975 old

[13] OL KUM. számjel. Róma. 1938. V. 7 – kimenő.

[14] OL. KUM. számjel, Róma 1938. V 16 – bejövő

ság létérdeke kíván meg".[15] A fenti ígéretekért cserébe azt kérte, hogy Magyarország lépjen ki a Népszövetségből.

Ciano és Stojadinovič jugoszláv miniszterelnök Velencében folytatott tárgyalásai után 1938 júniusában az olasz külügyminiszter Villani révén ismét a Hitlerrel való fokozott együttműködésre biztatta a bizonytalankodó magyar kormányt: „Ha a németekkel együtt támadják meg Csehszlovákiát, Jugoszlávia nem fog megmozdulni. Ciano tanácsa tehát az – jelentette Villani –, hogy egy esetleges német akcióban – melyre egyelőre nem fog sor kerülni – azonnal vegyünk részt, de tartózkodjunk attól, hogy Csehszlovákia ellen egyedül lépjünk fel. Az olasz külügyminiszter egyidejűleg javasolta a románokkal való viszony kiépítését, nehogy Románia átengedje területén a Csehszlovákia megsegítésére siető szovjet haderőt, és ismét sürgette Magyarország kilépését a Népszövetségből.[16]

A fenti kérdések – közülük is elsősorban a várható jugoszláv magatartás egy Csehszlovákia elleni magyar támadás esetén – jelentős helyet foglaltak el Imrédy Béla és Kánya Kálmán 1938. júliusi római tárgyalásai során. Mint ismeretes, az 1927. évi magyar–olasz barátsági egyezmény elsősorban Jugoszlávia ellen irányult. Mussolini később is többször ígéretet tett arra, hogy támogatást fog nyújtani egy esetleges magyar–jugoszláv konfliktus esetén. A magyar kormányfő most azt akarta megtudni, nem változott-e meg az olasz kormány álláspontja az 1937-es olasz–jugoszláv egyezmény megkötése után.

A magyar kormány vezetőinek olaszországi látogatása előtt készített feljegyzés az alábbiakban jelöli meg a tárgyalások fő célját: „Magyarország csak abban az esetben avatkozhatik bele fegyveresen a cseh kérdés megoldásába, ha egészen biztos abban, hogy Jugoszlávia ez esetben semleges marad . . . Tekintettel arra a jó baráti viszonyra, amely Olaszország és Jugoszlávia között fennáll, kérjük az olasz kormány segítségét ahhoz, hogy Jugoszláviát adott esetben tartsa vissza Magyarország hátba támadásától, illetve amennyiben közbenjárása nem sikerülne, úgy védje meg Magyarországot, mint ezt Mussolini több ízben is kijelenteni volt szíves."[17]

Kánya külügyminiszter részletes beszélgetéstervezetet készíttetett az olasz vezetőkkel való tárgyaláshoz. Ennek a magyar–olasz viszonnyal foglalkozó első részét érdemes részletesen ismertetni, egyrészt mert olyan eseményekről is tájékoztat, amelyekről eredeti dokumentumok nem állnak rendelkezésre, másrészt, mert jól tükrözi azt, hogy a jugoszláv álláspont Magyarország várható Csehszlovákia elleni akciója esetén ekkor a magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok központi kérdése volt.

E dokumentum szerint „Ciano gróf az Anschluss bekövetkezése után,

[15] OL KUM számjel Róma 1938 V 23 - bejövő
[16] OL KUM. res pol 1938–49–685–557
[17] OL KÜM res pol 1938–23 – szám nélkul

március 15-én azt mondta Villaninak, hogy Olaszország a római paktum által teremtett magyar–olasz viszonyt fenntartja, és meggyőződése, hogy ezt még mélyíteni kell, egyúttal a Németországgal való barátságot is ápolván. A budapesti olasz ügyvivő, kormánya megbízásából, Budapesten hasonló kijelentést tett. Április 8-án Ciano azt mondta Villaninak, hogy a magyar–olasz baráti viszonyt pontosan körül akarja írni, szorosabbá kívánja fűzni, és össze óhajtja egyeztetni a fennálló egyéb megállapodásokkal, amelyeknél elsősorban a belgrádi egyezményre gondol (precisare, stringere, armonizzare). Hogy ez milyen formában történjék meg, nem tudja, és kéri a mi suggestiónkat.

Villani április 13-án élőszóval kapott Budapesten utasítást a suggestiónkra vonatkozólag. Villani ez alkalommal három szövegtervezetet vitt le magával, melyek közül az első (I) a magyar–olasz viszony pontos körülírását tartalmazza. A II. szöveg a Jugoszláviára vonatkozó magyar–olasz megállapodás tervezete volna, a III. szöveg pedig az annak idején a nyilvánosság részére adandó közlemény tervezete.

Villani Cianóval május 16-án beszélt, s átadta neki az I. számú szöveget, melynek 3. pontját (de ne procéder à aucune négociation importante) Ciano túl messzemenőnek találta, mert az túlságosan megköti az olasz kormány kezét. Villani átadta Cianónak a II. számú szöveget is, melyre vonatkozólag Ciano úgy nyilatkozott, hogy ő abban nem határozhat, hanem az egész kérdéskomplexumot a Duce elé terjeszti. Május 23-án Ciano újból fogadta Villanit, s közölte vele, hogy az általunk javasolt egyezménytervezeteket a Duce elé terjesztette, akinek az a véleménye, hogy írásbeli megállapodásra nincs szükség, de az elől nem zárkózik el, ha mi ragaszkodunk hozzá. A Duce különben állja összes nekünk tett ígéreteit, az olasz–magyar baráti viszonyra a legnagyobb súlyt helyezi, s azt még szorosabbra kívánja fűzni. Végül úgy nyilatkozott, Ciano szerint, a Duce, hogy a kérdés nem lévén sürgős, az a római látogatás alkalmával lesz letárgyalható."[18]

Kánya feljegyzése a következőkben fejti ki a „horizontális tengelyre" vonatkozó magyar álláspontot: „Örömmel üdvözöljük az ide vonatkozó olasz tervet, s abban annak idején készséggel részt is vennénk, de természetesen csak a Németországhoz való változatlan barátság szem előtt tartásával."[19] Az ily módon „ötszögesített" tengelynek azonban már semmi értelme sem lett volna!

Imrédy és Kánya 1938. július 18-án kétszer is tárgyalt az olasz vezetőkkel. Ciano a Stojadinovič jugoszláv miniszterelnökkel folytatott megbeszélésének ismertetésével igyekezett megnyugtatni tárgyalópartnereit: „A jugoszláv miniszterelnök a legutóbbi velencei találkozásuk alkalmával külön kiemelte, ő elsősorban azért jött Olaszországba, hogy kijelent-

[18] OL. KÜM. res. pol. 1938–23. – szám nélkül.
[19] Ugyanott.

se, a cseh kérdésben az egész vonalon és minden tekintetben alkalmazkodni kíván az olasz magatartáshoz. Nagyon kérte Cianót, hasson Magyarországra oly irányba, hogy az neki (Stojadinovičnek) lehetővé tegye, a kisantant szerződésekben vállalt obligóból való kiszabadulást. Ez természetesen csak annyiban volna lehetséges, ha Magyarország tartózkodik iniciatív agresszív akciótól Csehszlovákiával szemben és ezen ország ellen csak Németországgal karöltve jár el. A németek ellen Jugoszlávia semmi körülmények között nem hajlandó fellépni, mert elég volt német megszállásból a világháború idején, és *ha a magyarok mint a németek szövetségesei járnak el, úgy a német támadást követő magyar támadás Csehszlovákia ellen nem vonná maga után semmi körülmények között sem Jugoszláviának intervencióját ellenünk."* (Az én kiemelésem. – *R. Gy.*)

Ciano biztosította Kányát, hogy „ismételten megmondta Stojadinovičnek, amennyiben Jugoszlávia minden várakozása ellenére Magyarország ellen támadólag lépne fel, ez Olaszország politikáját Belgráddal szemben azonnal megváltoztatná". Az olasz külügyminiszter konklúziója: „Ciano szerint Stojadinovič tisztán látja a helyzetet, hogy magyarellenes fellépése maga után vonná úgy a német–jugoszláv, mint az olasz–jugoszláv ez idő szerint nagyon jó viszony megszakítását, és már ebből az okból is, saját jól felfogott érdekében, ha azt az általa fentebb említett feltétel teljesítése által lehetővé tesszük neki – Magyarországot bántani nem fogja. Hiszen ez nem is volna Jugoszlávia érdeke, amelynek miniszterelnöke szintén gyűlöli Benešt, akiről tudja, hogy a szerb ellenzéket finanszírozza és erősen izgat a jugoszláviai baloldaliak közt a mostani regime ellen."[20]

Mindez azonban nem elégítette ki a magyar vezetőket, akiknek információi szerint „Stojadinovič kijelentette volna, hogy Magyarország területi gyarapodása egyáltalában nem felel meg Jugoszlávia érdekeinek. Mindaz, amit nekem Ciano mondott, nagyon szépen hangzik, de nekünk nem nyújt garanciát jugoszláv támadás ellen – aggodalmaskodott Kánya –. Ha pedig egy közeli vagy távolabbi jövőben tényleg bekövetkeznék Csehszlovákia feldarabolása és Magyarország az osztozkodásból kiesnék, ez a mi közvéleményünkben természetszerűleg igen kellemetlen hangulatot keltene nagyhatalmi barátainkkal szemben."[21]

Az esti megbeszélésen már Mussolini is részt vett. Kánya itt ismét részletesen kifejtette a magyar kormány kételyeit Jugoszlávia várható álláspontját illetően egy magyar—csehszlovák konfliktus esetén. Kánya a jugoszláv beavatkozás elkerülése végett még azt a gondolatot is felvetette, „hogy a római jegyzőkönyvekben Ausztria helyét Jugoszlávia foglalja el".

Kánya feljegyzése szerint Mussolini válaszában kifejtette: „Olaszor-

[20] Ugyanott.
[21] Ugyanott.

ságnak érdeke, hogy Magyarország megerősödjék és területileg gyarapodjék, és szívesen látná azt is, ha Jugoszláviát a római jegyzőkönyvekbe fokozatosan be lehetne vonni. Ehhez azonban feltétlenül szükséges, hogy mindenekelőtt Jugoszlávia politikai beállítottsága tisztázódjék, vagyis az a kérdés, hogy Jugoszlávia, fegyveres konfliktus esetében, Franciaország vagy Olaszország oldalán fog-e küzdeni. Ha Jugoszlávia inkább Franciaország felé húz, akkor persze olasz–magyar kombinációba bevonni semmi körülmények közt sem lehet. Ezután Mussolini kifejtette még, hogy a következő négy kérdést fogja Belgrádhoz intézni:

1. Óhajtja-e a jó viszonyt Magyarországgal?
2. Óhajtja-e az Olaszországgal és Magyarországgal való együttműködést?
3. Hajlandó-e Magyarországgal szemben fegyveres konfliktus esetén semleges maradni?
4. Érdekében levőnek tartja-e Magyarország megerősödését és területi gyarapodását?

Megjegyzendő még – folytatja Kánya –, hogy Mussolini, ugyanúgy, mint Ciano, dicsérően emlékezett meg Stojadinovičnak az olasz–jugoszláv egyezmény létrejötte után tanúsított magatartásáról, de az a lelkesedés, mellyel Ciano beszélt jugoszláv kollégájáról, Mussolininál nem volt észlelhető."

Ciano „határozott hangon" kérte a magyar államférfiakat, hogy Magyarország lépjen ki a Népszövetségből, „amely ma legádázabb ellensége a Róma–Berlin tengelynek". Imrédy ezt azzal hárította el, hogy „Anglia, amelyre gazdasági okokból és devizaszerzés céljából okvetlenül szükségünk van, kilépésünket egészen biztosan rossz néven venné, s elkedvtelenedését velünk szemben gazdasági és pénzügyi téren erősen éreztetné. Hasznunk a kilépésből alig volna, kárunk azonban lehetne igen sok."

A német–olasz viszonyról „Mussolini a legmelegebb hangon emlékezett meg, hangsúlyozván, hogy bár szövetség ez idő szerint nem áll fenn a két állam közt, az, tekintettel a két ország között máris fennálló bizalmas viszonyra, bármikor létrejöhet".

Ilyen körülmények között a német expanziós veszély csökkentésére korábban tervezett Róma–Belgrád–Budapest–Varsó „horizontális" tengely létrehozása ezúttal már fel sem merült. Mussolini saját, korábban nagyra tartott tervéről most már azt mondta, hogy „a horizontális tengely csak pókháló lenne a német terjeszkedéssel szemben".[22]

A tárgyalásokról készült hivatalos olasz feljegyzés szerint Mussolini azt tanácsolta az akkor még a magyar szélsőjobboldali csoportok tevékenységét kifogásoló Imrédynek: „Úgy győzze le a politikai ellenfeleket, hogy még az általuk kifejtetteknél is konkrétabb társadalmi reformprog-

[22] Ugyanott.

ramokat tesz közzé és hajt végre." Példaként a Duce részletesen ismertette az olasz fasiszta korporatív intézmények tevékenységét.

Csehszlovákiát illetően Mussolini azt tanácsolta a magyar vezetőknek, hogy „a kezdeti időben tartózkodó álláspontot foglaljanak el, és Csehszlovákia felosztása után használják ki a kedvező lehetőségeket". Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy alkalmazkodjanak Hitlerhez.

Kánya javaslatára Mussolini hozzájárult, hogy a tárgyalásokról kiadott közös közlemény megerősítse: „A római jegyzőkönyvek megtartják gazdasági és politikai értéküket, ami az Olaszország és Magyarország közötti kapcsolatokat illeti."[23]

Attolico berlini olasz nagykövet Weizsäcker német külügyi államtitkárnak adott tájékoztatása szerint Mussolini azt tanácsolta a magyar államférfiaknak, hogy „Németországgal egyeztetve cselekedjenek".[24]

Ebben az időben Olaszországnak fontosabb volt az együttműködés Jugoszláviával, mint Magyarországgal. Ezt demonstrálják és magyarázzák Cianónak a magyar vezetőkkel folytatott tárgyalásokra vonatkozó naplóbejegyzései: „Kánya mereven kitartott a jugoszlávokról alkotott véleménye mellett. Szembe szeretne állítani bennünket Belgráddal, oly módon, hogy Jugoszlávia támadása esetén katonai garanciákat követel. Erre azonban gondolni sem lehet. A legcsekélyebb mértékben sem áll szándékunkban a Stojadinovičcsal meglevő jó kapcsolatainkat megrontani azért, hogy a többé-kevésbé demokratikus Imrédy-kormány számára sikert biztosítsunk. Jugoszlávia automatikusan Franciaország karjaiba dőlne, és az a politikai és katonai haladás, amelyet a tengely a Duna-medencében és a Balkánon elért, azonnal megszűnne. A belgrádi megállapodást felrúghatnánk Albánia megszállása érdekében. Akkor az előny kézzelfogható, és azért, hogy a trikolórt kitűzzük erre a minket megillető területre, érdemes vállalni egy efféle válság kockázatát. De semmi esetre sem azért, hogy megkönnyítsük Magyarország politikai játékait, amelyek szégyenletesek és szemtelenek."

A tárgyalásokat értékelve Ciano naplójában megállapítja, hogy a magyar vezetők római utazása tökéletesen eredménytelen volt: kudarcot vallott az a kísérletük, hogy megzavarják a szerb–olasz kapcsolatokat.[25]

Ez a bejegyzés is mutatja, milyen nagyot fordult a világ 1927 óta, amikor Mussolini egyik fő célja az olasz–magyar barátsági szerződés aláírásával éppen az volt, hogy megakadályozza a magyar–jugoszláv közeledést.

Plessen római német ügyvivő a magyar államférfiak olaszországi látogatását értékelő jelentésében nem alaptalanul állapította meg: „Amikor a magyar miniszterek látogatásuk mérlegét megvonták, föltehetően azzal

[23] Europa verso la catastrofe Róma 1947 351–354 old
[24] A német kulugyminisztérium dokumentumai I kot 60 old
[25] *Ciano* Diario (1937–1938) Bologna 1948 212 old

az érzéssel utaztak haza, ez alkalommal is megmutatkozott, hogy csökkent Olaszország Magyarország iránti érdeklődése . . . Olaszország szempontjából első helyen a Róma–Berlin tengely, második helyen az antikomintern paktum és az olasz–jugoszláv barátság, és csak harmadik helyen áll az olasz–magyar barátság."[26]

München felé

Mint a fentiekből látható, bár Mussolini és Ciano általánosságban támogatásukról biztosították Magyarországot, a magyar vezetők római tárgyalásaik során nem kaptak kielégítő garanciát további terveikhez. Mindez oly mértékben növelte a magyar külpolitika irányítóinak bizonytalanságát, hogy 1938 augusztusában a jugoszláviai Bledben folytatott tárgyalásokon ideiglenes megállapodást kötöttek legfőbb ellenségeikkel, a kisantant országaival a magyar kisebbségek helyzetéről és Magyarország fegyverkezési egyenjogúságáról, valamint az erőszakról való lemondásról.

Az olasz diplomácia irányítói támogatták a magyar kormány törekvéseit, mert azok a francia befolyás alatt álló kisantant megosztására irányultak. Ciano Villani előtt azzal „büszkélkedett", hogy az 1937-es olasz–jugoszláv megállapodással „ő helyezte el a dinamitot a kisantant alatt". Mindkét diplomatát aggasztotta azonban, hogy nem ismerték a bledi tárgyalásokkal kapcsolatos német állásfoglalást.[27]

Ciano a bledi megállapodások alkalmából Kányához intézett táviratában kiemelte a magyar fegyverkezési egyenjogúság elismerésére vonatkozó részt, amely „újabb termékeny megállapodások előtt nyithatja meg az utat".[28]

Hitler, aki akkor már elhatározta magát Csehszlovákia megtámadására, szemrehányásokat tett ezért az „árulásért" a bledi konferencia zárónyilatkozatának kiadása időpontjában éppen hivatalos németországi láto-

[26] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Kossuth Könyvkiadó 1968. 281. old. – N. D. Szmirnova szovjet történész találó véleménye a Róma–Budapest és a Róma–Belgrád viszony összefüggéseiről: „Az olasz fasiszta politikusok Közép- és Délkelet-Európában elsősorban Jugoszláviára támaszkodtak, mert az Anschluss után Magyarország bizalmatlanságot kezdett kiváltani Mussoliniban és Cianóban.

Budapest egyre növekvő vonzódása a hitleri Németország iránt nem zárta ki a korábbi központi hatalmak olyan szövetségének kialakítását – vélték Rómában –, amely megpróbálja feleleveníteni és folytatni az Osztrák-Magyar Monarchia expanzionista hagyományait." *N. D. Szmirnova:* Balkanszkaja polityika fasisztszkoj Italii (1936–1941). Moszkva 1969. 63. old

[27] *Ciano:* Diario (1937–1938). 224–225. old.

[28] ASMAE, Ungheria, 24. köteg, 1938 VIII. 25. – Kánya egy nappal később Berlinből küldött választáviratában mondott köszönetet az olasz közreműködésért. (Ugyanott, 1938. VIII. 26.)

gatáson tartózkodó Horthynak, Imrédynek és Kányának. Hitler figyelmeztette a magyar vezetőket, hogy ha nem vesznek részt a Csehszlovákia elleni támadásban, nem is kapnak semmit: „... aki az asztalnál akar ülni, annak legalábbis segítenı kell a főzésnél" – mondta Hitler, és külügyminisztere, Ribbentrop ráduplázott: „aki nem segít, az üres kézzel távozik".[29] Ez a figyelmeztetés és az események további menete hamarosan véget vetett a magyar vezetők ingadozásának, és semmissé tette a bledi megállapodásokat.

1938 őszén Anglia és Franciaország már késznek mutatkozott arra, hogy a „béke megmentése érdekében" feláldozza Csehszlovákia függetlenségét. Chamberlain angol kormányfő Hitlernél tett 1938. szeptember 15-i látogatása után a magyar komány teljes erővel bekapcsolódott a hitleri Németország Csehszlovákia elleni kampányába, követelve az egykori magyar területek visszaadását. Hogy nyomatékot adjon követeléseinek, több katonai intézkedést is tett.

A magyar kormányt megijesztette az a hír, hogy a Hitler–Chamberlain találkozón olyan értelmű megállapodás születhetett, miszerint a németlakta területek hovatartozását népszavazás útján fogják eldönteni, anélkül, hogy a magyar és a lengyel követelésekről határoznának. Kánya külügyminiszter Olaszország támogatásának biztosítása érdekében szeptember 16-án rejtjeles táviratban utasította Villanit, kérje meg Cianót, hogy az olasz lapok erőteljesen foglaljanak állást a népszavazás magyarlakta területekre való kiterjesztése érdekében.[30]

Villani szeptember 17-én és 20-án látogatást tett Cianónál, aki tájékoztatta őt kormánya álláspontjáról, és biztosította a magyar kormányt, hogy „az olasz kormány derekasan támogatni fogja nemcsak abban, hogy valamit, hanem hogy a maximumot kapják".[31] Ciano tolmácsolta Mussolini tanácsát is: „minden eszközt felhasználva, hangosan, erélyesen és a legnyomatékosabban hangoztassuk igényeinket".

Villaninak a megbeszélésekről szóló távirata így folytatódik: „A lengyel–magyar közös határra Ciano gróf nagy súlyt helyez. Újból hangsúlyozta, ha fegyveres megoldás volna és a német hadsereg bevonulna, várjunk néhány napig, és csak akkor kövessük a példát, mivel így nem

[29] *Ránki György:* Adatok a magyar kulpolitikához Századok, 1959 1 sz. 228 old. – A német szemrehányások ismeretében nem tekinthető egészen korrektnek Kánya Vincinek adott tájékoztatása, miszerint Berlinben „nyugodtan fogadták a bledi kozleményt, mert az nem tartalmaz kotelezettségvállalást a prágai kormánnyal szemben" (ASMAE, Ungheria, 24. koteg. 1938 V 1)

[30] OL KUM. számjel. Róma. 1938. IX 17 – kimenő.

[31] OL KÜM. számjel. Róma. 1938. IX. 20 – bejövő. A „derekas támogatás" részeként Mussolini szeptember 18-i trieszti beszédében síkraszállt amellett, hogy Csehszlovákia minden nemzetiségének meg kell adni a jogot az onrendelkezésre Kijelentését Magyarországon hálatuntetésekkel unnepelték, és Imrédy az ilyenkor szokásos udvozlő táviratban mondott koszonetet a Ducénak „a csehszlovákiai magyar nemzetiség érdekében" elhangzott szavaiért (Pesti Hírlap, 1938 szeptember 20)

kell Jugoszlávia támadásától tartani, ami ellenkező esetben nem volna kizárt dolog. Ciano gróf aggályosnak tartja Budapest légvédelmi berendezésének hiányosságát. Hajlandó volna repulőket rendelkezésre bocsátani. Nagyméltóságod németországi látogatásáról már tudomással bírt."

Az utolsó mondat Imrédy és Kánya Hitlernél tett újabb látogatására utal, amelyről a magyar külügyminiszter szeptember 21-én az alábbi rejtjeles táviratot küldte Rómába: „A tegnapi berchtesgadeni találkozón, melyet a jelen valóságos helyzetben szükségesnek tartottunk, Hitler tudomására hoztuk, hogy amennyiben magyar kisebbség a cseh kérdés rendezésénél a szudétanémetekkel nem azonos elbánásban részesülne, a magyar kormány a discriminatorikus kezelés ellen nemcsak diplomáciai eszközökkel fog küzdeni, hanem Szlovenszkón komoly belső zavarokat fog támasztani. Ily irányú akció már folyamatban van.

Hitler kijelentésunket megértéssel fogadta.

Szíveskedjék fentieket Cianóval szigorúan titkosan közölni."[32]

Mint a tárgyalásokról fennmaradt feljegyzésből kiderül, Kánya nem a valóságnak megfelelően tájékoztatta olasz kollégáját a berchtesgadeni megbeszélésről, amelyen valójában Hitler diktálta a feltételeket, és a magyar államférfiak megígérték, hogy teljesítik követeléseit.

A revízióra törekvő magyar kormány egyre magabiztosabb lett, ahogy vágyait megvalósulni látta. Erre mutat Kánya szeptember 22-i távirata Villani követhez: „Szíveskedjék leghálásabb köszonetünket tolmácsolni az olasz kormány hathatós támogatásáért a maximum elérésében.

Mint az olasz kormány előtt ismeretes, hetek óta erősen dolgozunk, s kitartóan hangoztatjuk igényeinket.

Most, hogy a cseh kormány a szudétakérdés megoldására vonatkozó angol–francia javaslatot elfogadta, mi a magyarlakta területeknek minden további tárgyalás nélküli visszacsatolását kívánjuk, s ezenfelül a ruthének és szlovákok részére a teljes önrendelkezési jog megadását kérjük.

Ami a repülőgépeket illeti, legőszintébben köszonetünket fejezzük ki az előzékenységért, s azt hisszük, legcélszerűbb volna, ha a kérdést legközelebb Budapestre érkező olasz katonai bizottság beszélné meg itteni illetékes katonai tényezőkkel."[33]

Olaszország, amely csak közvetve volt érdekelt a csehszlovák kérdésben, továbbra is biztatta magyar szövetségesét, ugyanakkor óvatosságot ajánlott. Ezt mutatja Villani szeptember 22-i rejtjeles távirata, amely szerint Mussolini és Ciano szolidárisak a magyar kormánnyal, határozott fellépést ajánlanak, de a Csehszlovákia elleni akció előtt – Románia és Jugoszlávia várható magatartása miatt – óvatosságra intenek. Az olasz ve-

[32] OL KUM számjel Róma, 1938 IX 21 – kimenő
[33] OL KUM számjel Róma, 1938 IX 22 – kimenő

zetők szerint Románia egy nem provokált magyar támadás esetén interveniálna, Jugoszlávia valószínűleg nyugodtan viselkedne.[34]

Egy nappal a müncheni értekezlet előtt Mussolini ismételten azt tanácsolta Szabó Lászlónak, az őt meglátogató magyar katonai attasénak, hogy Magyarország csak a német sikerek után avatkozzék be, és egyelőre ne annektálja egész Szlovákiát, csak a magyarlakta területeket.[35]

Amikor az angol, a francia és a német kormányfő elfogadta Mussolini javaslatát, hogy Münchenben találkozzanak „az európai béke megmentése", azaz Hitler követelései teljesítésének érdekében, a magyar diplomácia úgy vélte, eljött az az idő, amikor kielégítheti revíziós törekvéseit Csehszlovákia rovására.

Németország támogatásának biztosítása érdekében a müncheni értekezlet előtt egy nappal a berlini magyar követ, Sztójay kihallgatást kért Göringtől. Göring, bár tudta, hogy Magyarország követelései nem kerülnek a tanácskozás napirendjére, megígérte támogatását.

Olaszország támogatásának biztosítása céljából Csáky István, a külügyminiszteri kabinetiroda vezetője Münchenbe repült, ahol szeptember 29-én reggel ismertette Magyarország igényeit Mussolini és Ciano előtt.

Mussolini megígérte támogatását és kijelentette: „Magyarországnak ma jó napja lesz. Amint a szudéta-német kérdést lezárjuk, azonnal felvetem a magyar és lengyel követeléseket, és követelem azoknak azonnali kielégítését, olyan alapon, mint a németekét." Arra az esetre, ha a többi kormányfő elutasítaná a magyar követeléseket, Mussolini ezt javasolta: „Ha eme minimális program sem megy, akkor – mondotta emelt hangon – támadjanak, a románoktól ne tartsanak, és a jugoszlávoktól sem, az utóbbiak most el vannak foglalva az Olaszország elleni tüntetésekkel (Sic!). Teremtsenek fait accomplit."

Amint az eredeti feljegyzésbe iktatott „Sic!" jelzi, Mussolini érvelése nem tudta meggyőzni Csákyt arról, hogy a Csehszlovákia elleni önálló magyar támadás esetén Jugoszlávia valóban tétlen marad.[36]

Magán a müncheni értekezleten Mussolini már nem volt ilyen lelkes védelmezője a magyar revíziós követeléseknek, hanem teljesen alárendelte magát Hitler akaratának, akinek nem állt érdekében, hogy a négy kormányfő érdemleges döntést hozzon a magyar és lengyel követelések kérdésében. Számára ekkor csak a Szudéta-vidék megszerzése volt a fontos, s azt meg is kapta. A többi kérdést önhatalmúlag szerette volna eldönteni, elsősorban Németország érdekeinek megfelelően. Ezért csak az egyezmény első függelékében esik szó a magyar és a lengyel követelésekről: „A négy nagyhatalom kormányfői kijelentik, hogy amennyiben a Csehszlovákiában élő lengyel és magyar kisebbségek problémáját az ér-

[34] OL KUM res pol 1939–7/a–887
[35] OL KUM. res. pol 1939–7/a–994
[36] OL KUM res pol 1938–7/a–973

dekelt kormányok három hónapon belül egyezség útján nem rendeznék, a kérdést a ma összegyűlt négy nagyhatalom kormányfői újabb értekezleten tanulmány tárgyává fogják tenni." A második függelékben Anglia és Franciaország garantálja az új csehszlovák határokat, a tengelyhatalmak viszont ezt csak a magyar és a lengyel kisebbségek ügyének megoldása után helyezik kilátásba.[37]

A magyar uralkodó körök üdvözölték a müncheni egyezményt, mert bár nem elégítette ki területi követeléseiket, alapjaiban rendítette meg a versailles-i békerendszert, és így közelebb hozta a magyar revíziós igények megvalósítását is. Horthy sietett kifejezni háláját Hitlernek és III. Viktor Emánuelnek a müncheni konferencián nyújtott „megértő és tartós támogatásáért".[38]

Ugyanakkor a magyar vezetők is kénytelenek voltak számot vetni azzal, hogy a müncheni alku tovább erősítette Hitler közép-európai pozícióit. Alig egy héttel a müncheni egyezmény után a német (és szovjet) veszélyről beszélt Horthy a nála bemutatkozó látogatást tevő új olasz katonai attasénak, Garigioli alezredesnek: „Európát két veszély fenyegeti: az orosz és a német. Egy erős Magyarország – a szomszédos Lengyelországgal együtt és Olaszország támogatásával – erős bástya lehetne mindkettővel szemben. A németeknek sok jó tulajdonsága van, de vérmérsékletük nagyon eltér a latintól, főleg a durvaság és a prepotencia jellemzi őket . . . Olaszország érdeke is, hogy Magyarországnak közös határa legyen Lengyelországgal."[39] Az Anschluss és a müncheni egyezmény következtében a hitleri Németország vált a közép-európai térség domináns hatalmává. Ez szükségszerűen Olaszország térségbeli szerepének leértékelődéséhez vezetett, amit nem hagyhattak figyelmen kívül a magyar külpolitika irányítói sem.[40]

[37] Magyarország és a második világháború. Kossuth Könyvkiadó 1961 138. old.

[38] OL. KÜM. számjel. Róma, 1938. X. 1. – kimenő.

[39] ASMAE, Ungheria, 23. köteg, 1938. X. 7.

[40] A magyar–olasz kapcsolatok további alakulásáról szól *Kis Aladár* „Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén". (Kossuth Könyvkiadó 1962.) című monográfiája, valamint a szerzőnek a Mozgó Világ 1987. 2. számában megjelent, „A Horthy-rendszer olasz orientációjának kudarca" című tanulmánya (ugyanez megjelent a CLIO című olasz folyóirat 1986 4. számában)

MŰHELY

KÖZVETÍTÉS ÉS AUTONÓMIA

(A „közép" problémája Marxnál a politikai állam és a polgári társadalom összefüggésében)

Bevezetés

A szakirodalom a politikai állam és a polgári társadalom kategóriáinak elemzésekor gyakran tér vissza Marxra, aki fiatalkori írásaiban – Hegelből kiindulva és Hegelt kritizálva – kifejtette a két fogalom kialakulásának történetét, és a tőkés viszonyok közötti egymáshoz kapcsolódásuk struktúráját. Ennek alapján világossá vált, hogy a polgári társadalom a rendi-hűbéri kötöttségekből kibomló, az egyének jogilag garantált mozgásszabadságán alapuló magánkezdeményezések és magántevékenységek világa, amelyben a különérdekek, a különféle egyéni és csoporttörekvések egymás mellett létezése, harca és kompromisszuma érvényesül. Az állam pedig azért politikai állam, mert a politika, azaz a közügyek intézése, az érdekek egyeztetése, az általános-közösségi érdek érvényesítése, a hatalom gyakorlása stb. teljes egészében az állam szférájába kerül át (szemben a hűbéri viszonyokkal), az állam valósítja meg – ilyen vagy olyan módon – a polgári társadalomban keletkező különérdekek becsatornázását a politikai döntések előkészítésének folyamatába.

A két alapkategóriáról sokat tudunk már, azonban háttérbe szorult annak vizsgálata, hogy a fiatal Marx milyen jelentőséget tulajdonított a politikai állam és a polgári társadalom (mai szóhasználattal élve: *civil* társadalom) közötti közvetítés, a „közép" problémájának. Holott Marx fontosnak tartotta, hogy Hegel közép-felfogását is kritika alá vegye és ezen keresztül kifejtse a középről vallott saját felfogását.

Ebben az írásban tehát arra teszek kísérletet, hogy Marx közvetítéskoncepcióját felelevenítsem. Hangsúlyoznom kell azt, hogy elemzésem teljes egészében a *fiatalkori* Marx nézeteit interpretálja, így az itteni megállapítások nem vezethetők át *közvetlenül* a teljes marxi életműre, az azonban bátran állítható, hogy A hegeli államjog kritikájában és A zsidókérdésben kifejtettek a téma szempontjából alapvető jelentőségűek, a fiatalkori megközelítésmód „vázát" Marx a későbbiekben sem adta fel.

E vizsgálódás talán nem haszontalan a létező szocializmus szempontjá-

ból sem, hiszen megfigyelhető, hogy az utóbbi években-évtizedekben lassacskán önállósodik ezekben az országokban is a politikai állam és a civil társadalom, a differenciálatlan egység fokozatosan megszűnik. Ám – például hazánkban – a kettő közötti közvetítés még sok tekintetben cseppfolyós, nem kellően intézményesült. Az érdekérvényesítés, a részvétel és főleg a nyilvánosság napjainkban egyre gyakoribb és tömeges hangoztatása éppen arra utal, hogy *demokratikus közvetítés* nélkül aligha alakulhat ki a két szféra egészséges autonómiája.

Tisztában vagyok azzal, hogy a hazai szakirodalomban a hatvanas évek végétől, hetvenes évek elejétől kétféle megközelítésben is elkezdődött a politikai állam és a polgári társadalom kategóriáinak elemzése, a két szféra egymáshoz való viszonyának taglalása. Élénk viták zajlottak először a fiatal Marx filozófiai gondolatairól, s *ezen keresztül* a két kategória használatáról, szerepéről, majd a hetvenes évek második felétől kezdve elindultak a rendszeres politikaelméleti kutatások, amelyek már nem a fiatal Marx „ürügyén", hanem *a valóságos folyamatokra alapozva igyekezték* megragadni a politikai állam és polgári társadalom szétválásának, önálló funkcionálásának problémakörét.[1] A mai napig zajló, sok alapkérdést ismertető és tisztázó, ugyanakkor új kérdéseket is felvető vitákhoz ezúttal nem kívánok *közvetlenül* hozzászólni, miután megközelítésmódom *a kiindulópontjában eltér* a fenti írásoktól. Remélem azonban, hogy a közvetítés problémájának előtérbe állítása a téma egyfajta újraértelmezését mégiscsak lehetővé teszi, s ennyiben *közvetetten* a hazai vitához kapcsolódik ez az írás is.

A kifejtés előtt még szeretném megjegyezni, hogy Marx (és Hegel) nem adott szabatos definíciót a középről, nem ragadta meg sehol conditio sine qua non-ját, így viszonylag önállóan igyekszem a közvetítés tartalmát és jelentőségét megragadni.

A közép (közvetítés) kialakulása

A különválás egységből, mégpedig a hűbéri társadalom egységéből jött létre. Marx leírja, hogy ennek az egységnek a szervező elve, az összetartó ereje az államelv, a politika elve volt, vagyis az állam „államosította" a

[1] E vita fontosabb írásai. *Ágh Attila:* A marxi történetfilozófia kialakulása. Akadémiai Kiadó 1975., „A német ideológia" történetfelfogása. Akadémiai Kiadó 1976.. A politika világa. Kossuth Könyvkiadó 1984., A védekező társadalom. Kézirat. 1986., Önszervező társadalom és szocializmus. Kézirat. 1986. stb., *Szoboszlai Gyorgy.* Kapitalizmus és államiság (Marx államkoncepciójának kialakulása). Társadalomtudományi Kozlemények, 1983. 4. sz.. Államiság és politikai rendszer. Kossuth Könyvkiadó 1987. *Gorgényi Ferenc:* Tulajdon és politika. Magvető 1982., *Bihari Mihály:* A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata. In Politika és politikatudomány. Gondolat 1982., *Papp Zsolt:* Polgári társadalom és politikai állam. In Politika és politikatudomány

polgári társadalmat, amely nem nyílvánult még meg másként, csak mint „állami" társadalom. Egy már sokszor idézett marxi szöveg kínálkozik ide, amely azonban továbbra is a legpregnánsabb e gondolatot illetően: „Itt a *polgári társadalom* egyáltalában-vett *rendjei* és a *politikai jelentésben vett rendek* azonosak voltak. A középkor szellemét így fejezhetjük ki: A polgári társadalom rendjei és a politikai jelentésben vett rendek azonosak voltak, mert a polgári társadalom a politikai társadalom volt, mert a polgári társadalom organikus elve az állam elve volt."[2]

Történetileg tekintve ez az egység az abszolút monarchia időszakában kezdett felbomlani. A monarchikus uralom alatt fokozatosan kifejlődött a polgári társadalom, levetkőzve magáról a politika kötöttségeit, ám ez a belső átalakulás csak a francia forradalomban nyerte el kifelé is törvényes formáját, akkor manifesztálódott a polgári társadalom és a politikai állam, azaz a polgári társadalom megszabadult politikai, állami jellegétől. A francia forradalom tehát a polgári társadalom forradalma volt, amelylyel lerázta magáról az államelvet (a politika elvét), és emancipálta magát. Marx szerint a franciák nagy érdeme, hogy a polgári társadalom és a politikai állam elvonatkoztatását *deklarálták,* s ezzel megteremtették a valóságos politikai elvét a maga sajátosságában, amely az államban funkcionál.

Az önállósult politikai állam, az önállósult politikai intézményrendszer csak ott jöhet létre, ahol a társadalom magánszférái is önálló egzisztenciára jutnak. Éppen ebből adódóan a francia forradalom az állam elvonatkoztatását csak a magánélet elvonatkoztatásával összefuggésben valósíthatta meg: „A politikai forradalom . . . az uralkodói hatalmat megdöntötte és az államügyeket népügyekké emelte . . . a politikai államot mint *általános* ügyet, azaz mint valódi államot konstituálta, szükségképpen szétzúzta az összes rendeket, korporációkat, céheket, kiváltságokat, amelyek megannyi kifejezői voltak annak, hogy a népet elválasztották a maga közösségétől. A politikai forradalom ezzel *megszuntette a polgári társadalom politikai jellegét* . . Kiszabadította a hűbéri társadalom különböző zsákutcáiba mintegy szétosztott, szétdarabolt, szétfolyt politikai szellemet; egybegyűjtötte ebből a szétszórtságból, megszabadította a polgári élettel való keveredéstől és konstituálta mint a közösségnek, a nép *általános* ügyének szféráját, eszményi függetlenségben a polgári élet eme *kulonos* elemeitől. A *meghatározott* élettevékenység és a meghatározott élethelyzet egy csak egyéni jelentőségre sullyedt le . A közugy mint olyan viszont minden egyén általános ügyévé, a politikai funkció pedig általános funkciójává vált. . az állam eszmei jellegűségének kiteljesedése egyszersmind a polgári társadalom anyagi jellegűségének kiteljesedése is volt."[3]

[2] *Marx* A hegeli államjog kritikaja *Marx–Engels* Muvei (A továbbiakban MEM) 1 kot Budapest 1957 277–278 old

[3] *Marx* A zsidokerdeshez MEM 1 kot 369 old

A politikai állam és a polgári társadalom szétválása és önállósodása lényegét tekintve tehát a polgári társadalomnak a hűbéri uralom alóli emancipálódása volt, amelynek eredményeképpen a polgári társadalom *a maga természetességében* nyilvánulhatott meg. Így a polgári társadalom a különérdekek (ma így mondanánk: az egyéni és csoportérdekek) érvényesülésének terepe, a korporációk (érdekcsoportok, egyesülések, vállalkozások, szövetségek stb.) világa lett, míg a politikai államban koncentrálódott az általános, azaz a közérdek. A kérdés most már az: a két szféra különválása után milyen kapcsolat valósul meg közöttük? Hogyan oldható fel az általános érdek és a különös érdekek, a közérdek és az egyéni és csoportérdekek ellentéte? Egyszóval, a politika vagy a magáncélok világa válik-e dominánsabbá, esetleg sajátos egyensúly alakul ki közöttük?

A különválás *mikéntje* kerül itt előtérbe; ennek megítélése pedig elsősorban attól függ, hogy ki miben látja a különválás folyamatának *eredeti* jelentőségét. Marx erőteljesen kritizálja Hegelt, aki az alkotmányos monarchiát a legtökéletesebb államberendezkedésnek tartva az állam elsődlegességét hangsúlyozza. Hegel kiindulópontja *eszmei,* amelyben az Abszolút Eszme – mint állameszme – választja szét magát családra, polgári társadalomra és államra. Nem a család és a polgári társadalom egyesítette magát állammá, hanem az eszme hozta létre őket; ők az eszme végessége. Ugyanakkor az állam az eszme igazi létezésének színtere, így nem lehet csodálkozni azon, hogy „Hegel a családot és a polgári társadalmat az állam *fogalmi szféráiként* fogja fel, mégpedig *végességének* szféráiként, az *ő végességeként.* Az állam az, amely *szétválasztja* magát ezekre a szférákra, az állam az, amely *előfeltételezi* őket, mégpedig *teszi* ezt azért, »hogy eszmeiségük révén *magáért-valóan végtelen* valóságos szellem legyen«."[4] Ebből adódóan: „A család és a polgári társadalom államrészek. Az államanyag el van osztva köztük »a körülmények, az önkény és a rendeltetés saját megválasztása által«. Az állampolgárok családtagok és a polgári társadalom tagjai."[5] Hegelnél az állam a nép összes viszonyait átható törvény, a polgári társadalom egyéneinek „erkölcse és tudata".

Hegel kiindulópontjával szemben Marx *a valóságos folyamatokat* veszi alapul, s innen igyekszik állam és társadalom viszonyát megragadni. Alapfelvetése az, hogy „nem a berendezkedés (a politikai intézményrendszer – *F. T.)* teremti a népet, hanem a nép a berendezkedést"[6]. Ebből adódóan a polgári társadalom működését nem az abszolút eszme végessége, azaz már nem az állam „társadalmasulása" határozza meg, hanem a tömegek különféle valóságos képződése, megoszlása, korporációkba tö-

[4] *Marx:* A hegeli államjog kritikája. Id. kiadás 205. old.
[5] Ugyanott, 207. old.
[6] Ugyanott, 231. old.

mörülése stb. Így az sem véletlen, hogy a modern polgári társadalom már nem közösségekben (az általánosban) mozog, hanem egyénekben, akik saját akaratuk szerint csatlakoznak vagy nem csatlakoznak különféle szerveződésekhez.

Az állam és a társadalom kapcsolatának megítélése azonban szorosan összefügg elméleti-politikai alapkoncepciókkal is. Az állam dominanciájának elve voltaképpen a *kisebbség,* a felvilágosult-tudatosult, általános szellemiséggel „megáldott" irányítók uralmának elve, akik az általános tudásának birtokában szabályozzák a különöst, azaz a tömegeket. Hegel – aki a Jogfilozófia bevezetőjében is hangsúlyozta, hogy a filozófus is korának foglya, korának hic et nunc követelményeiből indul ki – koncepciójának az alkotmányos monarchia német változata tökéletesen megfelelt, hiszen szerinte a nép monarchiája és a kormányzat tevékenysége által válik tagolttá, szervezetté, míg nélküle formátlan, ostoba tömeg. Marx ezzel szemben a társadalom dominanciáján keresztül a *sokaság* uralmának elvét, azaz a *demokráciát* vallja az államberendezkedés lényegének. Eszerint a sokaság, a tömegek valóságos és autonóm mozgása, szerveződése kell hogy meghatározza az állam működését. „Nem az ember létezik a törvény kedvéért, hanem a törvény az ember kedvéért, a törvény *emberi létezés.* . . . "[7] A többség, mint kiindulópont, szükségszerűen vezet el a demokrácia elvéhez. „A monarchiában a berendezkedés népe áll előttünk; a demokráciában a nép berendezkedése. A demokrácia minden berendezkedés megoldott *rejtvénye.* Itt a berendezkedés nemcsak *magánvalóan,* a lényeg szerint, hanem az *egzisztencia,* a valóság szerint állandóan vissza van vezetve valóságos alapjára, a *valóságos emberre,* a *valóságos népre* és ennek mint *saját* műve van tételezve."[8]

Annyi megjegyzés kívánkozik még ide, hogy Marx fiatalkori demokrácia-koncepciója egyértelműen *a filozófiai általánosság* szintjén fogalmazódik meg, a kifejtés logikájának megfelelően. Ez korántsem jelenti azt, hogy a később kimunkált, osztályszempontú demokrácia-elve ennek ellentmondana. Itt ugyanis pusztán a megközelítés eltérő elméleti szintjeiről van szó, ami az első esetben az általánosság, az a második esetben mint *konkrét viszonyokból kiindulva kifejtett különösség* jelenik meg, s egyik nem ellentéte a másiknak.

Láttuk, hogy a polgári társadalom emancipálódása következtében létrejöttek a társadalomegészből a politikai állam és a polgári társadalom önálló szférái. Ugyanakkor nem világos: a különválás nem jelent-e *szétesést* is egyben, az egység teljes felbomlását? A szférák kapcsolatának megszűnését a közvetítés intézményének kiépülése gátolja meg, az hozza a két társadalmi szintet és a két polgári minőséget reflexiós viszonyba egymással. Marx fejtegetései egyértelműen bizonyítják, hogy voltaképp-

[7] Ugyanott. 232 old
[8] Ugyanott. 231 old

pen *a közvetítés létrejötte intézményesíti* politikai állam és polgári társadalom szétválását, függetlenedését, míg *a közvetítés intézményének folyamatos működése rögzíti* a különválást, a szférák autonómiáját.

A közvetítés, azaz a közép intézményesedése azonban nem pusztán a két szféra különválását stabilizálja; működésének *tartalma* tükrözi azt is, hogy milyen a politikai állam és a polgári társadalom viszonya, mennyiben tekinthető az demokratikusnak vagy autokratikusnak, másképpen szólva „államelvűnek" vagy „társadalomelvűnek".

Marx Hegel-kritikájában és ebből kibontakozó önálló fejtegetéseiben is a közvetítés intézményének taglalásakor centrális súllyal esik szó a *kormányzatról,* azaz a bürokráciáról (ma azt mondanánk: az államigazgatásról), valamint a *rendekről* (mai kifejezéssel, durván szólva az érdekképviseletekről). Amíg a kormányzat a politikai állam akaratát képviseli a polgári társadalommal szemben, addig a rendek a polgári társadalom „üzenetét" viszik a politikai állam szférájába. Hegel elsősorban a kormányzat, a bürokrácia jelentőségét hangsúlyozza. Mindazonáltal ezt korántsem teszi egyoldalúan: nem tekinti a bürokratákat (a *középrend* tagjait) csalhatatlannak. Marx elismerőleg állapítja meg, hogy „Hegel az »állam« és a »polgári társadalom« *elválasztásából,* a »különös érdekekből« és a »magán- és magáértvaló általános mivoltból« indul ki, és kétségtelenül a bürokrácia *ezen az elválasztáson* alapul. Hegel a »korporációk« előfeltételéből indul ki, és kétségtelenül a bürokrácia előfeltételezi a *korporációkat,* legalábbis a »korporációs szellemet«."[9]

Hegel szerint tehát a bürokrácia, az állami közvetítés intézménye annyiban jogosult, amennyiben kiépült a polgári társadalom önkormányzatú korporációkban, és megvalósult az érdekképviselet. Másfelől tisztában van azzal is, hogy a kormányzat az államérdekek önkényes, uralmi jellegű érvényesítésére is törhet, s ennek megakadályozására „felülről" és „alulról" is erős kontroll-mechanizmusokat kell kiépíteni. Ezeket testesítik meg felülről a szuverenitás (azaz a népszuverenitást „megszemélyesítő" monarchia) intézményei, alulról pedig a korporációs jogok intézményei, másképpen az érdekképviseleti intézmények. Ennek ellenére Hegelnél mégiscsak a középrend, a bürokrácia marad a közvetítés lényegi mozzanata, amely az állam tudata, „az állam alappillérét is alkotja jogszerűség és intelligencia tekintetében".[10]

Marx sem vonja kétségbe a közvetítésen belül a kormányzat, a bürokrácia jelentőségét, ő azonban a *rendek* szerepére helyezi a nagyobb hangsúlyt. A rendek és a kormányzat valójában két ellentétes akarat tranzakciója, találkozása „középen", ám az előbbi azért fontosabb akarat, mert „Modern értelemben a *rendi gyűlés egzisztenciája* a polgári társadalom *politikai* egzisztenciája, politikai létezésének *garanciája.* Egzisztenciájá-

[9] Ugyanott, 249. old.
[10] Ugyanott. 247. old.

nak kétségbevonása tehát az *állam létezésében való kétség.*"[11] Állam és társadalom közötti közvetítésben Hegel a *felülről lefelé irányuló* mozgásra, azaz a politikai államból kiinduló akaratra helyezi a hangsúlyt, Marx ezzel szemben az *alulról felfelé irányuló* mozgást, vagyis a polgári társadalom akarattovábbítását állítja a középpontba.

Ami a közép belső szerkezetének, sajátságos működésmódjának kérdését illeti, erre Marx – és Hegel is – a két központi jelentőségű intézmény, a kormányzat és a rendek elemzése kapcsán ad közvetett választ. Marx a rendekkel kapcsolatban Hegelt citálja, amikor is megállapítja, hogy a rendek az állam és a polgári társadalom közötti tranzakció, mint *különös szféra* jelenik meg. Ugyanakkor a rendek egyben állam és polgári társadalom közötti *szintézis* is. Mindez arra utal, hogy egyfelől a közvetítés nem önálló jelentőségű, független entitás, hiszen az állam és a polgári társadalom akarata koncentrálódik benne, nincs ilyen értelemben „harmadik akarat". Erre utal Marxnak az a Hegelt interpretáló megjegyzése is, hogy „Ahogyan a bürokraták az *állam küldöttei* a polgári társadalomhoz, úgy a rendek *a polgári társadalom küldöttei* az államhoz."[12] Másfelől azonban az állam és a polgári társadalom akaratának összeütközése, küldötteinek állandó „találkozása" a közvetítésben, vagyis a középben, végül is valamilyen módon *intézményesedik*, szervesül. Az intézményesedés tartalma ebből a szempontból más kérdés, most az a fontos, hogy *rögzül* a közvetítés egyfajta intézményes formája, s így önálló, különös szféra is meg nem is; egyfelől nem más, mint önmagában állam és társadalom különválása, ennek megjelenési formái, másfelől viszont az állam és társadalom különválása, a különválás maga; a különválás mint intézmény. *Nincs önálló, az államtól és társadalomtól független létezése, de amennyiben nem független, annyiban nincs politikai állam és polgári társadalom sem a maga függetlenségében.* A közép intézményrendszerének belső tartalma, működésmódja pedig arról „tudósít", hogy milyen az állam és társadalom viszonya, azaz hogy egyáltalán milyen a társadalom egészének működése. Talán éppen erre utal Hegel egyik mély értelmű megjegyzése is: *„A berendezkedés lényegileg a közvetítés egy rendszere."*[13]

A közép (közvetítés) jellemzése, szerepének megítélése állam és társadalom viszonyában

A közép, a közvetítés általános jelentőségének leírása után nézzük meg azt, hogy Marx – Hegel-kritikájából kiindulva – hogyan elemzi a közép

[11] Ugyanott, 320 old.
[12] Ugyanott, 271 old
[13] Ugyanott, 275 old

belső szerkezetét, s a demokratikus államberendezkedés szempontjából milyen típusú működésmódját állítja előtérbe.

A kérdés feltehető úgy is: hogyan érhető el a közvetítés demokratizmusa? Már Hegel is tisztán látja azt, hogy a rendek (érdekközvetítés) a polgári társadalom sokadalmának különös érdekeit közvetítik az államhoz. Ezen túl azonban már kiütközik Hegel „állambűvölete", a polgári társadalommal szembeni gyanakvása. Marx érzékletesen kifejti, hogy Hegelnél a rendi elem tulajdonképpen a polgári társadalom politikai illúziója, s mint ilyen *pusztán formális.* Annál is inkább az, mivel leginkább a nép, de még a rendek sem tudják igazán, hogy mit akarnak, különérdekeik esetlegesek és széttartóak, nem tarthanak igényt az állami eszme magasságára. A rendekhez képest a kormányzás, a bürokrácia sokkal jobban átlátja az általános érdekeket, azok „igazi" képviselete is az utóbbi feladata. Ebből következően Hegelnél a rendek *nem saját természetük szerint,* nem a polgári társadalomban megőrzött különösségeik, érdekeik alapján jelennek meg a legfelső szuverenitás intézményében, a törvényhozó hatalomban (a parlamentben) sem. Ezáltal „a polgári rendi különbség *valóságossága* és *különös lényege* nem meghatározza a *legmagasabb politikai szférát,* a törvényhozó hatalmat, hanem ellenkezőleg, puszta *anyaggá* süllyed, amelyet a politikai szféra a *maga,* belőle magából eredő szükséglete szerint megformál és megkonstruál".[14]

Ugyanakkor Marx Hegellel szemben arra helyezi a hangsúlyt, hogy a magánrendek a polgári társadalom tagozódásának megfelelően tesznek szert politikai jelentésre a törvényhozó hatalomban, s így az állami szférában nem veszítik el társadalmiságukat, a magán- vagy a különös érdekek nem oldódnak fel egyfajta állami általánosságban, hanem *éppen a különösségek alakítják ki az államhatalom általánosságát.* Vagyis a törvényhozó hatalom rendi elemében jut el a magánrend, azaz a polgári társadalom küldötte a politikai-állami jelentéshez. Ennélfogva „A *magánrend* »politikai jelentése és ténykedése« egy *különös* jelentése és ténykedése a magánrendnek. A *magánrend* nem változik át a *politikai renddé,* hanem mint *magánrend* tesz szert politikai ténykedésére és jelentésére. Nincsen politikai ténykedése és jelentése mint olyan. Politikai ténykedése és jelentése *a magánrendnek mint magánrendnek politikai ténykedése és jelentése.* A magánrend tehát *csak a polgári társadalom rendi különbsége* szerint léphet a politikai szférába. A polgári társadalom *rendi különbsége* politikai különbséggé válik."[15]

A hegeli és a marxi koncepció alapvető eltérése elsősorban abból származik, hogy Marxszal szemben Hegel a polgári társadalom emancipálódását nem tartja *igazán* lényegi mozzanatnak (bár jelentőségét elismeri). Miután a polgári társadalom létrejötte nála az Abszolút Eszme vagy

[14] Ugyanott. 300. old.
[15] Ugyanott. 277 old

konkrétabban az állameszme külsővé-idegenné válása, tárgyiasulása, ebből adódóan – Hegel logikájának megfelelően – kívánatos folyamat az államegység újbóli, magasabb szintű megvalósulása, természetesen az állam meghatározó dominanciájával. Ebből következően Hegel nem „akarja" a polgári társadalom valóságos autonómiáját, s ezért „vonja el" a rendektől a magánérdeket, a különös érdeket az állami szférában, a törvényhozó hatalomban. Nincs másról szó, mint hogy Hegel a politikai államon belüli egységet úgy akarja létrehozni, hogy ezen belül a politikai állam határozza meg a polgári társadalom mozgását, s ne pedig fordítva. Ezt ékesen bizonyítja Hegel azon fejtegetése is, mely szerint az állam eszmeisége békés viszonyok között *a magánönzésen keresztül közvetítődik,* így csak mint *külsőleges kényszer* jelenik meg, míg a szükség állapotában – tehát például háború esetén, amikor totális állami diktatúra vezethető be – az állameszme tiszta formájában valósul meg. Marx ezzel szemben kifejti, hogy a rendek a politikai államban úgy lényegülnek át, hogy közben *megőrzik* polgári társadalombeli sajátosságaikat. Ennek az „átlényegülésnek" a színtere a törvényhozó hatalom, a valóságos és tényleges politikai állam, szemben a fejedelemmel, a bornírt, egyszemélyes szuverenitással és a kormányzattal, amelyben nem jelennek meg közvetlenül a rendek különös érdekei, csak általánosított, elvonatkoztatott „közösségi érdek" formájában.

Marx egy zárójeles megjegyzésében azt is világossá teszi, hogy demokratikus közvetítés – s ezáltal demokratikus politikai intézményrendszer – tartalmilag akkor jönne létre, ha a polgári társadalom mozgása határozná meg a politikai állam mozgását, s nem fordítva. Konkrétabban, ha „a megkülönböztetett rendek mint olyanok volnának a törvényhozó rendek, ha tehát a polgári társadalom különbsége a polgári meghatározás re vera a politikai meghatározás volna. Akkor nem az államegésznek egy *törvényhozó hatalma* állna előttünk, hanem a különböző rendeknek, korporációknak és osztályoknak az államegész feletti *törvényhozó hatalma.* A polgári társadalom rendjei nem politikai meghatározást kapnának, hanem ők maguk határoznák meg a politikai államot. *Különösségüket* az egésznek meghatározó hatalmává tennék. A különösnek az általános feletti hatalmisága volnának."[16]

Összefoglalva a fentieket: a közvetítés intézményeivel kapcsolatban kiemelendő, hogy a közép *valóságos konfliktusok színtere,* működése magában hordozza az ellentmondást, miután a politikai állam és a polgári társadalom kétféle, egymástól természete alapján különböző akarata ütközik meg ezen a színtéren. Egyfelől a rendek mint a polgári társadalom érdekeinek közvetítései az államhoz, illetve a törvényhozó hatalmakhoz, másfelől a kormányzás, az állami általánosság közvetítése a polgári társadalomhoz. Az ellentmondás tehát adott, *intézményesült.* Ugyanakkor az

[16] Ugyanott, 296. old.

ellentmondást a közvetítésben valamilyen módon kezelni kell, állandóan fel kell oldani, miközben az állandóan újratermelődik. Hegel megítélése szerint a feloldás igazi módja a kormányzat dominanciája a rendek felett, hiszen a kormányzat képviseli a magasabb eszmeiséget, az általánosságot, a közösségi-erkölcsi érdeket. Ám azzal is tisztában van, hogy a kormányzatot sem lehet „szabadjára engedni", mert ugyan a bürokrácia maga az általánosság, ám maguk a bürokraták külön-külön anyagi felfogásúak, számukra egyénenként nem adott az eszmeiség, így magatartásuk jellemzői a hierarchia elvárásaihoz való passzív alkalmazkodás és a karrierizmus. Ennek következtében a bürokrácia végül is *formális célokat tehet tartalmivá,* az államérdek magánérdekké válik és összeütközésbe kerül az eszmeiséggel, az általánossággal. Ez a folyamat pedig – tehetnénk hozzá mai zsargonnal – autokratikus, adminisztratív irányításhoz, etatizmushoz, a polgári társadalom teljes visszaszorításához vezethet.

Marx, elvont demokratikus koncepciójának megfelelően, a bürokrácia belső ellentmondásának orvoslására a következő receptet ajánlja: „A bürokrácia megszüntetése csak az lehet, hogy az általános érdek *valóságosan* – és nem mint Hegelnél, csupán a gondolatban, az *elvonatkoztatásban* – különös érdekké válik, ami csak azáltal lehetséges, hogy a *különös* érdek valóságosan *általános* érdekké válik."[17] Miről van itt szó konkrétan? Voltaképpen arról, hogy *a közvetítés szférájában a rendeknek kell domináns szerepet játszania, s nem a kormányzatnak.* Ez pedig úgy érhető el, ha a rendek – mint érdekközvetítés – megjelenítik a polgári társadalom különös érdekeit az „igazi" államban, azaz a törvényhozó hatalomban, s *az általános érdek mint a különös érdekek egysége* valósul meg. A törvényhozó hatalom pedig a „társadalmasított" általánosság képviseletében, szellemében irányítja és ellenőrzi a kormányzat, a bürokrácia működését, amely így közvetetten nem a polgári társadalom felett állva, nem azon uralkodva, hanem éppen annak érdekeitől – a törvényhozó hatalom révén – áthatottan folytatja tevékenységét. Ám ennek ellenére is újratermelődhet a kormányzat öncélúsága, formalizmusa és különérdeke, s éppen ezért továbbra sem nélkülözhető a kontroll-mechanizmusok alulról való (a korporációk általi, rendi) működtetése.

Mindamellett feltétlenül szükség van – s ez már túlmutat Marx koncepcióján – a rendek és a kormányzat, tehát a közvetítés függetlenségére, intézményesedésére is, miután nélkülözhetetlen funkciót töltenek be a társadalmi szférák és önmaguk *korlátozásában.* Működésükkel, egzisztálásukkal megakadályozzák egyrészt azt, hogy akár a politikai állam, akár a polgári társadalom sajátszerűsége mintegy az „általános uralmában" feloldódjon, másrészt pedig azt, hogy a rendek vagy a kormányzat *túlzott uralma* jusson érvényre a közvetítés során. Mindazonáltal a *rendek dominanciája* kell, hogy létrejöjjön a közvetítésben, hiszen a demok-

[17] Ugyanott. 252. old.

rácia elve a polgári társadalom elsődlegességének elve az államkoncepció elsődlegességével szemben, így a polgári (vagy mai szóval: a civil) társadalom korporációinak *(intézményeinek, szervezeteinek)* szférája az, ahol *alapvetően* meg kell történjen a közép, a közvetítés funkcióinak koordinálása. Ám a civil szféra elsődlegességét sem lehet egyoldalú uralomként felfogni, mert szükség van a közügyek, az általános-közösségi érdekek intézményes képviseletére is, adott esetben akár a különös érdekekkel szemben. Annál is inkább, mivel nem a bürokrácia létén vagy nem létén „fordul meg" a demokrácia ügye, hanem azon, hogy sikerül-e megfelelően kontrollálni, ezáltal kellően társadalmasítani a bürokrácia működését.

A közép tehát a – nem teljesen arányos – mérleg nyelve, amely ha *túlzottan* kibillen egyik irányban, akkor torzulások támadnak a társadalom egész berendezkedésében, működésében. Erre utal Hegel is, amikor a rendek (s a polgári társadalom) túlzott „feltámadásától" félve, kormányzat és rendek ellentétéről így ír: „Ha ez az ellentét, amennyiben megvan a maga *megjelenése,* nem pusztán a felszínt érintené, hanem *valóságosan* egy *szubsztanciális ellentétté* lenne, akkor az állam hanyatlófélben lenne."[18] Persze a történelem sokszor bebizonyította már, hogy *korántsem a polgári társadalom eluralkodásától kell félni elsősorban,* hanem inkább az ellenkezőjétől, az államuralom, a diktatúra megvalósulásától. Ez utóbbi akkor következik be, ha a politikai állam, a kormányzat bekebelezi a polgári társadalmat és a rendeket – s aligha kívánatos „egység" jön létre. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ha a polgári társadalom és a rendek (a prekommunista időszakban) megsemmisítik a politikai államot és a kormányzatot, akkor az valójában az anarchia állapotát hozza létre, amelyben a polgári társadalom, egyáltalán a berendezkedés szétesik különérdekekre, a folyamatok ellenőrizhetetlenné válnak, „megszűnik" a közösségi érdek, az általános érdek.

A közvetítés intézményesedése azonban nemcsak azért fontos, hogy a két nagy társadalmi szféra függetlenségét s *egyben kapcsolatát* fenntartsa, hanem az egyén, a *polgár* szétesését, végleges kettészakadását is meggátolja. Mégpedig Marx demokratikus koncepciójában olyan módon, hogy a *valódi* egyén, azaz a burzsoá a különféle – elsősorban rendi – közvetítéseken keresztül mintegy „kollektivizálódva" kerül át az *igazi* egyén, azaz a citoyen birodalmába. Ennek értelmében pedig az államban megvalósuló általánossága nem jelenti különössége elvesztését, így az egyén nem hasad ketté egymással végletesen szemben álló magatartásokra, értékrendszerekre.

Felmerül azonban egy jogos kérdés: a polgári társadalom egyéneinek a rendeken (tehát a csoportérdekeken) keresztül, vagy egyenként kell átkerülniük az állami szférába? A probléma már Hegelnél is felmerül, aki egyértelműen a rendi elemet helyezni előtérbe, hiszen a rendek megóv-

[18] Ugyanott, 275. old.

ják az államot a nem organikus sokadalomtól, a polgári társadalom önző világától, zavarosságától, tudatlanságától. A rendi képviseletekkel könnyebben általánosítható, az állam képére formálható a szervezetlen sokaság, a tömeg. Marx ellenben abból indul ki, hogy az államtag (citoyen) mindig része az államnak, tehát ebben az értelemben az állam is része őneki. Ebből adódóan az összes államtagnak, minden egyénnek *közvetlenül is* köze van az államügyletekhez, az általános érdekhez. Az állam ügye ezért nem pusztán a rendek, hanem az összesek ügye. „Az tehát, hogy az *összesek egyenként* akarnak részt venni a törvényhozó hatalomban, nem egyéb, mint az *összesek* arra irányuló akarata, hogy valóságos (aktív) *államtagok* legyenek, illetve, hogy *politikai* létezést adjanak maguknak, illetve, hogy létezésüket mint *politikai* létezést bizonyítsák és foganatosítsák."[19]

Marx gondolatmenetéből logikusan következik – a kor követelményei is ezt állították előtérbe –, hogy a parlamenti választások minél általánosabb *kibővítésére* helyezte a hangsúlyt. Megítélése szerint nem az a fő kérdés, hogy a küldöttek révén, a rendi elemeken keresztül vagy az összesek egyenkénti részvételével legyen a burzsoá citoyen, hanem az, hogy a választójogot (korabeli kategóriákkal: az aktív és passzív választójogot) minél jobban kiterjesszék. Mindezt nyomatékosan aláhúzza a következő fejtegetésében: *„A választás a valóságos polgári társadalomnak a valóságos viszonya a törvényhozó hatalom polgári társadalmához, a képviseleti elemhez.* Illetve a *választás* a polgári társadalomnak a *közvetlen*, az *egyenes,* a nem *pusztán képviselő, hanem léttel bíró* viszonya a politikai államhoz. Ezért magától értetődik, hogy a *választás* a valóságos polgári társadalom fő politikai érdeke. A *korlátlan* – mind aktív, mind passzív – *választásban* emelkedett csak a polgári társadalom *valóban* az önmagától való elvonatkoztatásra, a *politikai* létezésre mint igazi általános lényegi létezésre."[20]

Nem árt itt azonban megjegyezni, hogy Marx *túlzottan előtérbe állítja* a választások, az egyéni képviselet jelentőségét. Ebben nyilván szerepet játszik Hegel koncepciójának ellenpontozási törekvése, azután a polgári társadalomnak mint pusztán magánegyének sokaságának itt-ott némileg túlzott hangsúlyozása, valamint még inkább a XIX. század első felének aktuális problémája: *a választójog kiterjesztése,* amely Marx gondolatmenetét is óhatatlanul befolyásolhatta. Mindazonáltal százötven év távolából talán már könnyebb megállapítani, hogy a korporációs érdekképviseletet és az egyéni parlamentáris érdekképviseletet *egyaránt és egyenrangúan* fontosnak kell tartani. Ennek magyarázata azonban nem pusztán a történelmi tapasztalatban, hanem már Hegel és főleg Marx elemzéseiben fellelhető: a polgári társadalmat úgy jellemzik, hogy abban egy-

[19] Ugyanott. 324 old
[20] Ugyanott. 326 old

aránt és állandóan megtalálhatók az individuális és a korporációs (csoport- és rétegszerű) mozgások is, mindkettő *jellemzője* a polgári társadalomnak. Ha pedig abból indulunk ki, hogy a polgári társadalom valóságossága kell, hogy meghatározza az állam általánosságát, akkor a polgári társadalom teljes emancipálódásához arra van szükség, hogy a polgári társadalmat jellemző individualitás és korporativitás (egyéni és csoportérdek) egyaránt megjelenjen, általánosuljon a politikai államban. *Ezek kombinálása által* válik a burzsoá az államban valóságos citoyenné.

A fentiek megvalósulásában ismét alapvető szerepet játszik a közvetítés intézményrendszere. Az általános választásokon túl azért van szükség a rendi elemre mint közvetítésre, hogy a polgár, miközben az államban mint citoyen *választ,* ne pusztán saját önző érdekeit „vigye magával" a polgári társadalomból, hanem annak különösségeit, korporációs-csoportszintű érdekeit is. A rendi elem, az érdekközvetítés mindig figyelmezteti a polgárt arra, hogy ne feledkezzen meg a polgári társadalom közösségi jelentőségéről. Ennek értelme, hogy a törvényhozó hatalomban ne pusztán széttartó egyéni érdekek jelenjenek meg, amelyek ráadásul *önmagukban* nem is felelnek meg a polgári társadalom valóságos arculatának, hiszen a polgári társadalom összetartó szövetét és életerejét valójában a korporáción keresztül – bár az individuális érdekekre alapozva – szerzi meg.

Ugyanakkor a közvetítés másik centrális intézményére, a kormányzatra is szükség van, mert bármennyire a rendi elem dominanciájának és ellenőrzésének kell érvényesülnie a kormányzat felett, a kormányzat is *korlátozza* a rendi elemet: megakadályozza, hogy az egyes kulonérdekek az állami általánosság rangjára emelkedjenek, elveszítve ezzel valóságos politikai jellegüket. Egy funkciójának adekvátan működő kormányzat (amely nem az eszmei, hanem a különös érdekekből „kiszűrt" általánosság képviselője) így legalább annyira a demokrácia védelmezője, mint a rendi érdekképviselet. Erre célozhatott Marx is, amikor a torvényhozó hatalomban megjelenő képviselettel kapcsolatban megjegyezte, hogy „a törvényhozó hatalom a politikai tudatot képviseli és ez csak a kormányzati hatalommal való konfliktusban bizonyulhat politikainak".[21]

Összegezve: Marx jelentős szerepet tulajdonított a kozvetítés problémájának a modern társadalom politikai állammá és polgári társadalommá való szétválása szempontjából, ha nem is mélyedt el alaposabban a közép vizsgálatában, mivel figyelmét még maga a szétválás ténye kötötte le. Százötven év távlatából tudjuk, hogy elemzése ma is aktuális, sok figyelemreméltó tapasztalattal szolgál, s még korántsem tartunk ott, hogy az *újraegyesülés* problémájával kezdjünk el foglalkozni, amellyel Marx már a XIX. század közepén is megpróbált megbirkózni.

Nálunk még sokkal inkább az a feladat áll előtérben, hogy kiépuljon a demokratikus közvetítés intézményrendszere, amelynek eredményeképpen egy valóban politikai állam és egy valóban polgári társadalom jönne

létre, szerves kapcsolatot tartva fenn egymással. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a kapcsolatrendszer a társadalom dominanciájára kell hogy épüljön, aminek eredményeképpen az államszocializmus átalakulhat társadalomszocializmussá.

Ez utóbbi probléma kifejtése további vizsgálódásokat igényel.

Fricz Tamás

SZITA SZABOLCS KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

A Tudományos Minősítő Bizottság nyilvános vitára tűzte ki *Szita Szabolcs* „A munkaszolgálat és hadimunka Nyugat-Magyarországon a fasizmus végnapjaiban, 1944–1945" című kandidátusi disszertációját. A nyilvános vita közel másfél száz érdeklődő előtt hangzott el 1988. március 18-án a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskoláján. A TMB által kiküldött bírálóbizottság elnöke *Pintér István*, a történelemtudomány doktora, tagjai *Somlyai Magda*, a történelemtudomány doktora, *Dombrády Lóránd*, a hadtudomány kandidátusa, *Borus József* és *Vida István*, a történelemtudomány kandidátusai voltak. A TMB hivatalos bírálónak *Godó Ágnest* és *Tóth Sándort*, a hadtudomány kandidátusait kérte fel.

Szita Szabolcs a nyugat-magyarországi munkaszolgálat és hadimunka történetének bemutatásán keresztül, elsősorban azt tette vizsgálat tárgyává, hogy milyen körülmények hatottak ezek bevezetésére, s hogyan fajulhatott ez a rendszer tízezrek testi-lelki megnyomorításáig, a munkán keresztül való megsemmisítéséig.

A szerző a tematikus és kronologikus tárgyalási mód párhuzamos alkalmazásával vizsgálja Nyugat-Magyarország (Győr-Moson k. e. e., Sopron, Vas és érintőlegesen Zala vármegye) területén a munkaszolgálat, a hadimunka történetét a háború utolsó évében. Itt épült ki 1944 szeptemberétől kezdetben különböző nemzetiségű hadifoglyok, később az itt lakó polgári lakosság, a nyilas hatalomátvételt követően pedig a magyar zsidó kényszermunkások bevetésével a birodalom „hátsó bejáratának" védelmére az úgynevezett birodalmi védőállás erőd- és sáncrendszere. Fel kellett tárni a hitlerista munkatábori rendszer magyarországi létesítésének és működtetésének eddig ismeretlen mechanizmusát. (A disszertáns „Holocaust az Alpok előtt, 1944–1945" című előmunkájában tett kísérletet először a kérdéskör átfogó tanulmányozására, bemutatására.)

Az értekezés konkrétan a következő fő kérdéseket vizsgálta: 1. Milyen nemzetközi és hazai körülmények hatottak a közérdekű, majd a kisegítő munkaszolgálat bevezetésére? Miként nyert teret a politikai antiszemitizmus a honvédség szervezetében, munkásalakulatai alkalmazásában? 2. A negyvenes évek első felében hogyan jelentek meg a német birodalom

munkaerő-gondjai, a náciknak a zsidók megsemmisítésére irányuló szándékai Magyarországon? 3. Milyen sajátosságai voltak a deportálásnak Nyugat-Magyarországon? Milyen nemzetközi és hazai Hitler-ellenes tevékenység következtében menekült meg a fővárosi zsidóság nagyobb része a deportálástól? 4. Milyen körülmények között indult el a birodalmi védőállás kiépítése a magyar–német határon? Milyen hatások érték, milyen politikai mozgások jellemezték a lakosság magatartását Nyugat-Magyarországon a totális fasizmus végnapjaiban? 5. Milyen általános és különös vonások jellemezték az egyes erődszakaszok táborait, parancsnokságait és foglyaik életét? 6. Hogyan alakult ki a német fasiszták erődépítő foglyainak sorsa Nyugat-Magyarország felszabadítása után? Milyen veszteségek érték a magyarságot az utolsó deportálások, a birodalmi védőállás építése következtében?

A disszertáció első fejezete a magyarországi munkaszolgálat bevezetésének történetét tekinti át 1919-től. A következő rész a német megszállás és a nyilas puccs közötti időszak néhány sajátosságát vizsgálja. A harmadik fejezet a hegyeshalmi gyalogmenetek történetét tárja fel, amelynek során december elejéig 76 209 magyar zsidót adtak át az SS-nek a magyar–német határon. A következő fejezetekben a birodalmi védőállás kiépítésének előkészületeit és körülményeit, a Niederdonau-erődvonal, s végül a Steiermark Nord erődszakasz építésének történetét tekinti át. Az utolsó fejezet a Vörös Hadsereg által 1945. március 16-án indított, úgynevezett bécsi támadó hadművelet következményeinek számbavétele után a foglyok sorsát követi nyomon.

Megállapítja, hogy a birodalmi védőállás nem képezett komoly akadályt a Vörös Hadsereg számára, bár a védőállást, Steiermark Nord erődszakaszán a különböző védelmi rendszerek, külterületi magaslatok átfésülése napokat vett igénybe. Vas megye területén több helyen április 4-e után is, helyenként 11–13-áig tartották magukat az SS-alakulatok.

A munkatáborokat parancs értelmében fel kellett számolni. A magyar kényszermunkásokat március 28-tól nagyrészt gyalogmenetben, esetenként vonaton vagy uszályokon evakuálták. Ez sok további áldozatot követelt. A mauthauseni koncentrációs tábor parancsnoka szerint az oda irányított zsidóknak csak a töredéke érkezett meg.

A szerző számos adatot tárt fel a német és osztrák történeti kutatások felhasználásával. Bemutatja a tábor magyar foglyainak 1945. április végi kálváriáját, a gunskircheni halálmenet gyötrelmeit. Az értekezést a kisegítő munkaszolgálatos századok felállítási helyéről, mozgásáról összeállított táblázat zárja, mely számos ismeretlen összefüggés további tisztázásához adhat segítséget.

Az értekezés vitája során először *Godó Ágnes* kandidátus ismertette opponensi véleményét. Elöljáróban hangsúlyozta, hogy a választott téma disszertációban felvetett kérdéseit alapproblémáknak ítéli, és fogalmazásukkal egyetért. Feldolgozásuk nemcsak történelmileg, hanem politikai

és társadalometikai szempontból is fontos. Bár a magyarországi munkaszolgálat és hadimunka bemutatását térben és időben korlátozta a szerző, értekezésében átfogó képet és értékelést ad ezekről az egész országra és az egész második világháború időszakára vonatkozóan.

A disszertáció értékei és érdemei az opponens véleménye szerint:

1. Az országos érvényű jelenségeket és hatásokat a választott térség helyi sajátosságainak figyelembevételével elemzi, amivel megerősíti, illetve kiegészíti eddigi ismereteinket, ugyanakkor rámutat az eltérésekre, azok okaira. Újabb adatokat közöl a magyar politikai és katonai vezetésnek a nemzetiségekkel és a zsidókkal szembeni politikájáról és ennek gyakorlati érvényesítéséről.

2. Lényegében a munka az első, tudományos értékű feldolgozás a mai szlovák–osztrák–magyar–jugoszláv határvonal találkozási pontjára tervezett német erődrendszerről, annak építéséről és hadműveleti-harcászati értékéről. Kiegészíti ismereteinket a Todt-szervezet magyarországi működéséről, különösen az említett térségben és időben. Új adatokkal mutatja be a felszabadulás előtti hónapok társadalmi valóságát, a nyilasterror tobzódását. Megrázó képet ad a hadimunkára kényszerítettek kiszolgáltatott helyzetéről. Tisztázza több tömeggyilkosság végrehajtásának körülményeit, helyszínét, időpontját, az áldozatok számát, tájékoztat számos neves személyiség tragikus sorsáról, pontosítja a rájuk vonatkozó adatokat.

3. A munka alapvető, *önálló, levéltári forráskutatásokra épül.* A szerző ugyanakkor hasznosította a témával foglalkozó, illetve ahhoz kapcsolódó magyar, osztrák, német, szlovák, amerikai, bolgár, izraeli, román stb. feldolgozásokat, visszaemlékezéseket, valamint a témával foglalkozó magyar, osztrák, német, bolgár, amerikai stb. kutatókkal folytatott konzultációi során szerzett értesüléseket és tapasztalatokat.

Godó Ágnes opponens ezt követően – eltekintve a részletek felidézésétől – 8 pontban sorolta fel tartalmi és egyéb megjegyzéseit. Véleménye szerint az első fejezetben precízebb áttekintést kellett volna adni a magyarországi munkaszolgálat létrejöttének körülményeiről, tájékoztatni a különböző elnevezésekről. Értelmezése szerint 1939-ben a közérdekű munkaszolgálatnak nem volt diszkriminációs jellege. Sommásnak ítéli a Bulgária, a Szlovák Állam, illetve Románia, de Magyarország vonatkozásában tett egyes megállapításokat is. A továbbiakban az opponensi vélemény több földrajzi elnevezés pontosítását javasolja, mivel a második világháború idején nem léteztek ilyen országok, mint Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország stb., ezek helyett inkább a Harmadik Birodalomhoz csatolt lengyel területek, a Főkormányzóság, a Cseh–Morva Protektorátus stb. meghatározások használatosak.

Godó Ágnes ezt követően részletesebben foglalkozott a Borba vitt munkaszolgálatos századokkal, illetve a Gosztonyi Pétertől átvett adattal. Felhívta a disszertáns figyelmét néhány túlzásra Raul Wallenberg, Elek

Béla tevékenysége kapcsán, ezzel együtt hiányolta Almásy Tibor főhadnagy érdemeinek nem kellő ismertetését a soproni 48-as laktanyával kapcsolatosan. Végezetül szükségesnek tartotta a háborús bűntettek elkövetőinek név szerinti megnevezését.

Godó Ágnes opponens az egész értekezést új tudományos eredménynek értékelte, és javasolta a kandidátusi értekezés elfogadását.

Tóth Sándor opponens szerint a disszertáns Magyarország második világháborús történetének olyan fejezetét választotta kandidátusi értekezése témájául, amely ez ideig nem kapta meg a fontosságának megfelelő figyelmet a hazai történetírásban. Az eddig megjelent forráskiadványok és -feldolgozások csupán adalékot szolgáltatnak az 1944–1945. évi munkaszolgálat és hadimunka történetéhez. Véleménye szerint Szita Szabolcs értekezése a téma vonatkozásában hiánypótló szerepet tölt be, egyúttal gazdagítja ismereteinket a szálasista bábrezsim tragikus félesztendős „országlásáról".

A jelölt forrásfeltáró munkája elismerést érdemel. Különösen értékesek a nyugat-magyarországi megyei és városi levéltárakban, a Zsidó Múzeumban, az Országos Rabbiképző Intézetben, a Deportáltakat Gondozó Bizottságban őrzött, zömében első ízben hasznosított dokumentumok. Az imponálóan bőséges dokumentumanyag feldolgozásával a jelölt új eredményekkel járult hozzá a munkaszolgálat és a hadimunka komplex feltárásához, az árnyaltabb, pontosabb és teljesebb kép kialakításához.

Az opponens ezt követően áttekintette az egyes fejezeteket. Megállapította, hogy vitatható következtetéseket és adatokat nem talált az értekezésben. A disszertáció meggyőzően bizonyítja a jelölt tudományos felkészültségét, tudományos kutatásra való alkalmasságát, a választott téma mélyreható ismeretét. A feldolgozás módja a jelölt marxista történelemszemléletéről tanúskodik.

Mindezek hangsúlyozása mellett szükségesnek tartotta felhívni a jelölt figyelmét néhány olyan kérdésre, melyek tárgyalásával adós maradt, holott azok szerves részei választott témájának. Mindenekelőtt hasznos lett volna, ha nagyobb figyelmet fordít a különféle faji, politikai és nemzetiségi alapon felállított munkaszolgálatos alakulatok közötti azonosságok és megkülönböztető jegyek ismertetésére. A hadimunka tárgyalásánál is jó lett volna a különféle munkaszolgálatos rétegek (Ostarbeiter, Fremdarbeiter, hadifoglyok, zsidók, polgári lakosság) helyzetének, kezelésének részletesebb összehasonlítása. Hiányzik az értekezésből a munkaszolgálatosoknak az ellenforradalmi rendszer „törvényességéhez" fűződő illúziójának érzékeltetése is. Az értekezésben érzékelhetők a Szálasi-rezsim működési zavarai, főleg a hadimunka szervezése kapcsán. Ezek azonban csupán adalékok, s nem rajzolnak markáns képet a nyilas uralom hatalmi szerveiről, azok működéséről. Ezért némileg hiányos annak a keretnek a bemutatása, amelyben a hadimunka Nyugat-Magyarországon végbement.

A felsoroltak kifejezik az opponens tényleges hiányérzeteit, de nem kérdőjelezik meg azt a tényt, hogy a munka jelenlegi állapotában formai és tartalmi szempontból egyaránt megfelel a TMB előírásainak, és alkalmas a kandidátusi tudományos fokozat elnyerésére.

Zielbauer György hozzászólásában a munka érdemeinek hangsúlyozása után annak a véleményének adott hangot, hogy a birodalmi védőállás kiépítésének gondolata már a Hitler elleni merényletet követő időben hangsúlyt kapott, tervezetének kimunkálása 1944 szeptemberétől megkezdődött. Kiemelte, hogy a szerző jól használta fel a témában már közel két évtizede megjelent osztrák munkákat, elsősorban *Manfried Rauchensteiner* „Krieg in Österreich, 1945" című, 1970-ben megjelent részletes munkáját, továbbá *Leopold Banny* „Krieg in Burgenland" I. köt. „Warten auf den Feuersturm" címmel 1983-ben a teljes „Reichschutzstellung" kiépítésének minden részletével foglalkozó kötetét. A birodalmi védőállásnak a szovjet csapatok által „papírvárként" való maga alá gyűrése kiegészítésül szolgál. Ez a sommás megállapítás teljes mértékben fedi a valóságot a Sárvár–Szombathely–Rohonc (Rechnitz) vonaltól északra fekvő területen. Itt a szovjet csapatok 1945. március 29-én lépték át az államhatárt Kőszeg és Szombathely–Bucsu térségében. Az ettől délre eső, közel 45–50 kilométeres szakaszon viszont a Balck tábornok parancsnoksága alatt lévő 6. német hadsereg egységei sikeresen tartották a birodalmi védőállás magyar területen húzódó vonalát, sőt 1945. április 9-én éjjel az 1. páncéloshadosztály mint tartalék hadsereg még visszahúzódott. Az 1. páncéloshadosztály sávját a két szomszédos hadosztály vette át, s ez olyan nagy mozgást eredményezett, hogy szovjet részről az esetleges német támadás miatt egységeket vontak vissza. A harcok itt 1945. április 13-ig elhúzódtak, a 3. német páncéloshadosztály II. páncélgránátos ezredének 3. zászlóalja három órai harc után tudott csak kitörni a szovjet csapatok gyűrűjéből. Ez volt az utolsó német egység, amely – 1945. április 13-án – Magyarország területét elhagyta. A munkahelyi vitában is igényelt historiográfiai áttekintést kérte még hozzászólásának zárásaként. Összességében a munkát jónak tartotta, és javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Hollósné Elek Mária – mint az események egykori szenvedője – hozzászólásában annak a véleményének adott hangot, hogy Szita Szabolcs egész munkáját olyan érzés hatja át, mintha maga is az akkori események átélője lett volna. Hű képet festett a nyugati országterület munkaszolgálatos táborairól, embertelen körülményeiről.

Várkonyi Endre hozzászólásában megemlítette, hogy a magyar tisztek körében is többen voltak, akik segítettek a munkaszolgálatosoknak.

Szita Szabolcs válaszában köszönetet mondott a kritikai észrevételekért, amelyek munkája kiigazítását megkönnyítik. Mindkét opponens véleményével egyetértett. Kitért azokra a tényezőkre, amelyekkel számolnia kellett kutatásai során. Munkahelye, az MSZMP Politikai Főiskolája

minden vonatkozásban támogatta kutatásait, lehetővé tette, hogy Ausztriában, Bulgáriában, Csehszlovákiában és az NDK-ban vizsgálatokat folytasson, eközben tudományos kapcsolatokat épített ki. Az 1983-ban Győrben megjelent „Holocaust az Alpok előtt, 1944–1945" c. könyve – a hazai széles elismerésen túl – Ausztriában is visszhangot kapott, de ismertették az USA-ban és Izraelben is. A megjelent munka fogadtatása adott számára bátorítást a további kutatáshoz.

A vita lezárása után a bírálóbizottság zárt ülésen határozatot hozott, 83%-os szavazati arányban javasolta a TMB-nek a disszertáció elfogadását és Szita Szabolcs számára a politikatudomány kandidátusa fokozat odaítélését.

Zielbauer György

KÖNYVEKRŐL

A TERMELÉS VISSZAFOGÁSA VAGY TÁRSADALMI SZABÁLYOZÁSA?

A Pro és kontra sorozat célja, hogy önálló kötetekbe gyűjtsön össze valamely fontos témáról különböző nézeteket, ezzel segítse olvasóinak tájékozódását és önálló véleményalkotását. A sorozat legújabb kötete[1] az ökológiai krízisről szól.

Már a könyv lapjainak puszta átpörgetésével szembeötlik e kötet és a sorozat többi tagja közötti különbség. A Bándi Gyula által válogatott és szerkesztett kiadványban a megszokottnál sokkal nagyobb súlya van a bevezetésnek és az összekötő szövegeknek, ennek következtében a kötet egységesebb, összefogottabb. Némi túlzással talán azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy ebben az esetben egy monográfiával, persze speciális monográfiával van dolgunk, amely, a sorozat követelményeinek megfelelően, válogatás a téma irodalmából. Ezt a benyomást az is megerősíteni látszik, hogy a kötet belső címlapján, a sorozat többi tagjáétól eltérően, Bándi Gyula a bevezetés és az összekötő szövegek szerzőjeként is szerepel. Az összekötő szöveg kifejezés pedig maga utal az egységgé formálásra való törekvésre.

Ennek ellentmondani látszik a Pro és kontra sorozat célja, de hogy mégiscsak törekszik a szintetizálásra, kitűnik Bándi zárómondataiból: „Egy biztos: az embert és környezetét – egyaránt beleértve a természetes és mesterséges környezetet – meg kell óvni a negatív tendenciáktól. A hogyan kérdésre nemcsak az egyes társadalmi rendszerek, az egyes országok, de az egyes tekintélyes tudósok is – kisebb-nagyobb mértékben eltérő válaszokat adnak. A követendő irány e válaszokból mozaikképszerűen összeállítható. Nagyon sok – nem túlzás azt állítani: az emberiség jövője – múlik azon, sikerül-e a helyes képet kirakni." (438. old.)

Ebben az összefüggésben tehát a kötetben megjelenő különböző koncepciók ellentmondásai jelentéktelenekké halványulnak, olyanokká, amelyek nem befolyásolják közös részhalmazaik összeilleszthetőségét. Pedig az egymásnak egészében ellentmondó koncepciók egybehangzó

[1] Korlátozott fejlődés? (Környezeti ártalmak.) Válogatta, szerkesztette, a bevezető és az összekötő szövegeket írta *Bándi Gyula.* Gondolat 1987. 450 old.

részei, éppen mert ellentétes felfogások részei, magukban kell hogy hordozzák az ellentmondásos tendenciákat is, ezért problematikus az a csak belőlük való építkezés, amely ellentmondásmentes mozaikegészre tör.

A kötet érdeme, hogy a szerkesztő több mint másfél száz forrásból – monográfiák, cikkek, interjúk, hivatalos tanulmányok, mi több, szép- és tudományos-fantasztikus irodalom – válogatott. A szemelvények nagy része magyar, de van közte angol, francia, német és orosz fordítás, és többségükben először jelennek meg magyarul. Ez lehetővé teszi, hogy az ökológia tudományának mai állapotát reprezentálják. (Ez igaz mind tematikusan – ökoszférák –, mind irányzatok szerint is.) Ha tehát a kiadvány ellentmondásokat hordoz, ezek nem szubjektív ellentmondások, hanem objektív, a tudomány jelenlegi állásából következő ellentmondások. És ez nem egyszerűen abból fakad, hogy fiatal tudományról van szó, sokkal inkább e tudomány jellege magyarázza ezt.

A kötetben többször is idézett Commoner szerint az ökológia első törvénye: „Minden kapcsolatban van minden mással." (48. old.) A „minden mindennel összefügg" – nem idegen gondolat a tudomány számára, ha az filozófia. De annak az empirikus, kísérletező természettudománynak a számára, amelynek kibontakozása a XVI. századdal vette kezdetét, igenis az. Tulajdonképpen (történelmi léptékben) csak mára halmozódott fel az a pozitív tudományos anyag, amely most már a tartalmas, konkrét, részletekbe menő ismeretek bázisán veti fel a mindent behálózó összefüggések problémáját. Ennek a problémának a megoldása ezeknek a pozitív ismereteknek a bázisán nem gyerekjáték. Különösen akkor nem, ha a társadalmi munkamegosztás még azokat a természettudományokat is egyrészt elválasztotta egymástól, másrészt nagy ágain belül is apró szakokra szabdalta, amelyek alkotórészei az ökológia (inter-) diszciplínájának. Bándi válogatásának gazdagságát mutatja, hogy ez az összefüggés is felbukkan a kötetben. Szintén Commoner írja: „A környezeti negatívumok nagymértékben az új ipari és mezőgazdasági termelési technológiák bevezetésének eredményei. E technológiák ökológiailag hibásak, mert arra a célra tervezték őket, hogy egyedi, elkülönült problémákat oldjanak meg ... A technológia töredékes jellegű tervezése utal ennek tudományos alapjaira, hiszen a tudomány különböző diszciplínákra oszlik, amelyeket az az elképzelés vezérel, hogy a komplexitást csak akkor érthetjük meg, ha először alkotóelemeire bontjuk. Ez a redukáló egyoldalúság arra is törekszik, hogy távol tartsa az alaptudományokat a gyakorlati élet problémáitól, mint amilyen a környezeti károsodás. És a tudomány, valamint az ezzel kapcsolatos problémák közötti elkülönültség azt eredményezte, hogy az emberek nem tudnak eleget a környezeti kérdések tudományos alapjairól." (262–263. old.)

Ehhez természetesen szükséges hozzáfűznünk, hogy az emberi ismereteknek ez a szétszabdaltsága, vagy éppen ennek a megszüntetése nem

szubjektív elhatározás kérdése. Ez a társadalmi munkamegosztás fajtájától függ, és attól elválaszthatatlan. A diszciplinaritás – ami ebben az összefüggésben szétszabdaltság és elszigeteltség – megszüntetése csak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi formája megváltozásának eredménye lehet.

A kötetben szereplő szerzők mindegyike megegyezik abban, hogy a környezeti ártalmak okát az ember és a természet között létrejövő sajátos kapcsolatban, a társadalom és a természet közötti anyagcserében, a termelésben lelik. Ez jelzi, hogy az ökológiának nemcsak a természettudományok, hanem a társadalomtudományok is részét képezik. Az, hogy az ökológia társadalomtudomány is, már önmagában is komoly problémákat rejt magában. Ezek közül egyelőre csak egy: az érdekek megjelenése az ökológiában, ami magától értetődően hozzájárul ellentmondásosságához. Egy példa a kötetből: „Egy indiai nagykövet, miután meghallgatta a növekedés határairól szóló javaslatokat, kijelentette: »Amíg a jövedelmet nem egyenlítik ki a gazdag és a szegény országok között, a szegény országok az éhezés szintjére jutnak, s közben a gazdag országok folytatják forrásaik (a fejlődők forrásairól van szó – *J. J.)* kiaknázását.«" *(Moore, 270. old.)*

*

Az ökológiában két szélsőséges és egymásnak ellentmondó álláspont alakult ki a környezeti problémák okának magyarázatára, és ebből következően a megoldások érdekében teendő lépések meghatározásában is.

Az egyik: az ökológiai egyensúly megbomlásának okát kizárólag a technikai fejlődésben látja. „Számos forrása van a fizikai veszélynek és szociális bizonytalanságnak, melyek egyenes következményei a tudományos előrehaladásnak és a technikai innovációnak." (*Mishan,* 19. old.) Az ok megadása magában foglalja a problémák megoldásának kulcsát is; tehát aki a tudományt és a technikát hibáztatja, az csak ezek fejlődésének lefékezésében, megállításában, visszafejlesztésében (a korlátozott fejlődésben) láthatja a megoldást.

Ennek az álláspontnak a mindennapi tapasztalat is ellentmond. „A fejlődő országok képviselik (a tőkés centrum és a szocialista világ után – *J. J.)* a környezetvédelmi tudatosodás harmadik lépcsőjét. Itt a gazdasági alapok általában még ma sem teszik lehetővé, hogy valóban hatékony környezetvédelem alakuljon ki." (*Bándi,* 30. old.) Mivel a gazdasági és technikai fejlődés egymástól elválaszthatatlan, és az előbbi eszköze a környezeti problémák kezelésének, a technikai fejlődés korlátozása a környezeti problémák kiéleződéséhez és nem azok megoldásához vezetne. És mivel a technikai és tudományos fejlődés karöltve halad, ennek a szélsőségesen egyoldalú nézetnek a cáfolatát adja Bándi Commoner gondolatainak összefoglalásával. „Ha a Földet és annak lakóit egy élő gépezet

vagy organizmus részeinek tekintjük, tisztában kell lennünk azzal, hogy mely elemek alkotják a gépezetet, mert ez a kiinduló alapja a gépezet vagy organizmus működése megismerésének és majdani karbantartása kialakításának." (37. old.)

És egyáltalában, a fékezés, a visszafogás gondolata arra vezet, hogy ne a kőkorszakba, de a fára menjen vissza az emberiség (ezzel megszüntetve emberi minőségét), mert a környezet rombolása egyidős az emberiséggel. „A kőkorszaki embert tartják felelősnek legalábbis néhány nagytestű állatfaj kipusztításáért a pleisztocén kor végén." (*Dubos,* 57–58. old.)

A másik szélsőség szerint a technikai fejlődés nem okoz gondot, vagy ha okoz, azt meg is oldja. „Ha a technika nem képes is a világ minden gondját megoldani . . . a környezetvédelem problémáját képes megoldani, illetve enyhíteni, képes a nehézségeket könnyíteni, ezen túlmenően pedig megteremteni a jobb szociális körülményeket és kulturáltabb viszonyok anyagi feltételeit." (*Kahn,* 305. old.) Ha Kahn magabiztossága egy kissé meg is inog, ez csak azt jelenti, hogy komoly tényként kell számításba venni azt, hogy a negatív környezeti „. . . hatások különösen a XX. században mutatkoznak meg, noha előjeleit már . . . régebben tapasztalhattuk" – ahogy megjegyzi Bándi egy Wells-idézet kapcsán. (67. old.) És a XX. századot joggal nevezhetjük a technika és tudomány századának.

Így tehát ez a két szélső álláspont nemcsak hogy egymásnak, de a legkézenfekvőbb tényeknek is ellentmond; és annak ellenére, hogy egymásnak ellentmondanak, *közös a kiindulópontjuk és eljárásmódjuk.* Mindkettő megegyezik abban, hogy az ökológiai problémákat kizárólagosan technikai, természeti problémának fogják fel, kimarad belőlük a társadalmi problematika, a társadalmi kérdésfelvetés. Következésképpen az ellentmondás itt abból fakad, hogy a „minden mindennel összefügg" ökológiai törvényét nem veszik figyelembe, különösképpen pedig éppen a társadalmi mozgásformát mint sajátos minőséget hagyják figyelmen kívül. (Az ugyanis, hogy fejlett-e a technika vagy sem, tömegesen alkalmazzák-e vagy sem, önmagában nem társadalmi kérdésfelvetés, mert ez közvetlenül nem érinti a társadalmat mint sajátos minőséget és ennek a minőségnek a különös formáját.)

Annak ismeretében, hogy a környezetkárosítás egyidős az emberrel, és hogy az okok az ember és a természet viszonyában rejlenek, nem tűnhet már meglepőnek, hogy – bármilyen furcsán hangozzék is – az ökológia valóságos kérdésfelvetése társadalomtudományi jellegű.

Ez a szerzők döntő többségének sem kerüli el a figyelmét. Ezt illusztrálja többek között Szent-Györgyi felfogásai is: „Új, kozmikus világban élünk, nem ehhez készült az ember . . . Arra kényszerültünk, hogy ősemberi aggyal nézzünk szembe ezzel a helyzettel; . . . Idejét múlt gondolkodásmóddal, intézményekkel és módszerekkel . . . olyan politikai vezetőkkel, akik szellemi gyökereikkel egy régi, pretudományos világba kapaszkod-

nak, és azt hiszik, hogy a problémák megoldásának az egyetlen módja a csalafintaság, a kétszínűség . . ." (14. old.)

Szent-Györgyi tehát nem a technikát hibáztatja, de mégsem jut el a társadalomtudományi kérdésfelvetésig, hiszen álláspontját a mély humanizmus mellett a hétköznapi tudat társadalomszemlélete jellemzi. A koncepció tehát itt is a társadalomtudományi problémafelvetés hiányán bicsaklik meg, és abba a szubjektív óhajba torkollik, hogy az ember javuljon meg.

Mindezek ellenére azt állíthatjuk, hogy azok, akik az ökológiai krízis gyökerét a társadalomban keresik, többnyire azt fogalmazzák meg, hogy a problémák oka a termelés sajátos, tőkés jellegében rejlik.

„A politikusok, közgazdászok és technokraták még ma is azt hiszik – vagy legalábbis megpróbálják elhitetni —, hogy az össztermék (GNP) valójában meghatározza az élet minőségét, függetlenül attól, hogy milyen messzire jutottunk a környezeti károkozásban. Épp ideje, hogy a nemzeti jólétünk más kritériumát keressük, mint a konvencionális GNP-növekedést, amely – a tőkén alapul." (*Curry–Lindahl*, 276. old.) „A jelenlegi módszerek jobban favorizálják a nyersanyag-kitermelés, -fogyasztás és -pocsékolás magas szintjét, mint a nyersanyag-felhasználás hatékony módjait.

A gazdasági becslés domináns módja az ipari termeléssel kapcsolatban jelenleg lineáris . . . A termelés-felhasználás és kiselejtezés ilyen lineáris módszerével a nagy hatékonysággal kitermelt nyersanyagok gyorsan alacsony hatékonyságú hulladékká alakulnak át . . . a »cirkuláris« (visszaforgatásos) termelési módokra való áttérés a gazdasági előnyök *számításának jelenlegi rendszerében is változtatást követel.*

. . . Az olyan adatok, mint a nemzeti össztermék . . . az anyagoknak a gazdasági rendszeren keresztüli áramlását jelenti, nem az emberek számára való hasznosságát." (*László*, 109–111. old.)[2] Ezekből pedig az következik, hogy amit korlátozni kell, az nem egyszerűen mennyiségi – nem az *anyagi* gazdagság termelése mennyiségi növekedésének korlátozása –, hanem minőségi, az érték, a csereérték termelésének „korlátozása". Tehát azoknak a termelési viszonyoknak a megváltoztatására utal-

[2] Annak idején *Marx* az ehhez hasonló gondolatokat így jellemezte: „. . . itt is – ontudatlanul – szocialista tendencia!" *Engelshez* írott 1868. március 25-i levelében írja: „Nagyon érdekes Fraastól (1847). »*Klima und Pflanzenwelt in der Zeit, eine Geschichte beider*« tudniillik annak bizonyítására, hogy az éghajlat és a növényzet a *történelmi* időben változik. Azt állítja, hogy a kultúrával – fokának megfelelően – a parasztoknak oly kedves »nedvesség« veszendőbe megy . . . A kultúra első hatása hasznos, végül azonban . . . pusztító. Ez az ember ugyanolyan nagy tudású filológus . . mint amilyen nagy tudású vegyész, agronómus stb. A végeredmény az, hogy a kultúra, ha osztonosen halad előre, és nem *uralkodnak* rajta *tudatosan* (eddig ő mint polgár természetesen nem jut el), sivatagokat hagy maga után. Perzsia. Mezopotámia stb. Görogország. Tehát itt is – ontudatlanul – szocialista tendencia!" (MEM 32 kot 51. old.)

nak, amelyek szükségszerű dologi, társadalmi-gazdasági jelenségformái az áru és a tőke.

A tőkés termelés ellentmondásainak ciklikus kiéleződésén alapuló, az 1970-es évekre megjelenő válságjelenségek és a velük – ebben az időpontban – összekapcsolódó világgazdasági szerkezetváltás háttérbe szorította az addig úgy-ahogy előretörő ökológiai törekvéseket. „E fejlődési sajátosságok következtében a politikai nyomás a nemzeti értékrend változásához vezetett. Számos országban az energiamegtakarító módszerek fejlesztése, a munkanélküliség csökkentése és az infláció ellenőrzése váltak az értékrend listavezetőivé." (Hogy milyen sikerrel és kinek a rovására, az ma már egészen jól érzékelhető.) „A nemzeti értékrendek ilyen megváltoztatása azt eredményezte, hogy elhalasszák (vagy megszüntessék) a meglévő (vagy tervezett) környezetvédelmi politikák erősítését." (*Ahmad,* 287. old.)

Annak ellenére igaz ez, hogy a válság leküzdése fő eszközének a termelési folyamatok racionalizálása, modernizálása mutatkozik. Ami első pillantásra kedvezőnek tűnik az ökológiai egyensúly szempontjából. Egyrészt azonban a környezetszennyezés áttelepítéséről van szó: „A hagyományos ágazatok racionalizálása részben az egyes termelési fázisok leállítását, részben a többi fázis modernizálását, fejlődő országokba való telepítését jelenti" (*Tóth,* 288. old.); másrészt az is megkérdőjelezhető, hogy a legmodernebbnek tartott termelési ágazatokat – például mikroelektronika – valóban az ökológiai követelményeknek megfelelően működtetik-e. E folyamat gyökerei ráadásul másutt találhatók. „A vizsgált tőkés országok – USA, Franciaország, Svédország, Finnország, Hollandia, Japán, Egyesült Királyság, NSZK – gyakorlatának elemzése alapján az a következtetés vonható le, hogy a gazdaság ágazati szerkezetében bekövetkező módosulások közvetlenül környezetvédelmi szempontokra nem vezethetők vissza, bár tény, hogy a visszaszoruló iparágak, ágazatok között jórészt olyanokat találunk, amelyek egyben a környezetet is erősen szennyezik. *A struktúraváltás fő irányát elsősorban a komparatív előnyök érvényesítése mozgatta.*" (*Tóth,* 288. old.)

Azonban az ilyen, több-kevesebb pontossággal felállított diagnózis sem vezet automatikusan arra, hogy helyes terápiát javasoljanak. Nézzük ismét Commonert: „A magángazdálkodás rendszerében a »nem fejlődés« állapota egyet jelent a tőkefelhalmozás megállításával. A jelenleg látható lehetőség az, hogy a felhalmozás, amely a tőkét a profiton keresztül növeli, e rendszer alapvető mozgatóereje. Ha ez így van, nehéz megítélni, hogyan fog e rendszer működni a »nem fejlődés« állapotában. Ezen a ponton érvelhetünk amellett, hogy a növekedés új formáját alkalmazzuk.

Az ökológiai gondolkodásmódban az ökoszisztémán alapuló vállalat, melynek termelékenysége viszonylag alacsony, gazdaságilag szükségszerűen marginális, ha a környezet bármilyen károsítása nélkül működik.

Az ilyen vállalatok társadalmi értéke kétségtelen, de az adott nyereséghajhászó magángazdálkodói rendszerben nem túl hosszú jövőt jósolhatunk számukra. Az állami támogatás lehetősége ennek kiegészítő tartozéka, de néhány esetben lehet, hogy ez a támogatás olyan nagy, hogy elvezethet az államosításhoz, a magángazdálkodás tagadásához." (320. old.)

E felfogás óriási korlátjaként jelentkezik az alacsony színvonalú termelékenység követelése, és nemcsak a „fejlődők" már fentebb jelzett problémáinak következtében, hanem főként elméleti szempontból, mivel 1.: visszaesik a termelés, a technikai és tudományos fejlődés korlátozását követelő technicizáló felfogás hívei álláspontjának megfelelően, 2.: oly módon érvel „a növekedés új formájának alkalmazása", gyakorlatilag a formációváltás mellett, hogy az új formációt alacsonyabb termelékenységűnek fogja fel, mint az előzőt. De a világtörténelem még nem produkált és nem produkálhatott olyan formációváltást, amelyben a soron következő új termelési mód, társadalmi-gazdasági rend alacsonyabb termelékenységű lett volna az azt megelőzőnél. (És – tehetjük fel a kérdést – honnan szerzi be az alacsony termelékenységű termelést támogató állam ehhez a támogatáshoz az anyagi eszközöket, ha éppen ez a támogatás és az államosítás terjeszti el az alacsony termelékenységű termelési formákat?)

Ennek az elméleti-logikai hibának az az alapja, hogy még azok a szakemberek – akik egyébként a legtovább mennek a radikális és kritikai társadalmi kérdésfelvetésben – sem tudják következetesen megkülönböztetni a társadalmi-gazdasági formát az anyagi tartalomtól. Ezt jól mutatja Commoner iménti álláspontja, hiszen a gazdasági növekedést és a termelőerők, a termelékenység fejlődését nem tudja kihámozni és elkülöníteni annak tőkés formájától; így a profit szabályozta termelés (a profitnövelés) tagadása nála azonos a növekedés továbbvitelének tagadásával. A növekedést csak tőkés formájában tudja elképzelni!

Ezért – absztraktságuk ellenére! – sokkal előrevivőbbek azok a megfogalmazások, amelyek a megoldást a „világközösség" (*Peccei,* 383. old.) létrehozásában látják, és abban, hogy ennek bázisán képesek lehetünk kiküszöbölni azt a *mai viszonyrendszerből* adódó következményt, „. . . hogy többé nem tudjuk ellenőrizni a tudomány fejlődését, a gazdasági jelenségeket, . . . a társadalmi jelenségeket (a társadalomban mutatkozó erőszak, a természethez fűződő kapcsolat szétzilálása), a politikai jelenségeket (bürokratizálódás, a demokrácia elszegényítése)." (*Environnement,* 266. old.)

Azonban az teljesen nyilvánvaló, hogy a „világközösség" összeegyeztethetetlen, éppenséggel ellentéte az árutermelő elszigeteltségnek. Annak az árutermelői elszigeteltségnek, amely amellett, hogy abszolút tagadása a közösségnek, saját – társadalmi viszonyai által teremtett – magánérdekei következtében elsődleges szülőhelye a környezetrombolásnak. Itt nem az emberek jó vagy rossz szándékáról van szó, hanem arról, hogy

a mindenoldalúan elszigetelt egyén legjobb szándéka ellenére is „profithajhászásra" (idézőjelben, de idézőjel nélkül is) kényszerül, ami, mint fentebb láttuk, kizárja „az ökoszisztémán alapuló vállalat működését". Ez a kizárás éppen abban áll, hogy – sajátos és szükségszerű – működése ezzel ellentétes.

Továbbá a profit (nyereség) szabályozta nagybani árutermelés egyúttal magában foglalja az anyagi termelőerők fejlődésének beépített fékjeit is. Ez értelemszerűen fékezi azoknak a nagy hatásfokú eszközöknek a kifejlesztését és használatbavételét, amelyek eszközei lehetnének az életfeltételeket nem romboló termelés megvalósításának.

Az árutermelői elszigeteltség rendszere azt is magában foglalja és mind jobban kiteljesíti, hogy a társadalmi tevékenység minden területe szétforgácsolódik, és hogy még maguk az egyének is felparcellázódnak. Ennek következménye az olyan új ipari és mezőgazdasági technológiák bevezetése, amelyeknek nagymértékű környezeti hátrányai vannak.

Ez a minden oldalú munkamegosztás és specializálódás, amely az árutermelői elkülönültségen nyugszik, azt vonja magával, hogy korlátozott a tudományos előrehaladás és belátás, és még ezek a korlátozott ismeretek is elszakadnak a valós problémáktól és a tömegektől.

De a magánérdekek által szétszabdalt társadalom a környezet tudott és tudatos rombolását is *kikényszeríti,* s megoldást a gazdálkodás jellegének átalakítása jelenthet. „Ha nem két elkülönült gazdálkodóval lenne dolgunk, hanem egyetlen vállalkozó mérlegelné, hogy a két üzemből összességében mekkora maximális haszon hozható ki, s ennek érdekében a vizet is olyan racionálisan próbálnák elosztani a két üzem között, mint bármilyen egyéb szűkös erőforrást." (*Kertészné,* 356–357. old.) A vállalkozó, a haszon kifejezések itt ismét a tudatos társadalmi-gazdasági formaelemzés hiányára utalnak, de a lényeg világos: ha az elszigeteltség megszűnik . . .

*

A tőkés termelési mód és a környezetrombolás szükségszerű összefonódásáról az eddigiekben elmondottakat cáfolni vagy legalábbis az érvek erejét gyengíteni látszik, hogy a negatív hatásokat a szocialista országok sem kerülték el. „A szocialista társadalmi rend környezetvédelmi szempontú előnyeit Commoner is felismeri, de emellett úgy véli, hogy az ökoszisztéma megfelelő kezelésében mindkét rendszer követ el hibákat." „A szocialista társadalom sem vétlen a környezeti állapot romlásában." (*Bándi,* 323., 326. old.) „A jelenlegi gazdasági rendszer – akár kapitalista, akár kommunista – feltétlenül újraértékelésre érdemes ökológiai és szociológiai megfontolások alapján, mielőtt túl késő lesz ahhoz, hogy a válságot elkerüljük." (*Curry–Lindahl,* 276. old.) Ezekben a megjegyzésekben ismételten előtérbe nyomulnak a társadalmi-gazdasági formaelemzés hi-

ányából adódó problémák. Itt tudományos, elméleti rangra emelkedik a szocializmus ma csak politikailag reális fogalma.

Társadalmaink elméleti, történetfilozófiai értelemben nem szocialisták, nem közösségi, nem az egyének valóságos egyesülésén és kollektív uralmán alapuló társadalmak. Tudományos értelemben „csak" átmenetiek, és *szükségszerűen* – nem azért, mert a félperiférián alakultak ki – átmenetiek. Az átmeneti társadalom léte és szükségszerűsége a szocialista forradalom azon egyedülálló sajátosságából következik – bárhol is győzzön az mint *politikai* aktus –, hogy a szocialista közösségi viszonyok kialakítása, kiépítése csak hosszú történelmi időszak munkájának az eredménye lehet, hiszen ezek a viszonyok – szemben a korábbi formációváltásokra jellemző viszonyokkal – az előző társadalom méhében spontán módon nem alakulhatnak ki. Az átmeneti társadalomra a különböző, egymással ellentétes viszonyok – szocialista és tőkés – egymás melletti létezése a jellemző, tehát a közösségi és a magánjelleg együttélése és harca. A szocializmus mint politikai kategória is csak annyiban érvényes ezekre a társadalmakra, amennyiben fejlődésük a közösségi viszonyok erősödése irányába mutat.

Az előzőekben láthattuk, hogy az ökológiai krízis közvetlen társadalmi oka a nem-közösségi lét. Amennyiben az átmeneti periódusban tovább léteznek – és szükségszerűen léteznek tovább – az árutermelés elkülönültségi viszonyai (amelyek vagy mint ilyenek, vagy mint túltengő büroktarizmus jelennek meg), annyiban ezek a „szocializmusok" is szükségképpen produkálják azokat a jelenségeket (is), amelyek a tőkés berendezésre érvényesek, a környezetrombolás területén is. Csak a közösségiség teljessé válása eredményezheti ezek megszűnését. Csak a közösségi viszonyok teljes győzelmével, csak akkor, ha a társadalom valóban mint társadalom (mint szubjektum) lép fel, valósítható meg a természet és a társadalom helyes kapcsolata. „A természet és a társadalom helyes kapcsolata nem abban áll, hogy lefékezzük a természeti erőforrások felhasználását a termelésben, amivel előállíthatnánk a termelés és következésképpen a társadalom fejlődésének folyamatát. A természeti erőforrások olyan racionális felhasználására van szükség, amely során a társadalom célul tűzi maga elé, hogy maximális gazdaságossággal és takarékossággal bánik a természeti erőforrásokkal, és nem vesz el többet a természettől, mint amennyi nyersanyagként a termelés növekedéséhez szükséges. Egyrészt arra van szükség, hogy ne lépjük át a megújítható természeti erőforrások kiaknázásának azt a határát, amelyen túl elvész a természet önmagát regeneráló képessége, másrészt, hogy komplex módon hasznosítsuk a kitermelt – különösen a meg nem újítható – erőforrások összes elemeit, harmadrészt pedig minimálisra csökkentsük a hulladékot és a szemetet, csökkentve ezzel a környezet szennyeződését." (*Hacsaturov*, 300. old.)

Az rögtön világos, hogy *a* társadalom csak akkor képes célt tűzni *ma-*

ga elé, ha formája közösségi. Ha pedig az, valóban nem ütközik komoly akadályokba a természet fenti értelmű komplex hasznosítása. Azonban az idézet mégis önellentmondást tartalmaz. Egyrészt elveti a termelésben a természeti erőforrások felhasználásának lefékezését, másrészt pedig a termelést mégis a természet önregeneráló képességének határai közé akarja szorítani.

Miért lényeges ellentmondás ez? „A Föld ökoszisztémája totális kihasználásának van egy felső határa, amely az ökoszisztéma *újratermelési kapacitásának* véges határait is mutatja." (*Commoner,* 319. old.) Vagy: „A természetes ökoszisztémákat *nem a magas termelékenység* jellemzi, hanem a rugalmasság és hajlékonyság... Az ökoszisztémák sokkal tartósabbak akkor, amikor a fajok nagy változatosságát tartalmazzák, és amikor ezek komplex szimbiózisban élnek egymással." (*Dubos,* 341. old.) Igen ám, de – tehetjük fel a kérdést – hol vannak ennek az újratermelési kapacitásnak a határai? Nem elegendően tágak-e ezek a határok ahhoz, hogy a vázolt ellentmondás látszatellentmondássá oldódjon? Érdemes-e felvetni ezeknek a valóban *mennyiségi* határoknak a kérdését, ha ma a fő veszélyt a társadalmi berendezkedés alacsony *minőségi* színvonala okozza?

Fel kell vetnünk ezt a kérdést, mert a történelmi fejlődés *egészét* szemlélve a következőket láthatjuk: „Az emberi faj megjelenésének kezdetétől *új minőséget* hozott az élőlények addig ismert rendszerébe." (*Bándi,* 10. old.) „Az emberi faj már a mezőgazdaság és az állattartás *előtt* is erőszakosan és gyakran *rombolóan* avatkozott a Természetbe. ... Mezopotámia lakói lerombolták környezetüket azzal, hogy messze a helyi lehetőségek által elbírható határokon túl erőltették a mezőgazdasági temelést.... Az erdőirtás és az erózió már hosszú idővel ezelőtt megkezdődött Dél-Amerikában. Ez arra ösztökélte a perui inka birodalom urait, hogy az Andok magasabban fekvő völgyeibe vándoroljanak, ahol kiépítették a sokszor megcsodált teraszos művelési rendszert... Az ókori, majd a középkori... túlkapások rendkívül káros környezeti hatásait még hosszan sorolhatnánk." (*Dubos,* 57–58. old.)

„Szükségleteinek kielégítése végett az ember történelme utolsó 10 000–15 000 évében kiterjesztette környezetátalakító tevékenységét az egész földkerekségre, birtokába vette az élővilágot, az energia- és nyersanyagkincseket. Társadalmi szervezettsége, rohamosan fejlődő tudománya és technikája segítségével eközben olyan folyamatokat indított el, illetve gyorsított fel, amilyeneket, ha némi túlzással is, csak a földtörténeti korszakváltásokban lezajlott, vissza nem fordítható folyamatokhoz lehet hasonlítani, amazokéhoz képest azonban olyan gyorsulással, hogy azt az élővilág természetes fejlődésének menete már nem tudta követni." (*Trautmann–Gerle,* 385–386. old.)

Láthatjuk, a példák – még ebben a válogatásban is – rendkívül számosak.

Amire azonban itt mégis először figyelemmel kell lennünk, az az, hogy az emberi tevékenység új minősége ellenére mégis hasonlatos valamihez: a földtörténeti korszakváltásokhoz. Arról van ugyanis szó, hogy a magára hagyott, ember nélküli természetben is irreverzibilis folyamatok játszódnak le, amelyek spontán módon mindig új és új, a korábbitól különböző relatív ökológiai egyensúlyba billentik a Földet. „Az ökoszisztéma fő jellemzője az ökológiai egyensúly, amely képes az önszabályozásra, és egyaránt hat az élővilágra és az ökoszisztéma élettelen tényezőire. Az életfeltételek megváltozása, az egyensúly megbomlása az egész ökoszisztémára kihat, képes az egész rendszert visszafordíthatatlanul megzavarni. Az ökoszisztémák, valamint az azokban uralkodó egyensúlyi helyzet természetes hatásokra is megbomlik, egyes fajok háttérbe szorulnak, esetleg kipusztulnak, más fajok nagyobb életteret szereznek maguknak. De az élőhelyek között, illetve az élő és élettelen környezeti tárgyak között az ily módon megbomlott egyensúly előbb vagy utóbb újra helyreáll." (*Bándi*, 9. old.)

Az ember azért hoz új minőséget ebbe az állandó mozgásba, fejlődésbe, mert céltudatos tevékenységével az anyagoknak olyan új formákat ad, amelyek a spontán módon működő földi természet számára idegenek, vagy mértékük (mennyiségük, koncentrációjuk), vagy minőségük tekintetében. Az azonban egyáltalán nem szükségszerű, hogy ezek az anyagformák közvetlenül magára az életre lennének veszélyesek. (Amennyiben azok megfelelő módon kezelhetők.) De az már igen – új, „természetidegen" formájuk következtében –, hogy ezeket maga a spontán módon működő természet képtelen legyen beépíteni egyensúlyába. Ezért az emberi társadalom fejlődése és az ökológiai egyensúly csak úgy egyeztethető össze, pontosabban: az emberi társadalom továbbfejlődése csak úgy valósulhat meg, ha az egyesült egyének magát a Globus egészét fogják termelőre. Az egész Földet működtetik saját létfeltételükként, oly módon működtetve természeti törvényeit, hogy azokat minden oldalú szükségleteik kielégítésének szolgálatába állítják. Azaz olyan új, szabályozott ökológiai egyensúlyt hoznak létre, amely mindenoldalúan újratermeli létfeltételeiket: a hétköznapi használati értékeket, a tiszta vizet és levegőt, az esztétikus, emberhez méltó, emberivé változtatott környezetet.

Juhász János

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Габор Фодор
КОНСЕНЗЫ И ДЕМОКРАТИЯ

По мнению автора в истории венгерской политики прошедших десятилетий можно было наблюдать распад трех консенсов.
В первую очередь автор анализирует, что создало и уничтожило консенз, который в свое время для многих означал „ограничение демократии в защиту демократии".

Вслед за этим автор указывает, что существовал специфический консенз между поколениями, „уничтожение" которого и не было необходимо, он просто прошел с уходом определенных возрастных групп.

И, наконец, автор обращает внимание читателя на то, что третий консенз базировался на уровне жизни, а не на тех более стабильных ценностях, которые играют определяющую роль в гарантировании, развитии уровня жизни и поэтому экономические трудности неизбежно ликвидировали и этот консенз. Окончательный вывод автора: необходимы такие долговечные консенсы, которые в течение продолжительного времени могли бы быть основами гражданского поведения и сознания.

Агнеш Капитань–Габор Капитань
ИДЕОЛОГО-КРИТИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

Авторы пытаются подытожить отрицательные явления, которые можно выявить в практике последних трех десятилетий и которые по мнению авторов ведут свое начало от прагматического подхода к идеологии. Они рассматривают характерные своеобразия общественного мышления в указанный период как в официальном толковании, так и в отличном от него, или даже в противостоящем ему. В публикуемой первой части исследования делаются попытки определить те ключевые моменты, из которых может быть выведена большая часть воззренческих своеобразий рассматриваемого периода. Такими ключевыми моментами представлены управленческий подход, чрезмерное акцентирование экономической сферы, отсутствие теории, иногда и антитеоретизм, а также некоторые общественные и социально-психологические последствия всего вышеперечисленного. Авторы статьи аргументируют, что выявленные ключевые моменты косвенно или непосредственно ответственны за

многие кризисные явления и что их изменение является основным условием проведения подлинно социалистической реформы.

Дьёрдь Рети

ВЕНГЕРО-ИТАЛЬЯНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ОТ „АНШЛЮЗА" ДО МЮНХЕНСКОГО СОГЛАШЕНИЯ

Данная статья, являющаяся частью исследования, подробно рассматривающего венгеро-итальянские отношения в 1930-ые годы, анализирует предпосылки и последствия Мюнхенского соглашения и дает им оценку. Автор прежде всего изучил все протоколы по теме Венгерского Государственного архива, а также архивный материал итальянского Министерства иностранных дел.

После „Аншлюза", – который сразу же оказался в центре интересов Рима и Будапешта – венгерское правительство видело его ревизионистские намерения со стороны держав оси Берлин-Рим. Но во время своего римского визита в июле 1938 года новый венгерский премьер Бела Имреди не смог получить соответствующие гарантии относительно итальянской поддержки на тот случай, если возникнет конфликт с Прагой.

Венгерские устремления не были удовлетворительным образом обеспечены даже и Мюнхенским соглашением.

Автор подчеркивает, что после „Аншлюза" и Мюнхена гитлеровская Германия стала доминирующей властью в Средней Европе.

Тамаш Фриц

ПРОБЛЕМА „СЕРЕДИНЫ" У МАРКСА ВО ВЗАИМОСВЯЗИ С ПОЛИТИЧЕСКИМ ГОСУДАРСТВОМ И ГРАЖДАНСКИМ ОБЩЕСТВОМ

Политологическая литература все больше занимается в наши дни спецификой государства и гражданского (цивильного) общества, этой системно разработанной главным образом Гегелем и Марксом категорийной пары, их связью друг с другом. Меньший вес приходится, однако, на анализ того, каким образом функционирует система институтов посредничества, связи между государством и обществом. Хотя молодой Маркс придавал особое значение категории „середины", поэтому не менее поучительна и его критика гегелевой концепции посредничества между государством и обществом. Данная статья анализирует взгляды молодого Маркса на посредничество, на систему институтов середины, и коротко занимается вопросом, в коей мере могут быть использованы мысли Маркса с точки зрения функционирования сегодняшнего социалистического общества.

SUMMARY OF ARTICLES

Gábor Fodor
CONSENSUSES AND DEMOCRATY

According to the author, in the history of the Hungarian politics the disintegration of three consensuses can be observed.

At first he analyses the question of how the consensus „The restriction of democracy in the defense of democracy" came into being, what was the reason of its ending and what did it mean for many people at one time.

He points out that there was a special consensus of generation as well, the repudiation of which was not necessary because as a result of the leaving of certain age groups, it simply ceased to exist.

Finally the author calls the attention to the fact that the third consensus was based on the living standards and not on those more stable values that could have a definite role in the quaranty and increase of living standards and this is why economic difficulties inevitably destroid this consensus as well.

According to the conclusion drawn by the author, one needs such a lasting consensus that can permanently be the pillars of the behaviour and consciousness of the citizens.

Ágnes Kapitány–Gábor Kapitány
IDEOLOGICAL-CRITICAL SKETCH

The study attempts to sum up the negatives to be demonstrated in the practice of the last three decades which-according to the authors – resulted from the pragmatic treatment of ideology. It examines the peculiarities that were characteristic of the public thinking – both the official and the dissenting or opposing views – in the above-mentioned period. The first part of the study published here tries to determine those key-elements, on the basis of which a great part of the attitudinal characteristics of the period can be deduced As key-elements the followings are mentioned: the administrative attitude, over-stressing the economic sphere, the absence of theory, from time to time the anti-theory behaviour and certain social and socialpsychological consequences of all these According to the authors these elements are directly or indirectly responsibe for several crisis phenomena and the basic condition of their change is a really socialist reform process.

György Réti

HUNGARIAN-ITALIAN RELATIONS FROM THE ANSCHLUSS TO THE MUNICH TREATY

Summary. This essay – which is a part of a detailed study on the Hungarian-Italian relations during the 1930s – analyses and evaluates the antecendents and consequences of the Munich Treaty from the viewpoint of the Hungarian-Italian collaboration. The author examined above all every protocol in the Hungarian State Archives and the archivalia of the Italian Ministry of Foreign Affairs.

After the Anschluss – which came to the centre of interest of Rome and Budapest – the Hungarian government recognized its revisionist intention from the side of the Axis powers. However, during his visit to Rome in July 1938, the new Prime Minister Béla Imrédi could not get satisfactory guarantees concerning Italy's support, in case a conflict should arise with Prague.

The Hungarian aspirations were not satisfied even by the Munich Treaty.

The author enphasizes that after Anschluss and Munich the Hitlerian Germany became the dominant power in Central Europe.

Tamás Fricz

THE PROBLEM OF „CENTRE" BY MARX IN THE INTERDEPENDENCE BETWEEN THE POLITICAL STATE AND THE BOURGEOIS SOCIETY

In our days, the special literature of politology deals more and more with the characteristics and the relation between the state and the bourgeois (civil) society, that is, with the characteristics and the relation of this category pair methodically developed essentially by Hegel and Marx. However, one analyses to a lesser extent the question of how the relation between state and society, the institutional system of mediation function. On the other hand, the young Marx attached especial importance to the category of centre and this is why the critique of the Hegelian concept of mediation between state and society is not less instructive either. This study analyses the young Marx's opinion on the mediation, the institutional system of the centre and adverts briefly to the question of how Marx's thoughts can be utilized from the viewpoint of the functioning of the present-day socialist societies.

TARTALOM

TÁRSADALOM – POLITIKA

Fodor Gábor: Konszenzusok és demokrácia 5

Szabó A. Ferenc: A népesedési és a nemzetiségi folyamatok összefüggései néhány szocialista országban 12

Jordán Gyula: Nemzetiségek a Kínai Népköztársaságban 28

A. Gergely András: Politikai nyilvánosság és értékrend egy helyi társadalomban 49

IDEOLÓGIA

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: Ideológiakritikai vázlat I. 62

TÖRTÉNELEM

N. Szabó József: A koalíciós pártok felsőoktatás-politikai reformjavaslatai a felszabadulás évében 75

Pankovits József: Aldo Moro halálának politikai háttere 87

Réti György: A magyar–olasz kapcsolatok az Anschlusstól a Müncheni Egyezményig 101

MŰHELY

Fricz Tamás: Közvetítés és autonómia (A „közép" problémája Marxnál a politikai állam és a polgári társadalom összefüggésében) 116

Szita Szabolcs kandidátusi disszertációjának vitájáról – *Zielbauer György* 130

KÖNYVEKRŐL

A termelés visszafogása vagy társadalmi szabályozása? – *Juhász János* 136

A cikkek orosz és angol nyelvű kivonata 147

СОДЕРЖАНИЕ

ОБЩЕСТВО – ПОЛИТИКА

Габор Фодор: Консензы и демократия 5
А. Ференц Сабо: Взаимосвязь демографических и национальных процессов в некоторых социалистических странах 12

Дьюла Йордан: Национальности в Китайской Народной Республике 28
Андраш А. Гергей: Политическая гласность и система ценностей в одном местном обществе 49

ИДЕОЛОГИЯ

Агнеш Капитань–Габор Капитань: Идеолого-критический очерк I 62

ИСТОРИЯ

Йожеф Н. Сабо: Предложения коалиционных партий по реформе политики в области высшего образования в годы освобождения 75
Йожеф Панкович: Политический фон смерти Альдо Моро 87
Дьёрдь Рети: Венгеро-итальянские отношения от „Аншлюза" до Мюнхенского соглашения 101

НАУЧНАЯ ЛАБОРАТОРИЯ

Тамаш Фриц: Опосредование и автономия 116
Дьёрдь Зильбайер: О дискуссии на защите кандидатской диссертации Сабольча Ситы 130

О КНИГАХ

Янош Юхас: Сдерживание или общественное регулирование производства? 136

CONTENT

SOCIETY – POLITICS

Gábor Fodor: Consensuses and democracy 5
A. Ferenc Szabó: The interdependences of demographic and nationality processes in some socialist countries 12
Gyula Jordán: Nacionalities in the People's Republic of China 28
András A. Gergely: Political publicity and the scale of values in a local society 49

IDEOLOGY

Ágnes Kapitány–Gábor Kapitány: Ideologocial-critical sketch I. 62

HISTORY

József N. Szabó: Political reform proposals of the coalition parties concerning higher education in the year of Liberation 75
József Pankovics: Political background of Aldo Moro's death 87
Gyorgy Réti: Hungarian–Italian relations from the Anschluss to the Munich Treaty 101

WORKSHOP

Tamás Fricz: Mediation and autonomy 116
About the debate on Szabolcs Szita's dissertation. György Zielbauer 130

BOOKS

Keeping back production or its social regulation? *János Juhász* 136

ISSN 0237 3416
Kiadja az MSZMP Politikai Főiskolája
Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Terjeszti az MSZMP Politikai Főiskolája, a Kossuth Könyvkiadó és a Magyar Posta
Engedélyszám: II/PHF/2/1979.
Szikra Lapnyomda. Budapest (88-1670)
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató